

PRZEGLĄD GEOGRAFICZNY

ПОЛЬСКИЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР
POLISH GEOGRAPHICAL REVIEW
REVUE POLONAISE DE GEOGRAPHIE

Tom XXIV. zeszyt 1—2

1

9

5

2

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

PRZEGLĄD
GEOGRAFICZNY

ПОЛЬСКИЙ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР
POLISH GEOGRAPHICAL REVIEW
REVUE POLONAISE DE GEOGRAPHIE

Tom XXIV, zeszyt 1—2

КВАРТАЛНИК

1 9 5 2

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE

KOMITET REDAKCYJNY

Stanisław Leszczycki (przewodniczący i redaktor naczelny),
Jerzy Kondracki, Tadeusz Żebrowski, Jerzy Kostrowicki
(sekretarz)

RADA REDAKCYJNA

Józef Barbag, Józef Czekalski, Julian Czyżewski, Jan Dylak,
Mieczysław Fleszar, Romuald Galon, Romuald Gumiński,
Mieczysław Klimaszewski, Bogumił Krygowski,
Adam Malicki, Bolesław Olszewicz, Stanisław Pietkiewicz,
Eugeniusz Romer, Stefan Zbigniew Różycki, Franciszek
Uhorczak, Józef Wąsowicz, August Zierhoffer.

*

Adres Redakcji: Polskie Towarzystwo Geograficzne,
Warszawa, Krak. Przedmieście 30

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE — WARSZAWA 1952

Nakład 1500 egz.

Zamówienie 276

Arkuszy wyd. 10³/₄ ; druk. 8³/₄

Druk ukończono w 1952 r.

Papier druk.

5-B-20553

WARSZAWSKA DRUKARNIA NAUKOWA, WARSZAWA, ŚNIADECKICH 8

W sześćdziesiątą rocznicę urodzin Prezydenta Bolesława Bieruta

„Środowisko geograficzne — jak mówi J. Stalin — jest bezsprzecznie jednym ze stałych i niezbędnych warunków rozwoju społeczeństwa“ i choć nie jest bynajmniej warunkiem decydującym, to jednak „wpływa na rozwój społeczeństwa — przyspiesza rozwój społeczeństwa lub go opóźnia“. W procesie produkcji człowiek czynnie zmienia przyrodę w celu podporządkowania jej sobie. Opanowanie przyrody przez człowieka stale wzrasta. Człowiek oddziałuje na nią wnosząc nowe elementy i przez to nadaje jej nowy kierunek rozwoju. Każdy ustrój gospodarczy oddziałując we właściwy sobie sposób na przyrodę tworzy swoją geografie. W miarę jak zmienia się gospodarka kraju, zmienia się również jego geografia. Mapy gospodarcze mówią nie tylko o zagospodarowaniu kraju, ale także o ludziach, o ich prawodawstwie i stosunkach społecznych. W każdym fakcie zmieniającym mapę kraju znajdujemy głęboką myśl polityczną i gospodarczą. Jednakże dopiero w ustroju socjalistycznym człowiek nie tylko wyzyskuje naturę, lecz wykorzystuje ją planowo, racjonalnie, przekształca ją w tym kierunku, który przynosi społeczeństwu największą korzyść. Dopiero w ustroju socjalistycznym oddziaływanie człowieka na przyrodę nabiera niespotykanego w dziejach ludzkości rozmachu, a dzieje się tak dlatego, że jego świadoma, planowa działalność coraz lepiej uzbrojona jest przez naukę w znajomość praw rozwoju.

Właśnie rozpatrzenie istotnego wpływu środowiska geograficznego na rozwój społeczeństwa i odwrotnie — oddziaływania społecznej produkcji na przyrodę stanowi jedno z podstawowych zadań nauki geografii w ustroju socjalistycznym. Ona to powinna poznawać środowisko geograficzne i prawa rządzące jego rozwojem, a tym samym dać społeczeństwu oręż do podporządkowywania sobie przyrody dla ograniczenia wpływów opóźniających rozwój społeczeństwa, a wykorzystania tych, które rozwój ten ułatwiają i przyspieszają.

Rozwój nauki geografii stawiający sobie taki właśnie cel, geografii uzbrajającej społeczeństwo dla opanowania przyrody, możliwy jest jedynie w ramach planowej gospodarki socjalistycznej, gdzie nauka nie jest

izolowana od życia, lecz służy jego istotnym potrzebom, gdzie znajduje troskliwą opiekę kierowników życia społecznego — partii i rządu, reprezentujących dążenia i cele całego społeczeństwa. Dopiero ustrój socjalistyczny daje nauce geografii, jak zresztą nauce w ogóle, pełne możliwości rozwoju, wskazując jej równocześnie, czego się od niej społeczeństwo spodziewa i czego oczekuje.

Problem rewolucji kulturalnej stanowi jedno z podstawowych zadań stojących przed partią i państwem w budownictwie Polski Socjalistycznej. Zagadnienie walki o nową naukę i kulturę, o związanie ich z nową rzeczywistością i włączenie w nurt socjalistycznego budownictwa jest od pierwszej chwili powstania Polski Ludowej przedmiotem troski kierownika i przywódcy naszego państwa i narodu, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Obywatela Bolesława Bieruta. Zarówno Prezydent osobiście, jak i partia otaczają szczególną opieką naukę polską doceniając jej wielkie znaczenie. Odbudowa zniszczonych polskich placówek naukowych, zakładanie nowych, rozwój życia naukowego, wzrost kadr i instytucji naukowo-badawczych, który doprowadził do powstania Polskiej Akademii Nauk powołanej na I Kongresie Nauki Polskiej, dokonywały się pod troskliwą opieką Prezydenta Bieruta i z Jego bezpośrednim udziałem.

Wyraz tej troski, a zarazem wyraz głębokiego zainteresowania dla nauki polskiej znajdujemy w licznych wystąpieniach i przemówieniach wygłaszanych przez Prezydenta Bieruta przy różnych okazjach, w szczególności zaś w liście do Pierwszego Kongresu Nauki Polskiej. W wypowiedziach tych Prezydent Bierut daje głęboką analizę zmian, jakie zaszły w roli nauki i w jej funkcji społecznej w Polsce Ludowej. Znajdujemy w nich także programowe wskazania dotyczące zadań i perspektyw rozwojowych nauki. Prezydent Bierut występuje tu jako rzeczywisty inspirator naszego życia naukowego.

Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej stwarza i gwarantuje nauce warunki świetnego rozwoju, a także otwiera przed nią niezmiernie perspektywy — perspektywy służenia sprawie pokojowego budownictwa i dobrobytu najszerzych mas.

„Cel i zadania nauki polskiej — wskazuje Prezydent Bierut w liście do I Kongresu Nauki Polskiej — polegają dziś w pierwszym rzędzie na tym, aby dopomóc narodowi wyzwolonemu z pęt wyzysku i tyranii kapitalistów swoich i obcych w szybkim zlikwidowaniu ponurej spuścizny zafocowania w produkcji, w technice, w rozwoju jego sił wytwórczych, jak również w podniesieniu jego kultury i warunków bytu“.

Prezydent Bierut stawia przed naukowcami polskimi zaszczytny program oddania wiedzy i doświadczenia, zdolności i talentów w służbę wielkiej sprawy budowy Polski Socjalistycznej, włączenia się i wzmocnienia

pracą naukowo-badawczą potężnego wysiłku mas pracujących, które wykuwają co dzień nową epokę w dziejach narodu.

Aby wypełnić godnie te szczytne zadania, nauka polska musi przełamać pokutujące w niej jeszcze fałszywe przesady prowadzące do oderwania teorii od praktyki — musi przede wszystkim zbliżyć się jak najbardziej do życia. Rozwój jej możliwy jest tylko wtedy, kiedy nie boi się, nie unika kontaktu z życiem, kiedy jest postępową, kiedy na bazie rozwijającej się praktyki coraz lepiej i gruntowniej poznaje świat, a uogólniając doświadczenia zastępuje nowymi stare formuły, teorie i wnioski przekreślone przez życie.

„Nieustające, nie skrępowane niczym dążenia do poznania prawdy, walka nieugięta o udostępnienie tej prawdy masom pracującym swego narodu i całej ludzkości — oto najszczytniejsze, bojowe zadania nauki“ — w tych słowach Prezydent Bierut wskazuje naukowcom polskim drogę pełną wiary w możliwości umysłu ludzkiego, który jest w stanie poznawać coraz to lepiej prawa rozwoju przyrody i społeczeństwa, by służyć w ten sposób szczęściu ludzkości.

Tworząc nową, prawdziwie socjalistyczną naukę polską uczeni nasi powinni zwalczać zarówno kosmopolityzm, jak i nacjonalizm. „Zwalczamy i zwalczać winniśmy — stwierdził Prezydent Bierut w przemówieniu na III Krajowym Zjeździe ZNP — nihilizm narodowy i zaprzaństwo kosmopolityczne, brak godności narodowej i niedoceny własnego dorobku, płaszczenie się przed zachodnim blichtrzem, za którym kryje się pustka i bezpłodność... Zwalczamy i zwalczać winniśmy niemniej zdecydowanie truciznę nacjonalizmu, całą niechlubną spuściznę endecko-piłsudczykowską, która żerując na patriotyzmie i fałszując uczucia patriotyczne, była źródłem zdrady i klęsk narodowych“. Kosmopolityzmowi i nacjonalizmowi powinni uczeni polscy przeciwstawić patriotyzm i internacjonalizm. Mamy pełne prawo być dumni ze swych tradycji naukowych, do których przywiązanie zakłada jednocześnie bliską współpracę i ścisłą łączność ze wszystkimi postępowymi ogniskami myśli naukowej na świecie, korzystanie z ich dorobku, a zwłaszcza szerokie czerpanie z osiągnięć przodującej nauki radzieckiej.

Aby nauka polska mogła spełnić swe zadania, powinna badać problemy wysuwane jej przez życie i na nich się skoncentrować. Powinna wiązać plan pracy naukowo-badawczej z rozwojem gospodarczym i społecznym kraju. Powinna stosować obok pracy indywidualnej, nowe, kolektywne metody pracy.

„Ofiarny udział w pełnej twórczego patosu pracy całego narodu, nieprzejednana postawa wobec siewców wojny i zniszczenia, udział w pracy

twórczej i w walce o pokój w jednym szeregu z przodującą nauką radziecką, nieustępliwe dążenie do prawdy — oto co jest sprawą dumy i honoru Nauki Polskiej“ — tak brzmią słowa Prezydenta.

Kierując się wskazaniem Prezydenta Bieruta geografowie polscy włączają się do pracy całego narodu, by godnie sprostać zadaniom, które na nich nakłada i których spełnienia od nich oczekuje Polska Ludowa i Jej Pierwszy Obywatel.

JERZY KOSTROWICKI

O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast

Weszliśmy w okres intensywnej urbanizacji. Budowa przemysłu, planowy rozwój sił wytwórczych z dnia na dzień, z roku na rok zmienia strukturę gospodarczą naszego kraju. Punkt ciężkości naszej gospodarki narodowej przesuwa się z rolnictwa do przemysłu, ze wsi do miasta. Z kraju rolniczego, słabo uprzemysłowionego, stajemy się krajem przemysłowo-rolniczym. Z kraju o wybitnej przewadze ilościowej elementu wiejskiego stajemy się krajem licznych, silnych i dobrze rozwiniętych miast i osiedli miejskich.

Wraz ze zmianami w rozmieszczeniu sił wytwórczych zmieniać się będzie i przekształcać rozmieszczenie miast i osiedli w naszym kraju, zmieniać się będzie sieć osadnicza.

W Związku Radzieckim w ciągu trzydziestu lat jego istnienia powstały i rozwinęły się setki dużych, średnich i małych osiedli miejskich. Z drugiej strony szereg lokalnych ośrodków miejskich upadło i stało się z czasem co najwyżej ośrodkami kolchozów lub sowchozów. Zmiany te, inaczej niż kiedykolwiek przedtem odbywały się nie żywiołowo, lecz świadomie i planowo. Powstanie czy rozwój tego lub innego osiedla było obiektem planu gospodarczego, realizującego potrzeby kraju i społeczeństwa. Stąd też literatura radziecka poświęcona osadnictwu miała zwłaszcza na początku charakter przede wszystkim techniczny, nastawiony na zaspokojenie bezpośrednich potrzeb budownictwa socjalistycznego. Jedynymi niemal, traktującymi szerzej zagadnienie studiami, które dotarły do nas, były artykuły z I wydania Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej oraz zaopatrzone w uogólniające wstępy podręczniki Dawidowicz a, Lewczenk i i Wiesiełowski e g o. O urbanizacji ZSRR pisał też Kaganowicz¹.

Od kilku lat sytuacja na tym odcinku zaczęła ulegać zmianie. Ukazuje się wiele prac, w ich liczbie szereg geograficznych, poświęconych

---

¹ L. Kaganowicz, *Urbanisme sovietique*, Paris 1932 i inne.

zarówno miastom w przeszłości, w minionych ustrojach społeczno-gospodarczych, jak też miastom i osiedlom okresu socjalizmu. K o n s t a n t i n o w ² daje dwa ciekawe artykuły o rozwoju i zmianach w rozmieszczeniu miast w Związku Radzieckim w okresie trzydziestu lat, porównując ten rozwój z urbanizacją krajów kapitalistycznych. B a r a n s k i j, S a u s z k i n i K o w a l e w dają szereg szkiców metodycznych odnoszących się do badań nad osadnictwem ³. Wyszła też większa praca poświęcona całkowicie metodyce badań nad osadnictwem ⁴. S u c h o w pisze o formach osiedli w ZSRR ⁵. Wreszcie dwa tomy „Woprosow Geografii“, V i XIV, przynoszą szereg studiów zarówno o charakterze metodycznym, jak i monograficznym, dotyczących tak przeszłości jak i teraźniejszości. Geografii zaludnienia ⁶ i osadnictwa poświęcony też będzie tom XXX „Woprosow Geografii“.

Większość prac podkreśla szczególnie silnie konieczność podjęcia i rozbudowy „dynamicznej“ geografii osadnictwa służącej praktycznemu celowi stworzenia lepszych form osadnictwa, konieczność podjęcia takich badań nad osiedlami, które by stanowiły wkład w opracowywanie perspektywicznych planów przestrzennych zarówno regionalnych, jak i miejscowych.

„Geografia ekonomiczna nie może ograniczać się bowiem do biernego opisywania zachodzących zmian, winna ona odegrać czynną rolę w dziele racjonalnego rozwoju i rozmieszczenia sił wytwórczych ZSRR. Odnosi się to również w całej pełni do geografii zaludnienia jako gałęzi geografii ekonomicznej“ — pisze D a w i d o w i c z ⁷, dając jednocześnie próbę takiego czynnego, „konstruktywnego“ ujęcia geografii osiedli na przykładzie zagłębi węglowych ZSRR.

Prócz powyższych prac ukazują się coraz liczniejsze studia o charakterze monograficznym, dotyczące zarówno poszczególnych miast, jak

² O. A. Konstantinow, *Izmienienija w geografii gorodow SSSR zu sowietskij period, 1947 i Tiempo wzrasta gorodow SSSR i kapitalisticzeskich stran, 1949.*

³ N. N. Baranskij, *Ob ekonomiko-geograficzeskom izuczenii gorodow, 1946*, J. G. Sauszkin, *Geograficzeskoje izuczenije sielskich nasielennyh punktow Sowiet-skiego Sojuza, 1947.* Tęż autor, *Knigi o architekturnie gorodow i siel naszej strany kak istocznik geograficzeskich materialow, 1947*, S. A. Kowalew: *Woprosy tierninologii w geograficzeskom izuczenii sielskogo rassielenija, 1949.*

⁴ *Gorod i rajon kak obiekty geograficzeskogo izuczenija, 1950.*

⁵ W. I. Suchow, *Osnownyje formy nasielennyh punktow SSSR, 1944.*

⁶ Geografia osiedli („rassielenija“ lub „nasielennyh punktow“) stanowi w Związku Radzieckim część geografii zaludnienia („nasielenija“), która jest gałęzią geografii ekonomicznej. Ponieważ ludzie żyją w osiedlach, radziecka geografia zaludnienia — to przede wszystkim geografia osiedli.

⁷ W. G. Dawidowicz, *Formy rassielenija w uolnych bassiejnach SSSR, 1949.*

i sieci osiedli na określonym terytorium⁸. Ukazujące się coraz nowe monografie państw i regionów zawierają też często bardzo wyczerpująco opracowane rozdziały dotyczące osadnictwa⁹.

Jeśli chodzi o dorobek Polski, to w dziedzinie geografii osiedli jest on niezmiernie szczupły. W latach międzywojennych 9/10 prac poświęcone było osiedlom wiejskim ujmując je bądź za przykładem geografii niemieckiej od strony czysto zewnętrznej, „krajobrazowo“, od strony kształtów i form tych osiedli, bądź też statystycznie, od strony konstruowanych w różny sposób wskaźników skupienia, rozproszenia itp. Bardzo słabo natomiast reprezentowana była geografia miast, podobnie zresztą jak geografia osiedli wiejskich grzesząca dużym formalizmem i statycznością ujęcia. Przeważały monografie poszczególnych miast, z których za najlepszą uważa się *Simchego* i *Ormickiego* monografię Tarnowa. Problemami funkcji i lokalizacji osiedli miejskich zajmowano się rzadko. Wymienić tu można jedynie kilka prac *Gorzuchowskiego*, *Ormickiego*, *Rewieńskiego*, *Uhorczyka* i *Widada*¹⁰.

Po wyzwoleniu, u progu gospodarki planowej, polska geografia osadnictwa przez czas pewien ulegała wpływom statycznych i formalistycznych teorii *Christallera* i *Lösch*a, które wywarły wpływ także i na polskie planowanie przestrzenne. Mimo, że na ogół wpływ ten został przewyciężony, do dziś dnia jeszcze w pracach niektórych geografów i planistów spotkać można pokutujące pozostałości tych błędnych, burzających teorii.

Sieci osadniczej kraju, regionu lub jakiegokolwiek obszaru nie można traktować statycznie, nie można też ujmować jej w jakieś formalistyczne wszędzie i zawsze obowiązujące „prawa“ czy prawidłowości. Jest ona rezultatem bardzo złożonych procesów działających w przeszłości, w ubiegłych formacjach społeczno-gospodarczych. Dzisiejsze funkcje naszych miast, a zwłaszcza ich rozmieszczenie, to jeszcze ciągle w znacznej

⁸ Np. R. M. Kabo, *Goroda Zapadnoj Sibiri*, 1949. I. M. Majergojz, *Geograficzskoje położenie goroda Stalingrada*, 1946; *Wiena*, 1948. S. A. Kowalew, *Opyt sistematizacji materiałów dla charakteristiki sielskiego rassielenija w przedielach Czernozemnego cienia*, 1949. N. W. Warankin i W. W. Poksziszewskij, *Formy rassielenija i typy sielskich nasielennych punktow w rajonie Sriedniej Angary — Wierchniej Angary*, 1949. I. I. Tiensina, *Geografija nasielennych punktow Priwietłuzija*, 1947. Ł. A. Ustinowa, *Geografija osiedłych nasielennych punktow Ojrotskoj awtonomnoj obłasti*, 1947 i — *Niekotoryje osobiennosti geografii nasielenija gornogo Attaja*, 1949. I. M. Marczenko, *Kijew*, 1950. J. G. Sauszkin, *Moskwa*, 1950. L. E. Iofa i S. M. Duljan, *Erewan*, 1950. S. N. Riazancew, *Frunze*, 1950. D. A. Czumiczew, *Stalinabad*, 1950. Ł. P. Altman i G. S. Newelsztejn, *Pietrozawodsk*, 1951. I. A. Witwer, *Pariż*, 1946 i inne.

⁹ Np. W. T. Zajczikow, *Koreja*, W. W. Poksziszewskij, *Powotże* i inne.

¹⁰ Spis prac tych autorów podano na końcu artykułu.

mierze odbicie warunków właściwych kapitalizmowi, a często także feudalizmowi. Dlatego też obok prac nad jak najlepszą lokalizacją nowych miast i osiedli, geografia polska, jeśli chce wnieść swój wkład w dziedzinie przekształcenia sieci osadniczej, zajmować się musi badaniem warunków i funkcji gospodarczych, które powoływały do życia w określonych miejscach i rozwijały istniejące obecnie miasta i osiedla, funkcji i warunków, które w ten a nie w inny sposób ukształtowały dzisiejszą sieć osiedli w naszym kraju. Problemowi funkcji miast poświęcony jest właśnie niniejszy artykuł.

* * *

Przyczyną powstania i podstawą egzystencji każdego osiedla miejskiego jest jedno lub więcej zlokalizowanych miejsc pracy. Miejscami takimi mogą być fabryki, urządzenia komunikacyjne, domy handlowe, instytucje usługowe itp. Funkcje produkcyjne lub usługowe spełniane przez te zakłady, dzięki którym osiedle powstaje i rozwija się, nazywają się funkcjami miastotwórczymi. Jednakże nie wszystkie funkcje osiedla uważać można za miastotwórcze. Wiele zakładów pracy powstaje bowiem wtórnie dla zaspokojenia potrzeb powstałego i istniejącego już osiedla. Tego rodzaju funkcje noszą nazwę uzupełniających¹¹ lub obsługujących osiedle.

Wg najbardziej u nas znanego radzieckiego podręcznika planowania miast L e w c z e n k i: „do zasadniczych czynników warunkujących wielkość miasta, jego zaludnienie i obszar należą te instytucje i zakłady pracy, które swoją produkcją lub działalnością obsługują całe rejony, okręgi lub nawet cały kraj. Takie instytucje i zakłady pracy noszą zwykle nazwę elementów miastotwórczych w tym znaczeniu, że warunkują one tworzenie się i rozwój miasta.“¹²

Przez spełnianie pierwszych, tj. miastotwórczych funkcji ludność danego osiedla czyni wkład w gospodarkę kraju lub regionu dostarczając wyprodukowanych dóbr lub usług ludności zamieszkałej na terenie całego kraju, regionu lub najbliższego zaplecza miasta, dzięki czemu uzyskać ona może drogą wymiany produkowane gdzie indziej surowce lub wyroby czy

¹¹ Pojęcia te przyjęte obecnie szeroko w planowaniu miast wprowadzone zostały za przykładem urbanistów radzieckich do języka polskiego stosunkowo niedawno. W znaczeniu, jakie im się obecnie nadaje, użył je po raz pierwszy S o m b a r t w swym *der Moderne Kapitalismus* (Stadtegründer, tj. dosłownie „zakładający miasto“ i Stadtefüller — „zapełniający miasto“). Terminy rosyjskie brzmią „gradoobrazujuszczije“ i „gradoobsłużiwajuszczije“.

¹² Cytat z oryginału rosyjskiego: P. Lewczenko, *Tiechniko-ekonomiczeskije osnovy planirowski posielkow*, Moskwa 1944, s. 18. Przekład polski ukazał się w r. 1949 pod tytułem *Planowanie miast*.

też pewne usługi; przez spełnianie drugich, tj. uzupełniających funkcji ludności miasta zaspokaja we własnym zakresie swoje własne potrzeby.

Podstawą istnienia i rozwoju osiedla są więc jego funkcje miastotwórcze. Może to być produkcja pierwotna, tj. uzyskiwanie produktów wprost z natury, jak górnictwo, a czasem także rybołówstwo i leśnictwo lub zbieractwo, bądź przetwórstwo, jak przemysł lub rzemiosło czy też wreszcie transport. Funkcjami miastotwórczymi mogą być także usługi materialne, jak handel bądź niematerialne, jak obrona, zarząd, wypoczynek, obsługa kulturalna, społeczna itp. Wszystkie te funkcje są o tyle miastotwórcze, o ile nastawione są na obsługę potrzeb produkcyjnych lub konsumpcyjnych innych bliżej lub dalej położonych osiedli. Analogiczne funkcje nastawione na potrzeby samego miasta mają charakter wtórny, uzupełniający.

Różne funkcje w różnych czasach i miejscach wpływały na powstanie i rozwój osiedli, na różnych podstawach gospodarczych opierały one swe istnienie.

Osiedle w historii ludzkości zjawia się dopiero na pewnym określonym stopniu rozwoju społeczeństwa. W ciągu wielowiekowej epoki dzikości człowiek w ogóle nie zna jakiegoś stałego miejsca zamieszkania chroniąc się co najwyżej przed chłodem, upałem czy deszczem pod drzewami, w jaskiniach lub dziuplach. Dopiero w wyniku pierwszego wielkiego podziału pracy, w wyniku wyodrębnienia się plemion pasterskich zajmujących się hodowlą zwierząt, a następnie uprawą łąk, ogrodnictwem i uprawą zbóż, zaczęło się stopniowe przechodzenie człowieka do osiadłego trybu życia, zaczęły się pojawiać pierwsze stałe osiedla. Były to osiedla o charakterze rolniczym, gdzie panowała gospodarka naturalna, a ludność sama wytwarzała wszystkie potrzebne jej produkty żywnościowe, sprzęty i narzędzia.

Pierwszy społeczny podział pracy doprowadził jednak nie tylko do osiedlania się ludności, ale i do znacznego wzrostu wydajności pracy ludzkiej, umożliwił wytwarzanie większej ilości produktów niż to było niezbędne dla istnienia samego producenta. Następuje drugi społeczny podział pracy, oderwanie się rzemiosła od rolnictwa, a tym samym dalsze podniesienie produktywności pracy i rozwój wymiany.

Proces ten stał się podstawą wyodrębnienia osiedli miejskich, dla których istnienia niezbędna jest wymiana, gdyż nie wytwarzają już one wszystkiego, co jest potrzebne ich ludności, a zwłaszcza środków żywności, lecz uzyskują je drogą wymiany swej produkcji lub usług na produkty wytwarzane przez osiedla rolnicze lub inne osiedla miejskie. „Centralną siedzibą plemienia lub związku plemion stało się miasto zabudowane domami z kamienia lub z cegieł, otoczone kamiennym murem z wieżami

i basztami“¹³. W tych osiedlach typu miejskiego osiadają też zwykle przedstawiciele powstałego na gruzach społeczeństwa rodowego aparatu ucisku klasowego: wodzów, kapłanów, urzędników, wojowników. Osiedle miejskie (miasto) wyodrębnia się jako klasowy typ osiedla, który przeciwstawia się niemiejskim typom osiedli. Po raz pierwszy w historii zjawiają się trwające przez cały okres rozwoju społeczeństw klasowych przeciwieństwa między miastem a wsią.

„Wraz z powstaniem miast — pisze Engels — po raz pierwszy ujawnił się podział ludności na dwie duże klasy (panów i niewolników, wyzyskiwaczy i wyzyskiwanych) bezpośrednio oparty na podziale pracy i narzędzi produkcji. Miasto stanowi koncentrację ludności, narzędzi, produkcji, kapitału, potrzeb i sposobów ich zaspokojenia, gdy na wsi obserwujemy biegunowo kontrastowy obraz rozproszenia i odosobnienia“¹⁴.

Wraz z rozszczepieniem produkcji na dwie główne gałęzie — rolnictwo i rzemiosło — produkcja wzrasta coraz szybciej: „tkactwo, obróbka metali i inne rzemiosła wyodrębniają się coraz bardziej, rozwijają coraz większą różnorodność i doskonałość produkcji“¹⁵. Powstaje produkcja przeznaczona bezpośrednio do wymiany, produkcja towarowa, a wraz z nią powstaje handel uprawiany już nie tylko wewnątrz i na granicach plemienia, lecz także handel zamorski. Powstaje trzeci wielki społeczny podział pracy, wytworzenie się klasy zajmującej się zawodowo już nie wytwórczością, lecz wymianą, handlem; powstaje klasa kupców.

W najstarszych znanych nam miastach niewolniczych starożytnego Wschodu (Sumerowie, Assyria, Babilonia, Egipt) jako miastotwórcze dominowały funkcje polityczno-administracyjne i religijne. Miasta te były przede wszystkim ośrodkami politycznymi i religijnymi początkowo niewielkich, terytorialnie sąsiadujących ze sobą wspólnot powstałych na skutek zjednoczenia się dla wspólnej obsługi urzędów irygacyjnych. Były też one miejscem schronienia okolicznej ludności w wypadku najazdu.

Miasta te były rozmieszczone stosunkowo równomiernie (co ok. 35 km), co uwarunkowane było zapewne w znacznej mierze możliwościami transportu zboża do magazynów¹⁶. Z czasem wspólnoty te łączą się lub są łączone w większe jednostki terytorialne, w Egipcie tzw. sete, a jeden z ośrodków zaczyna dominować nad innymi stając się wraz z powstaniem państwa jego stolicą. W ustrojach niewolniczych starożytnego Wschodu funkcje stołeczne odgrywały przez czas długi pierwszorzędną

¹³ F. Engels, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, s. 164.

¹⁴ F. Engels, *Ideologia niemiecka*, s. 40—1. K. Marks i F. Engels, *Soczinienija*, t. IV, cyt. wg B. Wiesiełowskiego.

¹⁵ F. Engels, *Pochodzenie rodziny...* s. 166.

¹⁶ Flinders Petrie, *Social Life in Ancient Egypt*.

rolę. W Egipcie każdy władca pragnął mieć własną stolicę. Tak więc faraon Sesostris zbudował ok. r. 2500 p. n. e. miasto Kahun, Amenofis IV w XV wieku p.n.e. — Tell el Amara¹⁷. Jednym z najstarszych wielkich miast świata była też stolica Starego Imperium, Memfis, gdy zaś ono upadło, stolicą stały się Teby „miasto o stu wrotach“¹⁸, którego ludność szacuje się na około 1/2 miliona. Władcy asyryjscy również budowali własne stolice (Kalacha, Dur-Huruniva)¹⁹. Wielkimi stolicami były też Niniwa i Babilon. Zasadniczą lub znaczną część stolic krajów starożytnego Wschodu zajmował pałac władcy, wokół którego krążyły i z którego stołu żyły tłumy dworzan, urzędników, kapłanów, służby, żołnierzy i niewolników.

W miastach takich osiadają też rzemieślnicy i kupcy, a stopniowo coraz ważniejszą rolę miastotwórczą poczynają odgrywać funkcje produkcyjne (rzemiosło) oraz wymiana. W miastach starożytnego Egiptu rzemiosło ześrodkowuje się zresztą głównie w pałacach i świątyniach, wszystkie niemal surowce są własnością państwa, dwór zaś i kapłani są głównymi odbiorcami wytworów²⁰. W Babilonie rzemiosło ma już charakter samodzielnych przedsiębiorstw różnej wielkości i rodzaju, zatrudniających zarówno robotników wolnych, jak i wielkie rzesze niewolników. Obok rzemiosła kwitł też w Babilonie handel zewnętrzny na wielką skalę sięgając na zachodzie po świat egejski, na wschodzie zaś po Indie²¹.

Najsilniej rozwinął się jednak handel zewnętrzny w miastach fenickich. Tyr i Sydon obejmowały swym zasięgiem cały obszar Morza Śródziemnego. Już ok. r. 1000 p. n. e. kolonizacja fenicka dociera do południowej Hiszpanii, gdzie założone zostaje miasto Gades (dzisiejszy Kadyks). „Od tego czasu egzystencja materialna miast fenickich opierała się w pierwszym rzędzie na handlu a nie na produkcji, zjawisko dotąd bezprzykładne w dziejach“²². Fenicjanie przede wszystkim pośredniczyli w handlu pomiędzy Egiptem i krajami Międzyrzecza a barbarzyńskim jeszcze zachodem i północą, sami produkując bardzo niewiele. „Prawdopodobnie miejscowa produkcja rolna pokrywała daleko mniejszy ułamek zapotrzebowania niż w dzisiejszej Wielkiej Brytanii“ — pisze T. W a ł e k - C z e r n e c k i.

Miasta tego okresu osiągają niejednokrotnie znaczne rozmiary. Wg świadectwa Herodota Babilon uważany za jeden z siedmiu cudów świata starożytnego w okresie rozkwitu obejmował około 88 km obwodu i liczył

¹⁷ P. Lavedan, *Géographie des villes*, s. 32.

¹⁸ G. Prigorowski, *Gorod w driewnosti*, s. 4.

¹⁹ W. B. Munro, *City*, s. 474—82.

²⁰ T. Wałek-Czernecki, *Historia gosp. świata starożytnego, I. Wschód*, s. 39—43.

²¹ T. Wałek-Czernecki, *op. cit.*, s. 127—38.

²² T. Wałek-Czernecki, *op. cit.*, s. 172.

500—600 tys. mieszkańców. Wg starożytnych opisów Niniwa ciągnęła się na „trzy dni drogi“²³. Wyrosła z kolonii fenickiej na pierwszorzędną potęgę handlową i polityczną, Kartagina liczyła 200—500 tys. mieszk.²⁴. Ogromne obszary, które zajmowały wielkie miasta starożytności, pochodzą stąd, że w miastach okresu niewolnictwa, zwłaszcza na Wschodzie, znaczna część ludności zajmowała się rolnictwem, a obszar ich obejmował liczne pola i pastwiska. „...azjatycka historia — jest swego rodzaju nierozczłonkowaną jednością miasta i wsi“ pisze Marks²⁵. Podobnie też później Ateny i Rzym miały duże obszary uprawnej ziemi. Liczni właściciele ziemscy zamieszkiwali miasta. „Historia klasycznej starożytności to historia miast opartych na własności ziemskiej i na rolnictwie“²⁶.

W Grecji pierwsze miasta powstają podobnie jak na Wschodzie jako ośrodki rolniczych i rybackich wspólnot rodowych i ich związków. Główną rolę odgrywają tu na początku również funkcje polityczne, religijne i obronne. Widowym znakiem tych funkcji były akropole Aten, Teb, Gurii, Tyryntu i Argosu²⁷. Później wraz z rozwarstwianiem się klasowym wspólnot rodowych miasta greckie stają się coraz bardziej ośrodkami produkcyjnymi i handlowymi, gdzie poczyna równocześnie kwitnąć niewolnictwo i handel niewolnikami. Już w okresie tzw. starożytności greckiej na Krecie i w Argolidzie istniał rozwinięty przemysł mineralny, drzewny, metalowy, jubilerski i ceramiczny. Handel grecki obejmuje wówczas cały basen Morza Śródziemnego. W okresie greckiego średniowiecza wysoki poprzednio poziom kultury materialnej upada. Następuje częściowa reagrariacja. Handel przechodzi w ręce obce, głównie Fenicjan. W okresie późnego średniowiecza rozpoczyna się ponownie rozwój rzemiosł i urbanizacja. Rozwija się przemysł mineralny, metalurgiczny, jubilerski, ceramiczny a także tekstylny i skórzany. Odgrywa też poważną rolę, zwłaszcza w Jonii, Koryncie i Egipcie budownictwo okrętowe, tym bardziej, że rozpoczyna się wówczas okres rozkwitu handlu i kolonizacji greckiej od Gibraltaru po Cypr i od Cyrenajki po Kaukaz. Nowopowstające kolonie greckie leżały zwykle u wrót do obszarów produkcyjnych, z których ciągnęły zyski. W epoce klasycznej rośnie jeszcze bardziej znaczenie przemysłu i handlu, powstają zakłady koncentrujące nierzadko ponad 100 pracowników. Następuje daleko idąca specjalizacja produkcji. Każdy zakład produkuje innego rodzaju wytwory, przeznaczone głównie na eksport. Jedno-

²³ Cyt. wg B. B. Wiesielowskiego.

²⁴ A. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* podaje liczbę ludności Kartaginy nawet na 700 tys. mieszk.

²⁵ Cyt. wg K. Ostrowitjanow, *Zarys ekonomiki przedkapitalistycznych formacji*, s. 77.

²⁶ Op. i loc. cit.

²⁷ P. Lavedan, *Géographie des villes*, s. 15.

cześnie następuje szybko koncentracja bogactw w rękach nielicznej klasy, w związku z czym wzrasta zubożenie mas i powiększa się masa ubogich. W olbrzymim stopniu rośnie też „ilość niewolników, których przymusowa praca stanowiła podstawę całej nadbudowy społeczeństwa“²⁸.

Głównymi ośrodkami przemysłu i handlu stają się Ateny, Korynt, Sparta, Syrakuzy i Milet. Największy z nich Ateny, liczył ok. V stulecia p. n. e. ok. 150 tys. mieszk., Syrakuzy ok. 100 tys., Korynt nieco mniej, Sparta zaś rządzona przez wojskową oligarchię nigdy zapewne nie przekroczyła liczby 50 tys. mieszk.²⁹. We wszystkich tych miastach ponad 90% mieszkańców stanowili niewolnicy³⁰. Obok tych największych istniało w Grecji szereg mniejszych miast. W niektórych, jak np. Delfy, Delos, Epidaur i inne ważną funkcją miastotwórczą były spełniane przez nie usługi religijne.

W epoce hellenistycznej następuje odrodzenie się wielkich stolic Wschodu. Każdy z diadochów zakładał wówczas własną stolicę nazywając ją imieniem własnym lub członków swej rodziny. Sam Seleucos I Nicator założył 9 Seleucji, 16 Antiochii (na cześć brata), 3 Apamee (na cześć żony) i 5 Laodicei (na cześć matki)³¹. Do miast tych obok miejscowej ludności napłynęła wielka liczba kupców greckich monopolizujących niemal całkowicie handel. Jedynie w Egipcie ptolemejskim większa część handlu znajdowała się w rękach państwa. Zasłynęły wówczas szczególnie: Aleksandria egipska, Antiochia syryjska, Pergamon, Rhodos, rezydencja tyrana Dionizjusza — Syrakuzy i Mauzolusa — Halikarnas. Władca wraz ze swym otoczeniem jako główny konsument grał poważną rolę w gospodarce tych miast, a ponieważ nawarstwiać się w nich poczęły różne funkcje produkcyjne i usługowe miasta te dochodziły do potężnych rozmiarów. Aleksandria egipska miała liczyć ok. 500 tys. mieszk.³², nieco mniej Antiochia, Seleucja wg Pliniusza ponad 100 tys., Syrakuzy ok. 100 tys., nieco mniej Efez, Ateny i Korynt³³. Z upadkiem państw, które je wytworzyły, wiele z tych miast, jeśli nie wzmocniły ich funkcje produkcyjne lub handlowe, upada.

Jednym z najmłodszych miast starożytności był Rzym. Z ośrodka jednej z 30 rolniczych wspólnot rodowych Latium stał się on stopniowo

---

²⁸ F. Engels, *Pochodzenie rodziny...* s. 171.

²⁹ N. P. Gist & L. A. Halbert, *Urban Society*, s. 28.

³⁰ F. Engels, *Pochodzenie rodziny...* s. 171.

³¹ P. Lavedan, op. cit., s. 32.

³² T. Wałek-Czernecki, (op. cit. II, s. 336) szacuje Aleksandrię w dobie największego rozkwitu na 1,5 miliona mieszk., Seleucję zaś na ok. 400 tys. mieszk., co wydaje się przesadzone.

³³ G. Prigorowski, op. cit., s. 19—33.

gospodarczym, politycznym i kulturalnym ośrodkiem republiki, a następnie olbrzymiego Imperium Rzymskiego. Osiągnął on też nieznaną przedtem rozmiary licząc wg szacunków ok. 1 milion mieszk.³⁴, co stanowiło zapewne granicę, którą wyznaczały miastu ówczesne możliwości dowozu żywności z zewnątrz.

Rzym był typowym przykładem stolicy imperium okresu niewolnictwa. Główną podstawą jego egzystencji były grabieże i kontrybucje, zamieniające się wraz z ustaleniem się panowania Rzymu na podatki i daniny. Niemal nic nie produkując, utrzymując zaś ze skarbu państwa tysiące darmozjadów wydaje on olbrzymie sumy na wznoszenie wspaniałych budowli, igrzyska i szaleństwa cesarów. Rzym żył całkowicie niemal na koszt imperium płacąc za import z prowincji nie eksportem, lecz pieniędzmi ściągniętymi jako podatki czy daniny z tychże prowincji. „Handel i przemysł nigdy nie były zajęciem panujących nad ludami Rzymian; tylko w dziedzinie lichwiarstwa przewyższali oni wszystko, co było przed nimi i po nich“³⁵.

Przytłaczany przez stolicę przemysł i handel rozwija się mimo to w niektórych miastach prowincjonalnych. W miastach galijskich rozwinęła się silnie ceramika i produkcja wyrobów z drzewa. W Galii, Brytanii, północno-zachodniej Hiszpanii i w krajach naddunajskich powstał przemysł metalowy, w Egipcie, Syrii i Azji Mniejszej, a później także w Galii — przemysł tekstylny. Do wieku I n. e. przoduje w przemyśle Italia i Egipt, później pierwszeństwo uzyskuje Galia. Gdy w Italii i Grecji rozpoczął się już rozkład i upadek, Galia, Brytania i prowincje naddunajskie stają u szczytu rozwoju gospodarczego. Najpotężniejszym jednak ośrodkiem produkcyjnym owego czasu była Aleksandria egipska, gdzie między przemysłem a handlem zachodził ścisły związek. Handel zaopatrywał przemysł w surowce nieraz z najodleglejszych stron (np. jedwab z Chin), a także otwierał rynki zbytu wyrobom aleksandryjskim w całym imperium, a nawet poza jego granicami³⁶. Także inne miasta imperium, jak Antiochia, Kartagina, Efez, Lyon, Trewir stają się silnymi ośrodkami produkcji przemysłowej i handlu. Równocześnie u granic imperium powstaje szereg wielkich, stale umacnianych obozów położonych w punktach strategicznych w krajach podbitych lub na drogach spodziewanych inwa-

---

³⁴ N. P. Gist & L. A. Halbert, op. cit., s. 28. T. Wałek-Czernecki (op. cit., II, s. 336) szacuje Rzym w dobie największego rozkwitu na ok. 2 mil. mieszk., co wydaje się przesadzone.

³⁵ F. Engels, *Pochodzenie rodziny...* s. 151—2.

³⁶ T. Wałek-Czernecki, op. cit. II, s. 337.

zji. Ponieważ drogi inwazji i szlaki handlowe zwykle się identyfikują, twierdże takie szybko zamieniały się w miasta³⁷.

Pod koniec Imperium Rzymskiego przeciwieństwa między wsią a miastem nabrały szczególnej ostrości. Miasta ze swymi garnizonami stały się przede wszystkim punktami oparcia władztwa Rzymu wysysającego za pomocą podatków, danin i czynszów wszystkie soki z prowincji i obszarów wiejskich imperium. W miastach mieszkała cała panująca klasa, ciągnąca ze swych olbrzymich dóbr ziemskich obrabianych pracą przymusową niewolników kolosalne zyski umożliwiające prowadzenie pasożytniczego i pełnego przepychu życia. W miastach gnieździł się też lichwiarski kapitał, eksploatujący, dławiący i niszczący drobne chłopstwo. W zamian za to wieś rzymska nie otrzymywała od miasta nic.

W tych warunkach nastąpił w pierwszych wiekach naszej ery olbrzymi przewrót, jeden z największych w historii ludzkości. Nie jest zadaniem niniejszego artykułu tłumaczyć przyczyny rozpadu kultury antycznej i całego ustroju społecznego formacji niewolniczej. Wystarczy stwierdzić, że miasta, które już poprzednio w wyniku rozkładu gospodarczego imperium podupadły, utraciły swe panowanie nad wsią i odzyskały je dopiero po wielu stuleciach. Wiele miast zostało zniszczonych przez bunty, powstania oraz najazdy barbarzyńców, inne ludność opuściła dążąc na wieś, by tam szukać środków do życia. Rzym stał się 20-tysięcznym miastem. Przemysł i rolnictwo upadły. Nastąpił powrót do gospodarki naturalnej³⁸. Jedynymi funkcjami utrzymującymi przy życiu nieliczne osiedla miejskie okresu wczesnego feudalizmu (V—VII wiek) były znów funkcje religijne, polityczno-administracyjne oraz tu i ówdzie słabo rozwinięte rzemiosło i handel lokalny³⁹. Kościół przejąwszy rzymski podział administracyjny utrzymał niektóre miasta przy życiu jako ośrodki administracji kościelnej. Podobną rolę spełniały także we wczesnym średniowieczu klasztory⁴⁰.

---

³⁷ W ten sposób powstały: Nymwegen (Noviomagus Batavorum), Xanten (Vetera), Kolonia (Colonia Agripina), Bonn (Bonna), Moguncja (Moguntiacum), Strassburg (Argentoratum), Spira (Noviomagus Nemetum), Augsburg (Augusta Vindelicorum), Regensburg (Castra Regina), Wiedeń (Vindobona), Buda (Aquincum), Belgrad (Singidunum), Sylistria (Durostorum) na tzw. „limes germanicus“ a także Carleon (Isca Silurum), Lincoln (Lindum), Chester (Deva), Colchester (Camalodunum), York (Eburacum), w Anglii; Saragossa (Caesaraugusta), Barcelona (Barcino), w Hiszpanii; Gabes (Thacape) i Cidamus (Ghadames) w Afryce i wiele innych.

³⁸ Queen i Thomas (*The City*, s. 23) z pewną dozą słuszności podają, że miasta upadły wówczas nie tyle dlatego, że Germanowie je zniszczyli, lecz że nie wiedzieli, jak w nich żyć.

³⁹ T. Manteuffel, *Powstanie i organizacja miast średniowiecznych*, s. 7.

⁴⁰ B. B. Wiesiełowski, *Kurs ekonomiki i planiowanieja kommunalnogo chozjajstwa*, s. 23.

Pirenne⁴¹ zgoda neguje istnienie w tym okresie miast w sensie społecznym, ekonomicznym czy prawnym. Zdaniem jego ówczesne miasta czy grody były jedynie ufortyfikowanymi punktami i siedzibami administracji kościelnej lub świeckiej.

Dopiero w wiekach VII—X rozpoczyna się proces kształtowania się miast okresu feudalnego, który wiąże się jak i w starożytności z rozgraniczeniem rzemiosła od gospodarki wiejskiej i z rozwojem handlu. „Wieś w pierwszych wiekach wczesnego średniowiecza sama zaspokaja swoje potrzeby, sama tka, sama szyje, sama wykuwa lemiesz”⁴². Istnieje tylko przemysł domowy uprawiany w ramach feudalnej posiadłości. Stopniowo obok feudalnego zamku lub grodu (podgrodzia) albo nawet we wsi położonej w pobliżu, zjawiają się grupy kowali, krawców, szewców i innych osób zajmujących się przeważnie, a potem wyłącznie rzemiosłem, wytwarzających produkty początkowo dla seniorów a potem i na sprzedaż. Feudał świecki czy duchowny otrzymywał od rzemieślniczo-handlowego osiedla potrzebne mu wytwory, ale też ciągnął drogą czynszu pewne korzyści z tej części produkcji rzemieślniczej, która szła na sprzedaż a drogą podatków otrzymywał również dochód z handlu. Wykształca się stały rynek. Powstaje instytucja targu a często też osobna osada targowa. Ludność rzemieślnicza i kupiecka wywalcza sobie u pana udział w podziale produktu dodatkowego, wywalcza sobie przywileje terytorialne. W ten sposób wyrasta z osady targowej lub podgrodzia rzemieślniczego — miasto średniowieczne⁴³.

W okresie tym cała Europa pokrywa się stopniowo siecią miast, zwłaszcza w krajach słabiej uprzemysłowionych, tworząc z mniejszymi lub większymi zmianami główny zrąb dzisiejszej sieci osiedli miejskich. Miasta tego okresu to osiedla niewielkie, rzadko przekraczające liczbę 5 tys. mieszkańców, oparte o podobny zespół funkcji produkcyjnych i usługowych świadczonych wobec zaplecza.

Jak pisze Bücher⁴⁴ Europa tego czasu stanowiła szereg niedużych zamkniętych jednostek składających się z miasta i otaczającego je okręgu wiejskiego. Cała niemal wymiana miała miejsce wewnątrz tych jednostek, przy czym towar przechodził najczęściej bezpośrednio od producenta do konsumenta. Handel zewnętrzny po długim okresie upadku rozwinął się dość późno. Jakkolwiek już kapitularze Karola Wielkiego wspominają o kupcach uprawiających handel z innymi krajami, wobec niskiego stopnia rozwoju sił wytwórczych w Europie był on tak słabo rozwinięty, że

---

⁴¹ H. Pirenne, *Les villes et les institutions urbaines*, I, s. 153.

⁴² B. B. Wieszowski, *op. cit.*, s. 23.

⁴³ K. Dziewoński, *Miasta i osiedla*, s. 13.

⁴⁴ K. Bücher, *Wozniknowienie narodnego chozjaństwa*.

nie wpływał niemal na skupienie się ludności. Praktycznie do XI wieku handlowali w Europie jedynie Arabowie, Żydzi i Bizantyńczycy⁴⁵. Ustalenie się na pewien czas pokoju, rozwój sił wytwórczych, podniesienie się wydajności pracy, wpływ krajów o wyższym stopniu rozwoju społeczno-gospodarczego (wschód bizantyński i arabski) oto przyczyny, które spowodowały odrodzenie handlu i rozwój pewnych, szczególnie wygodnie w stosunku do szlaków handlowych położonych miast⁴⁶.

Ruch ten rozpoczyna się we Włoszech, początkowo na południu tego kraju. Rozwijają się Amalfi, Bari, Tarent i Neapol. Brak produktywnego zaplecza a później opanowanie południowej części Półwyspu Apenińskiego przez Normanów kładzie kres dalszemu ich rozwojowi. Na czoło wysuwa się Wenecja. Założona przez uchodźców z Akwilei, Altinum i Padwy, szukających schronienia na wysepkach laguny przed najazdami Hunnów i Longobardów, rozrasta się szybko. Początkowo gospodarczą jej podstawę stanowiło rybołówstwo oraz wymiana ryb i soli na produkty rolne i przemysłowe. Na początku podlega też Wenecja władzy cesarzy wschodnio-rzymskich stając się najdalej na północ wysuniętą placówką Bizancjum, ciągłe stosunki ze Wschodem czynią z niej stopniowo pierwszorzędną potęgę morską. Już w VIII wieku wyłącznie żeglarze weneccy zaopatrują w żywność Konstantynopol dowożąc doń zboże i inne produkty rolne z Włoch. Przy tej sposobności zabierają w zamian ze stolicy ówczesnego świata, najrozmaitsze wyroby przemysłowe, których brakowało ówczesnej Europie. Stopniowo nawiązują Weneccjanie stosunki ze wszystkimi ludami, które mogą być przydatne ich kombinacjom handlowym. Oni pierwsi, mimo walk pomiędzy światem muzułmańskim a chrześcijańskim, docierają do portów Egiptu, północnej Afryki i Sycylii uzyskując tam dla siebie korzystne przywileje handlowe⁴⁷.

Nieco później obok Wenecji powstają dwie inne potęgi morskie: Genua i Piza. Stopniowo miasta te monopolizują cały handel z Lewantem, skąd przywożą głównie wszelkiego rodzaju przedmioty zbytku, nabywane przez możnych feudałów. Na rozwój tych miast wpłynęły jednak decydująco finansowane przez nie wyprawy krzyżowe. Pierwsze wielkie kapitały handlowe powstają zarówno z handlu ze wschodem, jak i z grabieży ziem muzułmańskich zdobytych przez krzyżowców, gdzie stosowano prawdziwą eksploatację kolonialną⁴⁸.

Wenecja staje się w tym czasie ogniskiem handlu światowego osiągając w wieku XV ok. 200 tys. mieszk. i rozporządzając flotą złożoną z 3300

⁴⁵ K. W. Ostrowitjanow, op. cit., s. 141.

⁴⁶ T. Manteuffel, op. cit., s. 15.

⁴⁷ T. Manteuffel, op. cit., s. 16—17.

⁴⁸ F. Rotsztejn, *Gorod nowogo i nowiejszogo wriemieni*, s. 43—67.

statków i 45 galer wojennych⁴⁹. Wenecja była miastem, w którym wszystko podporządkowane było handlowi. Handel ten poprzez sprowadzanie przedmiotów zbytku (pachnidła, słodyczy, korzeni, jedwabi, dywanów) dla nielicznej bogatej klienteli w zamian za surowce i przedmioty powszechnie użyteczne wpływał zubożająco na kraje europejskie.

W wyniku ogólnego ożywienia handlu i rozwoju wytwórczości rzemieślniczej rozwija się też szybko szereg innych miast włoskich. Mediolan, Bergamo, Cremona, Lodi, Verona, Florencja, Padwa, Modena, Parma, Ferrara, Bolonia — to ośrodki, które nabierają wkrótce dużego znaczenia. Wszystkie one prawie uniezależniają się od władców feudalnych tworząc niezawisłe miasta-państwa. Rozwój miast przekracza również Alpy i rozszerza się na północy i zachodzie. Już w wieku XI spotyka się kupców włoskich w Paryżu, od początku zaś wieku XII są oni stałymi gośćmi targów flandryjskich. Miasta południowo-francuskie, jak Nicea, Arles, Marsylia, Avignon, Tarascon, Nîmes, Narbonne i Tuluza temu okresowi zawdzięczają swój rozwój.

Równocześnie niemal rozwijają się miasta wzdłuż północnych wybrzeży Europy. Są to tzw. hanzy, tj. konfederacje miast, zakładane dla wspólnego uprawiania handlu. Historia zna kilka przykładów takich konfederacji: 1) Związek Hanzeatycki, czyli po prostu Hanzę, 2) tzw. Hanzę siedemnastu miast głównie Szampanii, Pikardii i Henault oraz 3) Hanzę Londyńską⁵⁰. Z wymienionych związków najważniejszą rolę odegrał najpotężniejszy z nich Związek Hanzeatycki. Początkiem jego były umowy pomiędzy Hamburgiem i Hadeln (r. 1239) oraz Hamburgiem i Lubeką (r. 1241). Związek rozrastał się z roku na rok, zwłaszcza odkąd ustaliła się trasa wielkiej drogi handlowej idącej w Niemczech przez Górny Palatynat, Frankonię, Brunszwik do Hamburga. Wszystkie miasta na tym szlaku wstępują do Hanzy, której stolicą staje się Lubeka. Początkowo należały do niej jedynie miasta niemieckie, z czasem jednak związek obejmuje także miasta holenderskie, pruskie, inflanckie, polskie a nawet szwedzkie i norweskie. Hanza posiadała swe stacje w Londynie, Brugii, na Gotlandzie (Visby) a nawet w Wielkim Nowogrodzie.

Kapitał handlowy powstaje tu głównie z grabieży ziem słowiańskich, fińskich i litewskich. Handel ma jednak inny charakter niż we Włoszech. Hanza przywozi do Europy zachodniej nie przedmioty zbytku, lecz znaczne ilości surowców i żywności, jak zboże, drzewo, futra itp.

Trzecim wreszcie obszarem rozwoju miast w tym okresie były południowe Niemcy. Pośrednicząc pomiędzy Hanżą a miastami włoskimi zawdzięczają one swój kapitał handlowy udziałowi w wyprawach krzyżowych, współpracy z kapitalizmem włoskim i wreszcie grabieży Włoch

⁴⁹ G. Taylor, *Urban Geography*, s. 270.

⁵⁰ T. Manteuffel, *op. cit.*, s. 18—25.

w czasie wypraw cesarskich poza Alpy. Augsburg, Norymberga, Ulm, Frankfurt to niewielkie, lecz silne ośrodki handlowe obsługujące rynki północne produktami Włoch i Wschodu, rynki zaś Włoch wytworami rzemiosła, przemysłu i górnictwa niemieckiego oraz towarami sprowadzanymi przez Hanzę.

Również dzięki pośredniczeniu między wybrzeżami Morza Północnego a Śródziemnego rozwija się w tym czasie szereg miast flandryjskich i północno-francuskich z Brugią na czele.

Najstarsze miasta rosyjskie powstają również pod wpływem rozwijającego się handlu na szlaku „iz Wariag w Greki”.⁵¹ Są to Nowogród, Kijów, Ładoga, Psków, Połock i inne. Ożywione stosunki handlowe utrzymuje Nowogród z Hanżą, Kijów z Czechami, Polską i Niemcami. W wieku XI—XII Kijów jest potężnym ośrodkiem handlu Zachodu ze Wschodem, na którego szlaku rozwijają się też Kraków, Wrocław i Lwów. U wschodniego krańca tego szlaku kwitną również w owym czasie Teheran, Merw, Buchara i Samarkanda. Osobną pozycję zajmuje Bizancjum, ośrodek przemysłu i handlu, przez długie wieki jedyne wielkie miasto Europy, później, aż do swego upadku, największe i najbogatsze z nich.

Specyficzną formą handlu średniowiecznego, która wpłynęła na rozwój szeregu miast, były targi. Rozwinęły się one w związku ze zgromadzeniami religijnymi, świętami lub odpustami. Uroczystości kościelne, skupiające wielkie masy ludności w jednym punkcie, stwarzały doskonały rynek zbytu, który kupcy poczęli wykorzystywać, zwłaszcza że powtarzające się regularnie ułatwiały podróżowanie grupami, pod eskortą, co w owym okresie niepokoju nie było bez znaczenia. Ponadto cudzoziemcom przyznawane były specjalne gwarancje, jak ulgi podatkowe i celne, listy żelazne itp. Miasta dla przyciągnięcia kupców ogłaszały i zapewniały tzw. „pokój targowy”.

Najstarszy z targów powstał w St. Denis koło Paryża na początku VII wieku. Stopniowo powstawały coraz to nowe targi, zwłaszcza w rejonie Paryża oraz wzdłuż szlaków handlowych przechodzących przez zachodnie Alpy oraz wzdłuż doliny Saône'y i Rodanu. W końcu XII wieku Troyes, Provins i Bar-sur-Aube należą do najbardziej uczęszczanych⁵². Pewna liczba mniej ważnych ośrodków powstała we Flandrii, kilka przy szlaku do Italii (Lyon). Kupcy z północnej Afryki, Syrii, Azji Mniejszej i innych części ówczesnego świata spotykali się tu z kupcami z Włoch, Niemiec, Hiszpanii, Holandii a nawet Anglii. W miarę rozwoju handlu coraz więcej miast organizuje targi: Smithfield i Stourbridge w Anglii, Genewa, Moguncja i Kolonia, Medina del Campo i Lipsk. Żaden jednak z wyjątkiem Lipska nie osiągnął takiego znaczenia, jak targi francuskie.

⁵¹ S. W. Bernsztejn-Kogan, *Put' iz Wariag w Greki*, s. 239—71.

⁵² A. Allix *Les foires Etude Géographique*, La Géographie, 1923, s. 521—63.

W ten sposób, dzięki rozwojowi produkcji i wymiany w wiekach XIII i XIV, niektóre z drobnych miast powstałych w okresie wcześniejszym, korzystniej w stosunku do szlaków handlowych usytuowane, wyrastają ponad inne osiągając najczęściej 8—10 tys., rzadziej 20—30 tys. mieszkańców⁵³. Uzyskanie przez wiele miast niezawisłości lub przywilejów, rozwój produkcji rzemieślniczej, rozległy handel zewnętrzny, wzmocnienie gospodarki pieniężnej a także powstanie w wielu miastach dużych kantorów wymiennobankowych i lichwiarskich (Florencja, Augsburg, Mediolan itp.) zaopatrujących w pieniądze najmożniejszych feudałów i królów zmienia miasta późnego średniowiecza w burzycieli podstaw ustroju feudalnego i nosicieli nowego porządku społecznego i gospodarczego⁵⁴.

„W czasie gdy rycerstwo brało udział w efektywnych wyprawach, w miastach żywiłowo odbywała się skrętna praca, która w rezultacie spowodowała upadek całego feudalnego ustroju. Grube mury zamków feudalnych okazały się całkowicie bezsilne wobec powstających w miastach sił wytwórczych. Miasta podkopały potęgę feudalizmu“⁵⁵.

Bezpośrednim skutkiem rozwoju techniki i udoskonalenia sposobu wydobycia i obróbki różnych surowców był wzrost społecznego podziału pracy. Wyraziło się to przede wszystkim w różniczkowaniu się rzemiosł. Wzrastała ilość zawodów. W Paryżu w końcu XIV wieku liczone już ponad 350 zawodów. We Frankfurcie od roku 1387 do 1440 pojawiło się 43 nowych zawodów⁵⁶. Rzemieślnik, który poprzednio pracował głównie na zamówienie określonego odbiorcy, przechodzi stopniowo do produkcji dla szerokiego rynku. „Rzemieślnik przekształca się w producenta towarów“⁵⁷.

Rozwój tego rodzaju wytwórczości znalazł jaskrawy wyraz w powstawaniu ośrodków przemysłowych wyspecjalizowanych w produkcji określonych towarów. Tak np. już „w połowie XIII wieku w Lincoln wyrabiano przeważnie czerwone sukno, w Beverle — brązowe, w Bly — koce wełniane, a w Colchester — grube sukna. Flandria słynęła z delikatnych tkanin, Toledo z wyrobu kling, Mediolan — z pancerzy“⁵⁸.

⁵³ E. Kosminskij, *Gorod sredniewiekowyj*, s. 33—43.

W ogóle miasta średniowieczne nie osiągały większych rozmiarów. Poza Wenecją, która w w. XV liczyła blisko 200 tys. mieszk. i Genuą liczącą 80 tys. mieszk., żadne miasto na kontynencie Europy nie przekroczyło jeszcze 50 tys. mieszk. Florencja liczyła wówczas ok. 40 tys. mieszk., Norymberga — 20 tys., Ulm — 20 tys., Augsburg — 18 tys., Hamburg — 22 tys., Gdańsk — 20 tys., Lubeka — 22 tys., Wrocław — 22 tys. mieszk. itp. (F. Rotsztejn, op. cit., s. 41).

⁵⁴ B. B. Wiesiełowski, op. cit., s. 24.

⁵⁵ G. A. Kozłow, *Początki kapitalizmu*, s. 9.

⁵⁶ G. A. Kozłow, op. i loc. cit.

⁵⁷ G. A. Kozłow, op. cit., s. 10.

⁵⁸ G. A. Kozłow, op. cit., s. 11. Chodzi tu zapewne o Beverley i Blyth.

Zablokowanie przez Turków dróg handlowych na wschód oraz znalezienie drogi morskiej do Indii, a także odkrycie Ameryki, przesuwa ośrodki handlowe na zachód Europy. Upada wytwórczość miast włoskich i południowo-niemieckich pracujących na rynki wschodnie. Morze Śródziemne traci swe centralne znaczenie. Wyłaniają się nowe, wielkie ośrodki handlu na zachodzie Europy. Początkowo, przez krótki czas, są to najbardziej wysunięte na zachód porty Europy — Sewilla, Kadyks i Lizbona, które, podobnie jak poprzednio Amalfi, z braku produkcyjnego zaplecza oddają wkrótce palmę pierwszeństwa Antwerpii. Gdy ta w wyniku wojen niderlandzkich podupadła, rozwija się Amsterdam. Wreszcie wszystkie przewyższa Londyn. Rozległością stosunków i wielkością obrotów nowe te ośrodki przerastają znacznie średniowieczne. Już w Lizbonie zjeżdżały się po towary z Indii i Wysp Moluckich statki z całej Europy. W Amsterdamie towary z Chin i Japonii spotykały się z polskim ziarnem, rosyjskim drewnem i futrami. Obok głównych centrów handlowych powstają liczne ośrodki drugorzędne.

Pogłębienie się społecznego podziału pracy w produkcji rzemieślniczej, rozwój handlu, dopływ do Europy zrabowanego w Ameryce złota podporządkowują rzemiosło kapitałowi handlowemu, doprowadzają do powstania scentralizowanej manufaktury i powodują dalszy rozwój miast w wiekach XVI—XVIII. W Anglii dzięki napływowi tkaczy i innych rzemieślników z Flandrii i Francji powstają pierwsze zakłady przemysłowe o charakterze kapitalistycznym (manufaktury wełniane, jedwabne i papiernicze). W walce z cechami broniącymi zaciekle swych przywilejów muszą one lokować się często w „nadmorskich przystaniach eksportowych lub w takich okolicach kraju, gdzie znajdowały się liczne wsie pozostające poza zasięgiem kontroli starych miast, z ich ustrojem cechowym. Stąd zaciekle wałka angielskich corporate-towns z nowymi wychowankami przemysłu“⁵⁹; „tkactwem trudniono się bardzo często i poza ramami organizacji cechowych, we wsiach i miasteczkach, które stopniowo zamieniały się w miasta i to najbardziej kwitnące miasta każdego kraju“⁶⁰.

Pierwsze miasta przemysłowe, jak Manchester, Nottingham, Leicester ustępują jeszcze wielkością ośrodkom handlowym, jak Liverpool lub Bristol. Wę Francji ośrodkami przemysłu stają się Lyon, Limoges, Nîmes. W końcu XVIII wieku Europa ma już ponad 300 miast liczących ponad 10 tys. mieszk., a 21 ponad 100 tys. mieszkańców⁶¹. Do największych należą Londyn (900 tys. mieszk.), Amsterdam (200 tys. mieszk.), Lizbona w r. 1800 licząca 180 tys. mieszk., Paryż przeszło 540 tys. mieszk., Kopen-

⁵⁹ K. Marks, *Kapitał*, I, s. 545.

⁶⁰ K. Marks i F. Engels, *Socznienienija*, IV, s. 46.

⁶¹ S. A. Queen i L. F. Thomas, *op. cit.*, s. 27.

haga ok. 100 tys. mieszk.⁶², Marsylia przeszło 110 tys. mieszk., Lyon przeszło 100 tys. mieszk.⁶³.

Jednocześnie podobnie, jak to miało miejsce w starożytności, u wrót do obszarów kolonialnych powstają ośrodki miejskie stanowiące punkty eksploatacji kolonii, składnice produktów wywożonych i przywożonych w zamian za towary europejskie. Są to tzw. gateway-cities, miasta-wrota.

W wiekach XVI i XVII wyrosła na eksploatacji kolonii hiszpańskich w Ameryce Południowej — Lima. Przy złożach kruszców szlachetnych rozwija się Potosi, osiągające w wieku XVII 160 tys. mieszk., a także mniejsze Oruro w Boliwii, Guanajuato i Zacatecas w Meksyku.⁶⁴ Bahía w Brazylii rozwinęła się dzięki wywozowi cukru, na handlu rybami dla plantacji powstała Cartagena. Później, w związku z kolonizacją i rozwojem gospodarki kolonialnej rosną u wrót do obszarów produktywnych takie miasta, jak New York, Buenos Aires, Rio de Janeiro, Melbourne, Sydney i inne. Jako „gateway-cities“ powstały też przy drogach wodnych wszystkie niemal większe miasta Stanów Zjednoczonych.

Wraz z centralizacją władzy absolutnej tego okresu poczynają powstawać ponownie wielkie ośrodki władzy politycznej. Miasta scentralizowanej władzy królewskiej, gdzie koncentrował się mechanizm zarządu państwem, gdzie mieszkał król z ogromnym dworem i świtą, do których ściągająca arystokracja i gdzie krążyły liczne rzesze artystów, lichwiarzy, rzemieślników wszelkiego rodzaju, miasta pełne luksusu i przepychu, żyjące z podatków i poborów, nic w zamian nie dające krajowi⁶⁵, miasta, które z reguły rosły szybciej niż ośrodki prowincjonalne i często ich kosztem⁶⁶, zawsze zaś kosztem wsi.

Szybko wzrastają stolice, jak Paryż czy Wiedeń, powstają liczne miasta rezydencjalne, jak Wersal, Madryt, Petersburg, Haga, Poczdam. Władcy niższego rzędu zakładają własne stolice. Tak powstają Charleville, Libourne i Barcelonnette we Francji lub Karlsruhe, Mannheim, Ludwigsburg w Niemczech. Z wielkich stolic jedynie Londyn zachował w tym czasie dominujący charakter miasta handlowego.

W Rzeczypospolitej powstają w tym czasie stolice włości magnackich, jak Zamość, Żółkiew, Szydłów, Krystynopol, Łubnie. W Rosji Moskwa jeszcze w XV wieku zachowuje cechy miasta istniejącego jedynie w celu zaspokajania gospodarczych potrzeb księcia i jego rodziny i jest nie tyle

---

⁶² J. Kostrowicki, *Stolica i kraj*, s. 15—31.

⁶³ F. Rotsztejn, op cit., s. 48.

⁶⁴ L. Sinickij, *Gorod — geograficzeskij очерk*, s. 96—103.

⁶⁵ L. Mumford, *Culture of cities*, s. 73—139.

⁶⁶ Madryt np. zapełnił się szybko szlachtą, urzędnikami, zakonami, gdy Filip II w r. 1651 przeniósł tu swą stolicę. Miasto wzrosło poczwórnje w ciągu pół wieku (P. Guinard i P. Monbeig, *Madrid*, *Annales de Geographie*, 1932, s. 481—99).

ośrodkiem politycznym księstwa, co ośrodkiem gospodarki włości książęcych. Do XVII wieku istnieje też w Rosji szereg prywatnych miast książęcych, jak Nowosil, Odojew, Worotynsk, Jarosławiec, Chołm, Romanowo itp.⁶⁷.

Specyficznym polskim typem osiedli były ośrodki zjazdowe⁶⁸ o charakterze sezonowym, miasta sejmów walnych i elekcyjnych, sejmików czy trybunałów. Zjazdy te, jakkolwiek tylko okresowe, przyciągały ludność obsługującą przyjezdnych. Powstają liczne zajazdy, oberże, winiarnie itp. Magnaci chcąc mieć zapewniony dach nad głową poczynają stawiać własne pałace. Powstają kościoły, ściągają kupcy i rzemieślnicy. Tworzą się osobne dzielnice lub osiedla zjazdowe (Warszawa, Lublin, Piotrków) poza obrębem miast.

Jak długo jednak produkcja ograniczała się do użytkowania siły ludzkiej nie było powodów do większej koncentracji ludności dla celów przemysłowych. Pewne korzyści koncentracji były równoważone jej wadami. Organizacja transportu nie była jeszcze rozwinięta o tyle, aby móc zapewnić dostateczną ilość żywności i mieszkań większym skupieniom ludności. Nawet w okresie, gdy zakłady przemysłowe poruszane były wodą, nie mogła jeszcze nastąpić większa koncentracja ludności przemysłowej. Dopiero gdy w użycie weszła maszyna parowa, przemysłowi opłacać się zaczęło gromadzenie robotników w ośrodkach przemysłowych. Stało się to nawet koniecznością, wynikającą z faktu, że siła pary musiała być użyta blisko miejsca jej wytwarzania, co w okresie słabego rozwoju komunikacji oznaczało również koncentrację mieszkań robotniczych wokół fabryk. Wraz ze wzrostem produktywności przemysłu i intensyfikacji handlu potrzeba było coraz większej liczby robotników do obsłużenia rozwijających się fabryk. Dzięki wynalazkom technicznym w rolnictwie powstają też na wsi nadwyżki siły roboczej i żywności, co z kolei znów umożliwia koncentrację. Wreszcie rozwój komunikacji pozwala sprowadzać te nadwyżki z bardzo dalekich nawet stron, toteż powstaniu produkcji fabrycznej i rozwojowi kapitalizmu towarzyszy gwałtowny wzrost miast. Klasyczne sformułowanie siły miastotwórczej przemysłu fabrycznego dał Engel: „Ludność ulega centralizacji tak samo jak kapitał... Wielki zakład przemysłowy wymaga wielu robotników, którzy pracują razem w jednym budynku; muszą oni mieszkać razem, już przy fabryce średniej wielkości tworzą osiedla. Mają oni swoje potrzeby i aby je zaspokoić muszą korzystać z usług innych ludzi; ściągają do nich rzemieślnicy: krawcy, szewcy, piekarze, murarze i stolarze. Mieszkańcy osiedla, a zwłaszcza młodsze pokolenie, przyzwyczajają się do pracy fabrycznej, zaznajamiają się z nią, i jeśli pierwsza fabryka nie może zatrudnić wszystkich, co jest rzeczą zrozumiałą, to płaca spada, a wynikiem tego jest osiedlanie się nowych fabrykantów.

⁶⁷ S. Bachruszin, *Gorod w Rossii*, s. 73.

⁶⁸ K. Dziewoński, *Przemiany układu przestrzennego miast polskich*, s. 12. *Miasta i osiedla*, s. 19.

W ten sposób osiedle przekształca się w małe miasto, małe miasto — w duże. Im większe jest miasto, tym większe są korzyści osiedlania się w nim. Są tu koleje, kanały, gościńce; wybór wykwalifikowanych robotników jest coraz większy; wskutek konkurencji wśród budowniczych i fabrykantów maszyn, których ma się tuż pod ręką, można zakładać nowe przedsiębiorstwa taniej aniżeli w jakiejś odległej okolicy, dokąd trzeba dopiero transportować budulec, maszyny, budowniczych i robotników fabrycznych; do dyspozycji jest rynek i giełda, na której tłoczą się nabywcy; utrzymuje się bezpośrednią łączność z rynkami, które dostarczają surowców lub odbierają gotowe towary. Stąd ten zadziwiająco szybki wzrost liczby dużych miast fabrycznych“⁶⁹. Ta charakterystyka siły miastotwórczej przemysłu fabrycznego dała Engelsowi podstawę do stwierdzenia, że każda nowa fabryka jest zalążkiem miasta fabrycznego.

Kapitalizm rozpoczyna od przemysłu lekkiego. Lata 1821-31 w Anglii to okres nadzwyczajnego wzrostu ludności miast, a jednocześnie okres silnego rozwoju przemysłu włókienniczego. Wzrost miast zmniejsza się następnie w latach 1831-41, lecz w ciągu następnych dziesięciu lat osiąga najwyższy w stuleciu poziom. Rozwój miast w tym okresie wiąże się bowiem z kolei z rozwojem przemysłu hutniczego w Anglii i Szkocji.

W wyniku właściwej kapitalizmowi nierównomierności rozwoju, obok obszarów pokrytych siecią drobnych miast pozostałych z okresu feudalizmu, z których tylko pewne rozwijają się silniej, powstają nowe wielkie skupiska miejskie związane z przemysłem. F. Engels wyjaśnia tę dialektykę rozwoju starych i powstawania nowych kapitalistycznych miast. Na wsi kapitalista znajduje tani surowiec, taną siłę roboczą, tani transport oraz wygodne rynki zbytu. W ten sposób „jak bardzo koncentracja produkcji kapitalistycznej w mieście jest podstawowym jej warunkiem, tak bardzo poszczególny kapitalista przemysłowy nieuchronnie wrywa się z wielkich miast przez tę koncentrację stworzonych, do produkowania na wsi... Wielki przemysł kapitalistyczny stwarza tam wciąż nowe wielkie miasta dzięki temu, że wciąż ucieka z miasta na wieś“⁷⁰. Podobnie u złóż surowca, zwłaszcza na terenie zagłębi węglowych powstają w tym okresie olbrzymie, niezdrowe i nieekonomiczne skupiska miejskie związane z ciężkim przemysłem.

Obok powstających nowych miast następuje równocześnie różnicowanie się co do wielkości i funkcji miast już istniejących. Niektóre tracąc w wyniku koncentracji swe podstawy gospodarcze upadają, inne przybierając coraz to nowe funkcje, wyrastają do znacznych rozmiarów.

Rewolucja przemysłowa i związana z nią intensywna urbanizacja nie przebiegały wszędzie równocześnie. Rozpoczyna się ona najpierw w Wiel-

⁶⁹ F. Engels, *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, s. 65—6.

⁷⁰ F. Engels, *Anty-Dühring*, s. 345.

kiej Brytanii już na przełomie XVIII—XIX wieku. W wieku XVII w Anglii, poza Londynem (ok. 500 tys. mieszk.), tylko dwa miasta liczyły ponad 30 tys. mieszk. i 4'ponad 10 tys. mieszk. W r. 1770 liczba ludności miejskiej w Anglii i Walii nie przekraczała 20% ogółu ludności. W pierwszej połowie XIX wieku następuje silna koncentracja ludności w rejonach przemysłowych Black Country, Lancashire, Yorkshire i południowej Walii. W połowie XIX wieku Londyn ma już ponad 2 miliony mieszkańców, 10 miast Wielkiej Brytanii przekracza 100 tys. mieszk. Ludność miejska osiąga w roku 1851 — 50,5% ogółu ludności, w roku 1881 — 67,9%, a w roku 1901 — 78,0%. W latach 1800 — 1900 liczba ludności w Manchester wzrasta, z 77 do 336 tys., w Birmingham z 71 do 242 tys., w Sheffield z 46 do 135 tys., w Leeds z 53 do 172 tys., w Bradford z 13 do 140, w Glasgow z 77 do 329 tys. Wokół większych ośrodków powstają liczne mniejsze miasta przemysłowe, stopniowo zrastające się z ośrodkiem centralnym. W r. 1930 w Wielkiej Brytanii w 43 miastach liczba ludności przekraczała 100 tys., 80% zaś ogółu ludności mieszkało w miastach.

W Niemczech proces przyspieszonej urbanizacji w wyniku rewolucji przemysłowej rozpoczął się zasadniczo dopiero po r. 1870. W r. 1800 tylko 2 miasta liczyły więcej niż 100 tys. mieszkańców, w r. 1850 — 4, w r. 1871 8. W tym czasie (1871) tylko 36% ogółu ludności stanowiła ludność miejska. Odtąd wraz z rozwojem przemysłu następuje silny rozwój miast. Powstają nowe miasta przemysłowe w Nadrenii i Saksonii. W r. 1880 już 15 miast liczy ponad 100 tys. mieszkańców, w r. 1900 — 33, w r. 1925 — 46. Ludność miejska wynosiła w r. 1925 już 64,4% mieszkańców kraju.

Jeszcze później proces urbanizacji rozwinął się w Rosji. W r. 1859 liczyła ona tylko 4,2 miliona ludności miejskiej, tj. zaledwie 5,7% ogółu ludności. Większość miast (63%) liczyło po 2—10 tys. mieszkańców, wiele poniżej 2 tys. (17%), a tylko 13 miast miało ponad 50 tys. mieszkańców⁷¹. Kapitalizm począł się tam rozwijać dopiero po zniesieniu pańszczyzny, a szybki jego rozwój nastąpił w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. Powstają wówczas wielkie skupiska przemysłu w centralnej Rosji, w Zagłębiu Donieckim i na Uralu. Wraz z przemysłem powstają i rozwijają się liczne nowe miasta i osiedla miejskie, niektóre z nich rosną w istic „amerykańskim“ tempie. Prócz tych okręgów rozwija się szereg izolowanych ośrodków przemysłowych oraz porty⁷². Ludność miast rośnie szybko. W r. 1897 liczy już ona 16,8 miliona, a w r. 1911 — 22,7 miliona, tj. odpowiednio 13,0 i 13,7% ogółu mieszkańców. Rozwijają się zwłaszcza miasta duże. Nierównomierność rozwoju powoduje, że obok wielkich miast i osiedli przemysłowych sięgających często kilkudziesięciu tysięcy mieszkańców (np. Józówka, Stalino, Niżnij Tagił, Orechowo-Zujewo, Nikopol itp.) na

⁷¹ P. I. Liaszczenko, *Istorija narodnogo chozjajstwa SSSR*, t. I, s. 232.

⁷² W. I. Lenin, *Razwitiye kapitalizma w Rossii*, s. 390—470.

znaczących obszarach kraju przeważają nadal miasta o charakterze administracyjnym, pozbawione przemysłu a często i silniej rozwiniętego handlu⁷³.

Dość słabo działała rewolucja przemysłowa na urbanizację Francji. Najsilniej wzrosły tam Paryż, Lyon oraz miasta okręgu Pas-de-Calais i Nord. Natomiast w Stanach Zjednoczonych wzrost miast, aczkolwiek rozpoczęty później niż w Anglii, osiągnął niespotykane przedtem tempo. Gdy w r. 1790 było tam tylko 8 miast liczących ponad 8 tys. mieszkańców, New York miał zaledwie 33 tys. mieszk., a Filadelfia — 29 tys., to w r. 1850 już w 6 miastach liczba ludności przekraczała 100 tys., a New York ze swymi 1 900 tys. mieszk. był po Londynie i Paryżu trzecim pod względem wielkości miastem świata. W r. 1927 już 70 miast liczyło ponad 100 tys. mieszkańców, a ludność miejska stanowiła 51,4⁰% ogółu ludności⁷⁴. Jak dalece główną funkcją miastotwórczą był wówczas przemysł, świadczą następujące cyfry. Gdy w latach 1900—1910 przyrost ludności miast wyniósł 38,8⁰%, w latach 1899—1909 liczba robotników przemysłowych wzrosła o 40,4⁰%. Dla lat 1910—20 (1909—19) wzrost ten wynosił 28,8 i 31,1⁰%⁷⁵.

Przemysł jako czynnik wzrostu miast traci jednak w latach następujących na znaczeniu. Dalszy wzrost ludności miejskiej Stanów Zjednoczonych o 26,9⁰% w latach 1920—30 nie był już związany ze wzrostem zatrudnienia w przemyśle. Przeciwnie, odsetek robotników przemysłowych w miastach począł się zmniejszać, a stosunek osób zatrudnionych w usługach znacznie się powiększał. Z wejściem kapitalizmu w fazę imperializmu następują wszędzie zmiany w funkcjach i charakterze miast. W coraz mniejszym stopniu wzrost miast jest wynikiem rozwoju przemysłu, coraz więcej zaś opiera się na koncentracji usług, głównie wszelkiego rodzaju pośrednictwa⁷⁶. W metropoliach państw imperialistycznych skupia się coraz więcej osób żyjących z renty i kapitałów pochodzących z wyzysku krajów kolonialnych i półkolonialnych. Kolosalny wzrost renty gruntowej wydłuża śródmieścia wielkich miast, wskutek czego urbanizacja obejmuje coraz szersze tereny przedmieść i osiedli podmiejskich, gdzie przenoszą się zarówno zakłady fabryczne, jak i dzielnice mieszkaniowe. Dawne samodzielne miasto-olbrzym przekształca się w cały „system“ miast powiązanych udoskonaloną komunikacją jako też ścisłymi związkami ekonomicznymi i kulturalnymi. Stąd obok właściwego Londynu, Berlina, New Yorku

⁷³ B. B. Wiesielowski, op. cit., s. 72—5.

⁷⁴ Podane wyżej cyfry zaczerpnięte są z prac F. Rotsztejna (op. cit., s. 43—67) i B. B. Wiesielowskiego (op. cit., s. 29).

⁷⁵ R. D. Mc Kenzie, *The Metropolitan Community*, s. 53.

⁷⁶ W Paryżu np. w 1901—31 liczba ludności zatrudnionej w przemyśle spadła z 43,6 do 36,8%, a w handlu i bankach wzrosła z 23,8 do 31,8%. Wzrósł też udział wolnych zawodów (z 4,7 do 6,4%), i administracji publicznej (z 6,2 do 7,6%) — O. A. Konstantinow, *Ob tak nazywajemy zakonie pierwienstwu juszczogo goroda.*

zjawiają się takie pojęcia, jak „Wielki Londyn“, „Wielki Berlin“, a w Ameryce „Metropolitan Districts“ obejmujące poza właściwym miastem również tereny leżące poza jego granicami, których ludność jest jednak najściślej z miastem tym związana. W dzisiejszej Anglii można naliczyć 7 takich systemów zwanych „konurbacjami“, z których największy, Lancashire, składa się z 60 miast. Podobne skupiska powstają w Niemczech, Stanach Zjednoczonych, Francji i in. U nas przed wojną podobny charakter przybierać zaczęły zespoły miejskie Warszawy, Łodzi, a także Zagłębia Górno-śląskiego. Zaznaczyć należy, że tego typu przemiany nie stanowią decentralizacji, nie powodują zanikania miasta-olbrzyma. Odwrotnie, jest to proces żywiołowej i chaotycznej urbanizacji całego przylegającego do miasta terenu, proces kolosalnego rozrostu terytorialnego kapitalistycznego miasta-olbrzyma.

Miasto takie wzrastając odzwierciedla wszystkie sprzeczności systemu kapitalistycznego. Przeciwieństwa klasowe kapitalizmu występują tu jaskrawo zarówno wewnątrz miasta, jak i pomiędzy miastem i wsią. Dzielnice „bogate“, o wspaniałych pałacach i willach, czystych szerokich ulicach a obok tego dzielnice robotnicze, dzielnice nędzy, zabudowane bądź czynszowymi kamienicami tak ciasno, że nie dają dostępu powietrza, bądź też wałącymi się lepiankami i barakami. Obok tego miasto kapitalistyczne jest ośrodkiem ucisku klasowego i wyzysku również w stosunku do wsi. Wyraża się on w formie zarówno bezpośredniego polityczno-administracyjnego panowania miasta nad wsią, jak też i eksploatacji wsi przez miasto poprzez ściąganie podatków, które wracają do niej jedynie w nieznacznej części oraz przez płacenie zamieszkałym w miastach właścicielom ziemskim renty gruntowej, płacenie procentów za pożyczki i co zwłaszcza w Polsce nie było bez znaczenia, niekorzystny dla wsi stosunek cen produktów przemysłowych do cen produktów rolnych (tzw. nożyce cen).

Ucisk wsi przez miasto, właściwa kapitalizmowi nierównomierność rozwoju powoduje też stały i znaczny odpływ ludności z terenów nieuprzemysłowionych i gospodarczo zaniedbanych, powodując tym samym upadek wielu miast i osiedli i połączone z tym niszczenie trwałych inwestycji mieszkaniowych, komunalnych itp. Jedynie ruiny i gruzy wskazują dziś w wielu miejscach Wielkiej Brytanii, Francji lub Stanów Zjednoczonych na istnienie tam w poprzednich okresach kwitnących wsi i miasteczek.

Wielki ośrodek metropolitalny okresu imperializmu coraz mniej jest ośrodkiem produkcyjnym, a coraz bardziej staje się ośrodkiem dyspozycyjnym skupu i rozdziału produkcji niejednokrotnie daleko położonych obszarów. Już poprzednio, w okresie przedmonopolistycznym kapitalizmu wytworzył się typ tzw. miasta-zbiornicy⁷⁷, ośrodka ściągającego towary

⁷⁷ Ville — entrepôt lub entrepôt — city.

z miejsc produkcji, aby następnie odsprzedawać je różnym konsumentom. Tego rodzaju funkcje spełniały przy końcu XIX wieku: Londyn, New York, Antwerpia, Amsterdam, Hamburg i inne. Wzdłuż Łaby, od ujścia jej do Hamburga lub wzdłuż Tamizy, w dół od Londynu, widzi się dziś jeszcze nieprzerwany ciąg magazynów i składów, skąd towary rozchodziły się na całą Europę. W okresie kapitalizmu monopolistycznego korzystając z rozwoju komunikacji i łączności oraz w wyniku koncentracji kapitałów największe metropolie państw imperialistycznych nie zadają sobie już często trudu zwożenia i składowania towarów. Giełdy nowojorskie kierują produkcją pszenicy w północnej części Stanów, bananów i cukru w Ameryce Środkowej, kawy — w Ameryce Południowej dostarczając te towary bezpośrednio z miejsc produkcji nabywcom. Bawełna z południowych Stanów przewożona jest do Liverpoolu, przerabiana w Manchester i eksportowana np. do Szwecji, wszystkie zaś transakcje związane z tymi czynnościami załatwia Londyn.

Obok tego wzmożony wycisk krajów kolonialnych i półkolonialnych powoduje rozwój powstałego wcześniej typu miasta kapitalistycznego położonego u wrót eksploatowanego kraju (np. do niedawna Szanghaj, Tientsin i Hong-Kong, a dziś jeszcze Bombaj, Kalkuta, Singapur, Batawia, Manila, Dakar i inne). Charakterystyczną właściwością tego typu miast jest to, że obok zwykłych sprzeczności miasta kapitalistycznego występują tu antagonizmy między ludnością panującą, napływową, zamieszkującą odrębne, często wspaniale wyposażone dzielnice (koncesje, międzynarodowe settlements), posiadającą własne sądy, policję i siły zbrojne a ludnością tubylną, skupioną w dzielnicach pozbawionych wszelkich udogodnień miejskich i chaotycznie zabudowanych domami miejscowego typu.

Okres kapitalizmu to okres różnicowania się i specjalizacji miast i osiedli miejskich. Obok wielkich skupisk miast przemysłowych, związanych bądź z zasobami mineralnymi, bądź z istnieniem rynku czy rezerwowej armii pracy, powstają też osiedla czysto górnicze, niewielkie, ściśle wyspecjalizowane i izolowane od zaplecza. Miasta te cechuje zwykle bardzo szybki wzrost, lecz często również szybki upadek. Powstały dzięki odkryciu złota w r. 1886 Johannesburg już w r. 1904 liczył 186 tys. mieszk. W 3—4 lata po odkryciu w r. 1896 złota nad Yukonem — Dawson liczyło już 20 tys. mieszk. W r. 1921 natomiast mieszkało tam już tylko 1000 osób. Zachodnia część Stanów Zjednoczonych jest prawdziwym cmentarzyskiem osiedli górniczych, które upadły wraz z wyczerpaniem złóż⁷⁸.

Efemeryczny charakter miało też wiele osiedli amerykańskich powstałych w związku z masową, rabunkową eksploatacją lasów. Osiedla te,

⁷⁸ Por. G. Taylor, *Urban Geography*, C. Weaver, *Silver Peak, Blair*, *Economic Geography*, 1939, s. 1 i O. W. Freeman, *Natural Resources and Urban Development*.

jeżeli nie rozwinęły innych funkcji, z wyczerpaniem surowca upadały lub przenosiły się gdzie indziej. Również eksploatacja garbnika z drzewa quebracho oraz zbieractwo kauczuku i innych produktów lasu stało się przyczyną powstania w Ameryce Południowej szeregu osiedli miejskich. Osiedla te zwykle mają charakter sezonowy. Zbieracze rozpraszają się po puszczy w poszukiwaniu drzew dających soki użyteczne lub orzechy, które następnie sprzedają za małą część ceny, jaką kompanie produkcyjne płać za ten surowiec. Resztę pochłania pośrednictwo. W rezultacie tego wyzysku, gdy przychodzi sezon, nie mając pieniędzy muszą się oni zapożyczać na zakup żywności i zaopatrzenia, by móc ponownie rozpocząć swą pracę.⁷⁹ W sezonie stałe ich siedziby stoją niemal puste, by napęłnić się ponownie po ukończeniu sezonu. Manaus — największe centrum zbieractwa kauczuku w Brazylii z czasów przed rozwojem plantacji na Malajach — liczył w okresie po sezonie zbierania do 50 tys. mieszk. i stawał się żywym ośrodkiem handlowym. Liczba ta malała w sezonie zbierania do 10 tys. mieszk.

Militaryzm i kolonializm okresu kapitalizmu powołuje do życia szereg miast, w których ważną rolę miastotwórczą grają ich funkcje militarne. Są to bądź twierdze nadgraniczne (np. Belfort, Toul, Verdun, Metz), bądź porty wojenne (Brest⁸⁰, Tulon, Le Havre, Wilhelmshaven itp.), bądź wreszcie punkty umocnienia, mające za zadanie nadzorowanie narodów ujarzmionych. Alger odgrywał tę rolę w połowie XIX wieku, Casablanca w początkach XX wieku. Fortyfikacje obracają się tu w stronę ładu, gdyż morze jest drogą dostaw i posiłków. Ważną rolę w systemie imperializmu grają też bazy flot wojennych i handlowych na szlakach żeglugi morskiej. Wybierano tu miejsca położone w punktach strategicznych, powiązane ze sobą, niedostępne od strony ładu, które mogły dawać schronienie, zaopatrywać i naprawiać statki odbywające dalekie podróże morskie. Najszerzej sieć takich punktów oparcia rozwinęła Wielka Brytania na morzach całego świata: Gibraltar, Malta, Port Said, Aden, Seszele, Colombo, Singapur, Hong-Kong, oto mała część tych baz morskich na drodze do Indii i na Daleki Wschód. Obecnie w ślad Wielkiej Brytanii idą Stany Zjednoczone rozwijające własną sieć baz i punktów strategicznych.

Każdy niemal z ośrodków tego typu rozrasta się stopniowo w mniejsze lub większe miasto. Przyczyny bowiem, dla których budowano w danym miejscu port wojenny, sprzyjały też zwykle rozwojowi portu handlowego. Porty założone dla nadzorowania danej kolonii stawały się portami eksploatacji tejże kolonii. Bazy flot wojennych dobrze usytuowane na liniach żeglugowych świata stawały się naturalnymi stacjami flot handlowych. Z 4,4 mln ton statków, które wpłynęły do Malty w r. 1937, tylko 1970

⁷⁹ C. F. Jones, *Economic Geography*, s. 61—62.

⁸⁰ W Breście np. 37 tys. ludzi żyło ze stacjonującej tam marynarki wojennej (R. Musset, *La Bretagne*, s. 141).

tys. ton stanowiły już statki brytyjskie. Port w Cherbourgu wysuwający się daleko w głąb kanału La Manche okazał się doskonałą stacją dla transatlantyków.

Ważnymi funkcjami miastotwórczymi są w okresie kapitalizmu również funkcje stołeczne. Stolice rozrastają się do wielkich rozmiarów skupiając wszystkie instytucje, którymi posługuje się kapitalistyczne państwo w wykonywaniu władzy. Obok tego stolica jest też zwykle najważniejszym ośrodkiem kulturalnym, a często i gospodarczym kraju. Stolica jest zazwyczaj największym miastem swego kraju, a wielkość jej zależy w znacznym stopniu od wielkości kraju, od stopnia jego społeczno-gospodarczego rozwoju oraz od stopnia centralizacji władzy państwowej.⁸¹ Stolice państw federacyjnych są z reguły stosunkowo mniejsze niż stolice państw o władzach scentralizowanych. Wszystkie stolice rosną też szybko, szybciej niż inne miasta, ponieważ ściągają bogactwa i ludność z całego kraju. Od chwili wznowienia cesarstwa niemieckiego Berlin wzrasta w „rytmie burzy“⁸². Bukareszt liczył 100 tys. mieszk. gdy w r. 1859 stał się stolicą zjednoczonej Rumunii. W r. 1941 liczył już 999 tys. mieszk.⁸³ Praga w r. 1910 miasto 400-tysięczne, osiąga w r. 1930 jako stolica Czechosłowacji — 848 tys. mieszk. W wyniku tego szybkiego, żywiłowego rozwoju następuje to, co K o n s t a n t i n o w⁸⁴ nazywa hipertrofią stolic państw kapitalistycznych. „Przyczyny tej hipertrofii — pisze on — leżą u samych podstaw kapitalistycznego sposobu produkcji. Nadmierne wybudowanie głównych miast jest przede wszystkim rezultatem doprowadzonej do skrajności centralizacji i koncentracji kapitału. Osiągnąwszy olbrzymie rozmiary stolice dławią swą nadmierną siłą pozostałe ośrodki kraju i hamują ich rozwój. Wyrosłe na podstawach eksploatorskich i jednoczące różnorodne pasożytnicze elementy, główne miasta szczególnie ostro uosabiają klasową istotę miasta kapitalistycznego“. Z drugiej strony zjawisko masowej koncentracji w stolicach proletariatu i innych postępowych sił społeczeństwa burżuazyjnego powoduje przekształcanie się tych miast w wielkie ośrodki ruchu rewolucyjnego swych krajów.

Pojęciem funkcji stołecznej obejmuje się nie tylko stolice państw. Każda prowincja, każda jednostka administracyjna ma obecnie również swoją stolicę, która różni się od stolicy państwa zakresem oraz mniejszym terytorialnie zasięgiem działania. Ilość tych ośrodków i ich wielkość zależy w znacznym stopniu od panującego systemu gospodarczego i podziału administracyjnego kraju. Podział Francji na niewielkie terytorialnie de-

⁸¹ J. Kostrowicki, *Stolica i Kraj*, 1947.

⁸² F. Leyden. *Gross Berlin, Geographie der Weltstadt*.

⁸³ J. Kostrowicki, *Stolica i Kraj*, s. 34.

⁸⁴ O. A. Konstantinow, op. cit.

partamenty zahamował rozwój ośrodków prowincjonalnych i wpłynął na nadmierną centralizację funkcji stołecznych w Paryżu. Pięciostopniowa pruska hierarchia administracyjna wpłynęła na wytworzenie się, zwłaszcza w mniej uprzemysłowionych częściach Niemiec, podobnej hierarchii wśród ośrodków miejskich.

Wszelkie zmiany w zakresie podziału administracyjnego odbijają się bardzo silnie na życiu ośrodków miejskich, zwłaszcza gdy nie mają one rozwiniętych innych podstaw gospodarczych. Jedne z nich wraz z podniesieniem ich pozycji administracyjnej, z napływem urzędników, rosną szybciej niż inne. Odwrotnie, każde zmniejszenie roli, którą odgrywa w administracji dany ośrodek, powoduje zahamowanie lub nawet upadek miasta.

Na ziemiach polskich reformy podziałów administracyjnych przeprowadzone przez zaborców w XIX i na początku XX wieku wysuwając na pierwszy plan jedne miasta (Płock, Kalisz, Łomża, Koszalin, Olsztyn) stały się przysłowiowym gwoździem do trumny dla innych (Raciąż, Wyszogród, Szreńsk, Różan i in.).

Innego rodzaju funkcjami miastotwórczymi są funkcje kulturalne. Prócz zanikających już w wieku XIX ośrodków kultury istnieje i rozwija się szereg ośrodków, do których ludzie udają się, by poznać zabytki kultury, sztuki, podziwiać pomniki i dzieła przeszłości, by wreszcie złożyć hołd wielkim przywódcom politycznym, uczonym, artystom czy pisarzom. Do Stratford-on-Avon, miejsca urodzenia Szekspira, udają się corocznie liczne rzesze turystów z różnych krajów świata, zwłaszcza zaś z krajów anglosaskich, przyczyniając się do rozwoju tego miasta o pięknie zachowanych cechach epoki. Podobnie uczęszczanym miejscem w Niemczech jest Bayreuth, miasto Wagnera lub słynne z przedstawień pasyjnych Oberammergau.

Wiele miast zawdzięcza swój byt niemal całkowicie uczelniom, które co roku przyciągają tam tysiące studentów. Stare uniwersytety angielskie jak Oxford i Cambridge, a również znaczna część uniwersytetów amerykańskich (np. w Ann Arbor, Chapel Hill), niemieckich (Heidelberg, Marburg, Getynga) i szwedzkich (Lund, Uppsala) grupują wokół siebie osiedla, których głównymi funkcjami miastotwórczymi są nauka i wychowanie. Dobrobyt takiego miasta związany jest z opinią jego uniwersytetu, stąd — konkurencja pomiędzy uniwersytetami. Sławna jest rywalizacja między uniwersytetami Oxford a Cambridge, Lund a Uppsala. Również w innych miastach posiadanie wyższych uczelni przyczynia się do ich rozwoju.

Stosunkowo późno jako funkcje miastotwórcze rozwinęły się funkcje turystyczne i wypoczynkowe, które wiążą się najczęściej z funkcjami kulturalnymi. Więzy te są bliskie, gdyż zwykle te same miejscowości, które

wracają zdrowie chorym, utrzymują przy zdrowiu zdrowych⁸⁵. Wspólną ich cechą jest ponadto sezonowość i zmienność. Tylko część ludności tych ośrodków stanowi ludność stała, poświęcająca się oddawaniu usług chorym lub wypoczywającym. Większość ludności ustawicznie się zmienia, a żadna jej liczba nie obrazuje właściwej wielkości takiego osiedla. Ośrodki wypoczynkowe podzielić można na zdrojowiska, stacje klimatyczne, kąpieliska i ośrodki turystyczne. Wszystkie one związane są z określonymi właściwościami środowiska geograficznego, np. ze źródłami mineralnymi, klimatem, położeniem nadmorskim lub pięknnością krajobrazu. Służą w epoce kapitalizmu przede wszystkim warstwom zamożnym.

Tak więc różne funkcje produkcyjne lub usługowe wpływały na powstawanie i rozwój miast w różnych ustrojach społeczno-gospodarczych. Miasto epoki niewolnictwa różni się pod tym względem od feudalnego, to zaś od miasta kapitalistycznego. Miasto okresu imperializmu znamionują wszystkie cechy i sprzeczności właściwe temu okresowi, w coraz większym stopniu opiera się ono na wyzysku części lub całego kraju, a nawet całych kontynentów, coraz ostrzejsze narastają w nim sprzeczności zarówno wewnątrz samego miasta, jak i pomiędzy miastem a wsią, pomiędzy metropolią imperialistyczną, jako siedzibą zorganizowanego wyzysku, a eksploatowanymi przez nie krajami kolonialnymi lub półkolonialnymi. W zależności więc od rozwoju sił wytwórczych, stosunków produkcji a nawet przemian w nadbudowie ideologicznej zmieniają się funkcje i charakter miast a wskutek tego zmienia się ich układ i rozmieszczenie.

* * *

Doświadczenia radzieckie wskazują, że socjalizm przynosi ze sobą potężny wzrost miast i falę planowej urbanizacji. „Przyczyną tego jest stale rosnący rozwój sił wytwórczych, rozwój zaś sił wytwórczych to przede wszystkim uprzemysłowienie. Uprzemysłowienie zaś oznacza rozwój miast“⁸⁶

Gdy w r. 1926 tylko 31 miast radzieckich liczyło ponad 100 tys. mieszk., w r. 1939, czyli w 13 lat później liczba ich wzrosła do 82, przewyższając Niemcy (59), Wielką Brytanię (55), Indie (50), Chiny (47), Japonię (47), Włochy (22) i Francję (17), niewiele tylko ustępując Stanom Zjednoczonym (92).⁸⁷ W ciągu 13 lat ludność miejska wzrosła o przeszło 29 milionów (z 26,3 do 55,9 mln), więcej niż w ciągu całej poprzedniej historii Rosji. Odsetek ludności miejskiej wzrósł w ciągu tych 13 lat z 17,9 do

⁸⁵ G. Chabot, *Les villes*, s. 54—72.

⁸⁶ K. Dziewoński, *Miasta i osiedla*, s. 51.

⁸⁷ C. D. Hargis, *Cities of the Soviet Union*, s. 107—21.

32,9⁰%, tj. tyle, ile w Stanach Zjednoczonych w ciągu 31 lat (1856—87)⁸⁸, w Danii w ciągu 40 lat, w Szwecji — 44 lat, w Szwajcarii zaś — ok. 50 lat.⁸⁹ Przyrost ten był szybszy niż kiedykolwiek w jakimkolwiek państwie świata. Gdy najwyższy osiągnięty odsetek wzrostu ludności miejskiej wynosił średnio rocznie ⁹⁰:

Kraj	% wzrostu	lata
Francja	1,89	1921—1926
Belgia	2,06	1866—1880
Holandia	2,28	1889—1899
Anglia	2,48	1861—1871
Szwecja	2,65	1880—1890
Dania	2,69	1880—1890
Norwegia	2,97	1855—1865
Niemcy	3,08	1895—1900
Szwajcaria	4,19	1888—1900
Nowa Zelandia	4,62	1881—1886
Stany Zjednoczone	4,66	1860—1870
Kanada	4,86	1901—1911

to w Związku Radzieckim wynosił on w 1926—1939 znacznie więcej — bo przeciętnie 9,24⁰% rocznie. Zaznaczyć trzeba przy tym, że w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Nowej Zelandii szybki wzrost miast następował w znacznym stopniu dzięki imigracji z zewnątrz, czego w Związku Radzieckim, jak wiadomo, nie było.

Z 82 miast liczących w r. 1939 ponad 100 tys. mieszkańców 36 podwoiło swą ludność w ciągu 10 lat. Z miast, które w r. 1926 liczyły więcej niż 100 tys. mieszk. podwoiło swe zaludnienie 8 (Stalino, Stalingrad, Świerdłowski, Nowosibirsk, Woroneż, Gorki, Jarosław i Iwanowo). W 38 miastach liczba ludności wzrosła o przeszło 100 tys. mieszkańców, w tym w Moskwie o 2,1 miliona.⁹¹ Największy wzrost w stosunku do r. 1926 osiągnęły ⁹²:

⁸⁸ C. D. Harris, op. i loc. cit.

⁸⁹ O. A. Konstantinow, *Tiempo wożrasta gorodow...*

¹⁰ O. A. Konstantinow, op. cit.

⁹¹ C. D. Harris, op. cit., s. 107—21.

⁹² P. Lewczenko, op. cit., s. 1—14.

Liczba mieszkańców w tysiącach

	r. 1910	r. 1926	r. 1939
Karaganda	—	—	165,9
Magnitogorsk	—	—	145,9
Stalińsk	—	3,9	169,5
Murmańsk	—	8,8	117,1
Dzierżyńsk	—	8,9	103,4
Prokopiewsk	—	10,7	107,2
Kemerowo	—	21,7	132,9
Ałma-Ata	34,7	45,9	230,5
Zaporoże	38,1	55,7	298,1
Gorłowka	—	23,1	108,7
Czelabińsk	69,8	59,3	273,1
Chabarowsk	41,0	52,0	199,4
Krzywy Róg	18,0	38,3	197,6
Niżnij Tagił	44,8	38,8	159,9
Dnieprodzierżyńsk	35,5	34,2	147,8
Ułan Ude	15,2	28,9	129,4

Zwiększyła się też liczba miast. Gdy w r. 1927 ZSRR liczył 721 miast nie biorąc pod uwagę osiedli typu miejskiego, w r. 1939 było 922 miasta oraz 1448 osiedli typu miejskiego. Powstało więc ponad 200 miast nowych, inne zaś, jak np. większość wymienionych wyżej, przekształciły się z niewielkich i zacofanych osiedli w nowoczesne miasta socjalistyczne.

W wyniku przemieszczeń ludnościowych w czasie II wojny światowej powstało 67 nowych miast na Uralu, Syberii i w Azji Środkowej.⁹³ Rozwijały się też we wschodniej części Związku istniejące już miasta. Niektóre z nich podwoiły liczbę mieszkańców z r. 1939. Realizacja pierwszej powojennej pięciolatki przyniosła dalszy rozwój miast.

„Miasto w społeczeństwie socjalistycznym różni się zasadniczo od miasta kapitalistycznego: ma ono inną treść społeczną, rozwija się według innych praw i odgrywa inną rolę w życiu społeczeństwa“.⁹⁴ Socjalistyczne miasto nie przeciwstawia się wsi ani jako ośrodek jej eksploatacji, ani jako ośrodek politycznego panowania nad wsią. Miasto socjalistyczne, skupisko klasy robotniczej, prowadzi za sobą drobnocłopską wieś po drodze do socjalizmu.⁹⁵ Dzięki niemu na wsi powstają i umacniają się społeczne formy gospodarki. W ustroju socjalistycznym wielowiekowe przeciwieństwa pomiędzy miastem i wsią zostają zlikwidowane, pozostają jedynie różnice wynikające z istnienia różnych form własności społecznej, różnych zadań produkcyjnych i różnego stopnia mechanizacji pracy. Miasto socjalistyczne

⁹³ Por. N. M. Baranskij, *Ekonomiczeskaja Geografija SSSR*, s. 19—22.

⁹⁴ B. B. Wiesielowski, op. cit., s. 114.

⁹⁵ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, s. 287.

jako ośrodek postępu, nauki i kultury prowadzi za sobą wieś również po drodze stopniowego przechodzenia od socjalizmu do komunizmu. Kiedy znikną wszelkie różnice pomiędzy miastem i wsią, znikną również różnice klasowe pomiędzy robotnikami i chłopami — a wszyscy oni staną się pracownikami jednego społeczeństwa komunistycznego.⁹⁶

Miasto socjalistyczne nie zna też różnic i kontrastów pomiędzy poszczególnymi dzielnicami. Powstaje ono i rośnie w wyniku planowego rozwoju i rozmieszczenia sił wytwórczych. Wraz z realizacją polityki uprzemysłowienia i równomierniejszego zagospodarowania kraju na całym jego obszarze, a szczególnie na obszarach gospodarczo zacofanych, powstają liczne miasta i osiedla. Równocześnie rozrastają się i przetwarzają istniejące ośrodki miejskie. Rozwój ten nie idzie jednak w ZSRR, jak często w kapitalizmie, w kierunku tworzenia osiedli związanych z jakąś jedną funkcją miastotwórczą, wyizolowanych zupełnie od zaplecza. „Rysem charakterystycznym naszych miast — pisze L e w c z e n k o⁹⁷ — jest niejednostronny ich rozwój w oparciu o jedną określoną gałąź gospodarki narodowej, ich wzrost jest uwarunkowany współdziałaniem różnorodnych czynników życia społeczeństwa socjalistycznego. Większe nowowybudowane miasta, liczące już setki tysięcy mieszkańców, są nie tylko przemysłowymi, lecz jednocześnie politycznymi, administracyjno-gospodarczymi i kulturalnymi ośrodkami kraju.“

Cechą charakterystyczną urbanizacji socjalistycznej jest również dążenie do ograniczenia nadmiernej koncentracji ludności w wielkich miastach. „Miasta nasze — pisze K a g a n o w i c z⁹⁸ — nie będą rosły i rozwijały się w sposób znamieny i charakterystyczny dla kapitalistycznych miast-olbrzymów z ich nadmierną koncentracją na niewielkich obszarach ogromnych mas ludności.“ „Biorąc pod uwagę, iż dalszy rozwój przemysłowego budownictwa kraju powinien iść po linii tworzenia nowych ośrodków przemysłowych w okręgach rolniczych i tym samym przyspieszyć usunięcie przeciwieństw między miastem i wsią“ — czerwcowe plenum CK WKP(b) z r. 1931 uznało za „niecelowe skupianie wielkiej ilości zakładów w obecnie istniejących wielkich centrach miejskich“⁹⁹ oraz zaproponowało, by nie budować w tych miastach, a przede wszystkim w Moskwie i Leningradzie nowych zakładów przemysłowych. Ta dyrektywa pozostaje nadal w mocy w chwili obecnej, przy czym zakaz budowy nowych większych zakładów rozszerzony został z czasem na dalsze kilkanaście miast.

⁹⁶ I. Łaptiew, *Likwidacja przeciwieństw między miastem a wsią w ZSRR*.

⁹⁷ P. Lewczenko, op. cit., s. 17.

⁹⁸ Ł. M. Kaganowicz, *O socjalistycznej rekonstrukcji Moskwy i miast SSSR*, s. 71.

⁹⁹ cyt. wg B. B. Wiesielowskiego, op. cit., s. 125.

Dążeniem ustroju socjalistycznego jest więc pokrycie całego kraju siecią dużych, lecz nie olbrzymich, średnich i małych miast o pełnym wachlarzu funkcji produkcyjnych i usługowych, powiązanych silnie gospodarczo i kulturalnie z ich zapleczem wiejskim.

*

*

*

Rozwój sił wytwórczych, a przede wszystkim proces planowego uprzemysłowienia rozpoczął i u nas masowe przemieszczenia ludności z rolnictwa do zawodów nierolniczych, ze wsi do miast. Rozwijają się i rozbudowują w okresie planu 6-letniego miasta i osiedla miejskie. Powstają nowe socjalistyczne miasta i osiedla. Następny plan wieloletni przynosząc zdwojone rezultaty produkcyjne przyniesie też jeszcze większe przemiany w dziedzinie uprzemysłowienia i urbanizacji. Przypuszczać należy, że przy niezakłóconym rozwoju Polski Ludowej ludność miejska w okresie najbliższych 15—20 lat wzrośnie dwa do dwóch i pół raza. Oznaczać to będzie odwrócenie stosunku liczbowego ludności miejskiej i wiejskiej z roku 1949 przy równoczesnym wyrównaniu przeciwieństw między miastem i wsią. Nowe miasta zacznijemy liczyć na dziesiątki. Nastąpią dalsze przekształcenia sieci miast i osiedli.

Sieć osadnicza w Polsce podobnie jak w innych krajach jest wytworem długiego procesu historycznego. Rozwijała się ona w różnych okresach, w różnych ustrojach społeczno-gospodarczych, pod wpływem różnych panujących wówczas warunków. Toteż różne warunki, różne funkcje gospodarcze wpłynęły na jej powstanie i wykształcenie, w skład jej wchodzi szereg różnych elementów, których powstanie, lokalizację i rozwój określiły różne warunki społeczno-gospodarcze, różne funkcje miastotwórcze. Obok równomiernie rozmieszczonej sieci miast feudalnych, zróżnicowanych i zhierarchizowanych w okresie kapitalizmu, mamy elementy wczesnokapitalistyczne i późniejsze, mamy wreszcie skupiska miejskie przypominające metropolie państw imperialistycznych. Na tej dopiero kanwie i na tej podstawie powstają pierwsze nowe miasta socjalistyczne (Nowa Huta, Nowe Tychy, Oświęcim). Równocześnie gospodarka planowa nadaje nowe funkcje miastotwórcze istniejącym miastom i osiedlom dostosowując je do potrzeb gospodarki socjalistycznej i przekształcając stopniowo w miasta socjalistyczne.

Szczegółowa analiza sieci osadniczej Polski przeprowadzona na podstawie danych z r. 1949¹⁰⁰ wykazała, że jest ona nierównomierna zarówno pod względem rozmieszczenia miast i osiedli typu miejskiego, jak i dominujących w nich funkcji miastotwórczych.

---

¹⁰⁰ J. Kostrowicki, *Typy miast i sieć osadnicza*.

Za podstawę analizy przyjęto nie tylko miasta, lecz również osiedla typu miejskiego nie posiadające praw miejskich. Trudności nasunął od razu sam wybór osiedli, które uznać by należało za mające charakter miejski.

Sprawa wyznaczenia kryteriów odróżniających wieś od miasta, jest rzeczą trudną. Nurtowała też ona od dawna umysły uczonych: statystyków, prawników, ekonomistów, geografów, socjologów, historyków itp.

Próbowano ustalić szereg definicji. Były to bądź definicje opisowe opierające się na szeregu różnych kryteriów, jednakże nieściśle i nie dające się użyć w konkretnej pracy, bądź też próby ustalenia jakiegoś kryterium służącego za podstawę badań.

Chcąc otrzymać ściśłą i jednoznaczną podstawę wyróżniania miast i wsi Międzynarodowy Kongres Statystyczny jeszcze w r. 1887 przyjął za wartość graniczną liczbę 2000 mieszkańców skupionych w jednym osiedlu. Granicę tę i to jedynie dla zestawień statystycznych przyjęły jednak tylko niektóre państwa, jak Niemcy, Czechosłowacja, Turcja itp. Inne kraje natomiast stosują najróżniejsze granice. W Irlandii przyjęte jest minimum 1500 mieszk., w Stanach Zjednoczonych (do r. 1900 — 8000 mieszk.) i Meksyku 2500 mieszk., w Belgii, Holandii, Grecji — 5000 mieszk., w Egipcie — 11 000 mieszk., w Japonii zaś — 30 000 mieszk.¹⁰¹ Różnice te świadczą jak bardzo, zależnie od kraju i stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego, zmienia się pojęcie miasta. Ponadto niejednokrotnie osiedla wiejskie okazują się większe niż miasta.

Na Węgrzech, w Bułgarii czy na Sycylii spotyka się np. wielotysięczne skupienia ludności, które są tylko dużymi wsiami. W Japonii, jak pisze T r e w a r t h a¹⁰², 57% ludności zamieszkuje tzw. miasta rolnicze liczące 2—10 tys. mieszkańców. Pierre G o u r o u¹⁰³ wreszcie studiuje deltę tonkińską, gdzie gęstość zaludnienia wsi wynosi 1000 osób na km², znajduje czysto rolnicze osiedla wiejskie liczące po 10 tys. mieszk. obok zamieszkałych przez rzemieślników i kupców „miast“ o przeciętnie 500 mieszkańców.

Zresztą i w obrębie jednego kraju istnieją pod tym względem poważne różnice. W Polsce np. istnieją liczne wsie na Podkarpaciu przekraczające parokrotnie liczbę 2000 mieszk. (np. Ochotnica lub Zawoja), z drugiej strony nie brak u nas miasteczek, których zaludnienie wynosi poniżej 1000 osób (np. Alwernia, Frysztak, Mrzygłód, Osiek, Przecław itp.) mimo że stanowią one często dość żywe ośrodki dla otaczających je terenów wiejskich i zamieszkałe są w większości lub w znacznej części przez ludność nierolniczą.

¹⁰¹ N. P. Gist i L. A. Halbert, *Urban Society*, s. 7.

¹⁰² G. Trewartha, *Japanese cities*, s. 404—17.

¹⁰³ P. Gourou, *Les paysans du delta tonkinois*, s. 9.

Innym kryterium, które przyjmowano dla określenia tego, co należy uważać za miasto, była gęstość zaludnienia. Pomysł dał Meuriot¹⁰⁴, lecz proponowane granice były różne. Supan¹⁰⁵ przyjmuje zależnie od ogólnej gęstości zaludnienia kraju: 1000, 2000 lub 5000 mieszkańców na 1 km², Jefferson¹⁰⁶ proponuje 10 000 mieszk. na 1 milę², tj. ok. 4000 mieszk. na 1 km². Willcox¹⁰⁷ zaś 1000 mieszk. na milę, czyli ok. 400 mieszk. na 1 km². Clozier¹⁰⁸ stwierdza, że najdalszą granicę wpływu urbanizacyjnego Paryża stanowi gęstość zaludnienia równa 100 mieszk. na 1 km², zaś 500 mieszk. na 1 km² tworzy granicę ścisłego terenu miejskiego. Różnice poglądów są więc bardzo znaczne.

Wchodzi tu ponadto w grę, podobnie zresztą jak przy kryterium wielkościowym, zagadnienie, do jakiego obszaru odnosić należy liczby określające bądź ilość mieszkańców, bądź też gęstość zaludnienia. W zależności bowiem od tego, jaki obszar zostanie przyjęty za podstawę (np. granice administracyjne czy faktyczne i, jak te ostatnie należy rozumieć), należy w znacznym stopniu ustalenie ilości, a szczególnie gęstości zaludnienia osiedla.

Wielu uczonych uznaje za najlepsze kryteria historyczne. Ponieważ miasta charakteryzowały dawniej pewne przywileje i obowiązki różniące je od wsi, a i dziś jeszcze w wielu krajach miasta posiadają odrębne prawa i odrębny statut miejski, według definicji historycznej miastem byłoby osiedle, które kiedykolwiek w przeszłości posiadało prawa miejskie. Jednakże zgodnie z tym kryterium za miasta uznać by wypadło wszystkie tzw. „zgniłe miasteczka“ rozsiane po całej Europie i liczące niejednokrotnie poniżej 500 mieszkańców.¹⁰⁹ W Polsce nadawanie praw miejskich i ich utrata przez poszczególne osiedla były w przeszłości na porządku dziennym. Chwilowe ożywienie gospodarcze lub nawet wola właściciela ziemskiego powoływały miasto do życia po to, by przesunięcie szlaków komunikacyjnych lub wojna pogrążyły je w nicłość. W wielu z nich nie rozwinęły się nawet funkcje miejskie i z chwilą utraty praw przestały one różnić się czymkolwiek od wsi. Wiele takich „miast“ znikło zupełnie.

¹⁰⁴ P. M. G. Meuriot, *Du criterium adopté pour la définition de la population urbaine*, s. 418—30.

¹⁰⁵ A. Supan, *Die Bevölkerung der Erde*.

¹⁰⁶ M. Jefferson, *An Anthropogeography of Some Great Cities*, s. 542—44.

¹⁰⁷ W. F. Willcox, *A Redefinition of „City“ in Terms of Density of Population*, s. 119.

¹⁰⁸ R. Clozier, *La Gare du Nord*.

¹⁰⁹ Por. G. Chabot, *Les villes*, s. 11 i M. A. Lefèvre, *Principes et Problèmes de la Géographie Humaine*, s. 94. Wykazują oni na przykładach, do czego doprowadzić może przyjęcie kryteriów historycznych.

Gdyby nawet uznać za miasta osiedla, które obecnie posiadają prawa miejskie, należy pamiętać, że posiadanie tych praw samo przez się nie jest jeszcze obiektywnym kryterium. Statut miejski nadają arbitralnie władze i w każdym kraju inne są pod tym względem przepisy. Ponadto nawet w jednym i tym samym kraju przepisy te są różnie stosowane. W Polsce np. istnieje nadal mimo uregulowania w ostatnich latach szeregu dysproporcji w tej dziedzinie, wiele osiedli zamieszkałych w większości przez ludność nierolniczą, nie posiadającą praw miejskich, niewątpliwie większych i silniejszych pod względem znaczenia i wpływu wywieranego na zaplecze (np. Kazimierza Wielka, Opole Lubelskie, Rydułtowy, Łabędy, Łaziska i inne) niż wiele osiedli stagnujących lub podupadających, które prawa miejskie zachowały z dawniejszych czasów (np. Wyśmierzyce, Ostroróg, Zaniemyśl czy Lędyczek).

Niektórzy geografowie, zwłaszcza kierunku krajobrazowego, usiłują określić miasto na podstawie jego wyglądu zewnętrznego: planu, zabudowy itp.¹¹⁰. Wydaje się jednak, że różnice w wyglądzie zewnętrznym prowadzą się bardziej do różnic warunków gospodarczo-społecznych, w których osiedle powstało, niż do różnic w typie osiedla. Wiele osiedli miejskich wyrosłych w okresie kapitalizmu nie różni się w znaczniejszy sposób pod względem swego planu od wsi (np. Kolużki, Zduńska Wola i inne), wiele zaś wsi na zachodzie kraju nie różni się od miast pod względem rodzaju i typu zabudowy.

Inne podstawy przyjmują H a s s i n g e r i C h r i s t a l l e r¹¹¹ dzieląc osiedla na trzy typy określone stosunkiem przestrzennym miejsca pracy i miejsca zamieszkania. Podział ma charakter wybitnie formalistyczny i opiera się na cechach drugorzędnych, nieistotnych z punktu widzenia podstaw gospodarczych osiedla.

Wielu autorów wreszcie opiera swe kryteria na funkcjach osiedla¹¹² wyróżniając jako ludność wiejską ludzi trudniących się rolnictwem, jako miejską zaś zgrupowanie ludności utrzymującej się z zawodów nierolniczych. Jakkolwiek jest to może najlepsze ujęcie, lecz i tu zagadnienie nie jest proste. Czy każde osiedle, gdzie dominują funkcje nierolnicze, można uznać za miasto? Czy izolowaną fabrykę, drobną osadę robotniczą przy

---

¹¹⁰ H. Dörries, *Der gegenwärtige Stand der Stadtgeographie*, s. 314; M. A. Lefevre, op. cit., s. 91 oraz częściowo W. Winid, *The scope of Urban Geography*, s. 171.

¹¹¹ Por. H. Hassinger, *Über Aufgaben der Städtekunde* oraz W. Christaller *Die zentrale Orte in Süddeutschland*.

¹¹² F. von Richthofen, *Vorlesungen über allgemeine Siedlungs — und Verkehrsgeographie*, s. 262; M. Aourousseau, *The Distribution of Population*, s. 567 sq. częściowo W. Winid, op. cit.

zakładzie, wieś rybacką lub grupę domów wokół dworca kolejowego można już uważać za miasto? Wydaje się, że nie. Bowiem prócz funkcji, pojęcie miasta związane jest z pewną wielkością osiedla, z pewną liczbą mieszkańców.

Wydaje się, że znalezienie jakiegokolwiek ścisłego kryterium różniącego zawsze i wszędzie wieś od miasta jest rzeczą niemożliwą. Pojęcie miasta jest kategorią historyczną i zmienia się, także zarówno w czasie, jak i w przestrzeni. Słusznie też pisze R y c h l i ń s k i ¹¹³, że „dotychczasowe określenia (miasta) grzeszą tym, że chcą ująć w czambuł wszelkie skupienia miejskie wszystkich czasów i przestrzeni“. Istnieje wielka liczba form przejściowych, które trudno jest zaliczyć na podstawie jakichkolwiek przyjętych kryteriów do osiedli miejskich lub wiejskich. Jedynie dla celów ściśle praktycznych, związanych ze statystyką, administracją czy planowaniem tworzyć można umowne granice oparte na możliwie skrupulatnie dobranych kryteriach.

W Związku Radzieckim, według ustawodawstwa RSFR obowiązującego do chwili obecnej, zaliczenie do rzędu miast wymaga specjalnego aktu prawnego. Podstawą zaliczenia jest skupienie w osiedlu co najmniej 1000 osób dorosłych (kryterium wielkościowe), przy czym nie więcej niż 25% ludności zajmować się może gospodarką rolną (kryterium funkcjonalne). Prócz miast wyróżnia się jeszcze osiedla miejskie, do których należą: a) osiedla robotnicze, liczące co najmniej 400 osób dorosłych, w których dla nie mniej niż 65% ludności podstawowym źródłem utrzymania jest wynagrodzenie za pracę, b) osiedla uzdrowiskowe, tj. miejscowości kuracyjne, w których nie mniej niż 50% stanowi ludność przyjezdna. W innych republikach istnieje odrębne ustawodawstwo.¹¹⁴

W Polsce za miasto uważane jest osiedle zatwierdzone jako miasto przez specjalny akt prawny. Miast w dn. 1.IV.1949 r. było w Polsce 699.¹¹⁵ Od tego czasu liczba ich zwiększyła się o kilkanaście. Nie ma natomiast w Polsce prawnie określonego pojęcia osiedla miejskiego, jakkolwiek istnieje szereg osiedli, które ze względu na przewagę funkcji nierolniczych można by uznać za osiedla miejskie. Brak aktualnych danych dotyczących struktury zawodowej i struktury wieku uniemożliwia zastosowanie przy ich wydzieleniu kryteriów radzieckich. Toteż w analizie sieci osadniczej Polski za osiedle przyjęto osiedle liczące co najmniej 1000

---

¹¹³ S. Rychliński, *Socjologia miasta*, „Przegląd Socjologiczny“ III, 1935, s. 567.

¹¹⁴ P. Lewczenko, op. cit., s. 16, B. B. Wiesiełowski, op. cit., s. 130—1, *Bolszaja Sowietskaja Encykłopedija*, t. XIII, 18, sq. „Gorod“, *Radziecka statystyka społeczno-gospodarcza*, t. VI, s. 61—4.

¹¹⁵ *Rocznik Statystyczny* 1949, nr 15.

mieszk., w których na podstawie różnych danych stwierdzono przewagę funkcji nierolniczych.

Osiedli takich w r. 1949 było w Polsce 626. Od tego czasu liczba ta się zmniejszyła w wyniku nadania niektórym z nich praw miejskich oraz wcielenia pewnej ich ilości do sąsiednich miast w wyniku reformy podziału administracyjnego (Zagłębie Górnio-śląskie, Warszawa itp.). W sumie wyróżniono więc na terenie Polski 1335 miast i osiedli typu miejskiego, które następnie poklasyfikowano w zależności od przewagi tych czy innych funkcji miastotwórczych na kilka typów. Przeprowadzona klasyfikacja oparta została w braku ścisłych danych statystycznych na różnych danych częściowych i tylko w przybliżeniu daje obraz zróżnicowania funkcjonalnego naszych miast i osiedli.

Osiedla te dzielą się na dwie wielkie grupy. Są to bądź osiedla o przewadze jakiejś jednej funkcji wyspecjalizowanej, czyli tzw. osiedla wyspecjalizowane bądź też tzw. ośrodki lokalne, tj. osiedla gdzie nie ma przewagi żadnej pojedynczej funkcji, których podstawą gospodarczą są natomiast produkcyjne i usługowe powiązania z zapleczem.

Wśród osiedli wyspecjalizowanych wyróżniono przede wszystkim takie, w których prowadzącą funkcją miastotwórczą jest przemysł. Są to bądź osiedla przemysłowe, gdzie ponad 50% zatrudnionych w grupie miastotwórczej pracuje w przemyśle lub w górnictwie, bądź osiedla o przewadze innych funkcji, lecz silnie uprzemysłowione, w których 35—50% ludności miastotwórczej zatrudnione jest w przemyśle i górnictwie, bądź też osiedla uprzemysłowione, gdzie zatrudnieni w przemyśle lub górnictwie stanowią 20—35% grupy miastotwórczej.

Poza przemysłem wyróżniono wśród osiedli wyspecjalizowanych także osiedla handlowo-komunikacyjne, komunikacyjne i wypoczynkowe. Strukturę funkcjonalną przykładowych miast różnych typów podaje załączona tablica (Tab. I).

Na 1335 miast i osiedli typu miejskiego istnieje w Polsce 216 osiedli przemysłowych, 15 określić można jako handlowo-komunikacyjne, 20 jako komunikacyjne, 32 stanowią osiedla wypoczynkowe. Łącznie 286 osiedli określić można jako wyspecjalizowane. Gdy dodać do tego 137 osiedli miejskich nie posiadających własnych podstaw gospodarczych, a stanowiących właściwie dzielnice mieszkaniowe innych miast (satelity), okaże się, że 902, tj. 67% wszystkich osiedli miejskich w Polsce stanowią ośrodki lokalne, oparte wyłącznie lub przeważnie na usługach świadczonych wobec swego najbliższego zaplecza. Wskazuje to na niski jeszcze ciągle stopień uprzemysłowienia kraju.

STRUKTURA LUDNOŚCI MIAST RÓŻNYCH TYPÓW
na podstawie badań I.U.A. 1951¹¹⁸

Nazwa miasta	G r u p a m i a s t o t w ó r c z a							Grupa uzupełniająca	Zawodowo bierni	Typ miasta
	Przemysł	Budownictwo	Komunikacja i łączność	Obsługa zaplecza	Inne	Praca poza osiedlem	Razem			
	w odsetkach ogółu ludności ¹									
Dzierżoniów—Bielawa	30,8	0,4	0,7	7,1	0,3	0,7	40,0	13,4	46,6	Przemysłowe
Żyrardów	28,0	0,7	0,8	3,6	0,4	9,0	42,5	11,7	45,8	"
Andrychów	27,2	1,3	0,5	9,5	—	4,4	42,9	7,6	49,5	"
Żary	20,4	2,2	1,7	12,0	2,3	0,3	39,6	10,0	50,1	"
Chorzów	21,2	1,6	0,4	2,5	0,2	7,4	33,8	9,1	57,2	"
Strzelin	18,0	1,4	2,2	8,1	0,4	1,6	31,7	9,9	58,4	"
Kalisz	18,1	1,6	1,1	7,7	0,7	0,7	29,9	14,4	55,7	"
Radom	16,0	1,6	2,3	9,3	0,7	0,6	30,4	13,4	56,2	"
Krosno Rzesz.	16,8	1,5	0,3	11,0	0,6	1,2	31,8	14,7	53,5	"
Ława	7,8	0,3	9,1	5,9	0,8	0,5	26,2	11,0	62,8	Kom.-Przem.
Darłowo	5,9	1,1	3,9	4,7	12,8 ¹¹⁶	—	28,8	13,9	57,3	Zespół funkcji portowych
Ciechocinek	0,1	0,7	0,6	7,6	18,4 ¹¹⁷	5,0	32,5	12,4	55,1	Wypoczynkowe
Otwock	—	—	0,6	7,2	8,6 ¹¹⁷	15,7	33,7	8,0	58,3	Satelit.-wypoczynkowe
Milanówek	5,5	0,2	—	6,1	0,8	27,7	40,3	9,1	50,6	Satelityczne
Błonie	6,3	1,8	0,6	3,4	0,7	22,2	35,0	9,0	56,0	"
Koluszki	0,5	—	8,2	6,0	0,5	21,3	36,5	6,2	57,3	"
Przemysł	2,6	1,4	2,4	12,3	1,6	3,1	23,5	17,1	59,4	Ośrodek lokal.
Chełm Lubelski	2,6	1,0	5,2	12,0	1,9	1,1	23,8	14,0	62,2	"
Lubartów	4,9	0,1	1,3	16,5	1,6	1,4	25,6	15,8	58,8	"
Kościerzyna	4,4	—	3,4	17,7	—	3,8	29,3	11,2	59,5	"
Ostrołęka	1,2	0,4	4,8	18,5	0,6	0,8	26,7	12,0	61,3	"
Konin	3,3	1,4	0,8	22,7	0,3	0,8	29,4	14,7	55,9	"
Bielsk Podlaski	4,2	2,5	0,4	22,5	0,6	0,6	30,8	14,3	54,9	"

¹¹⁶ Handel 8,2; wczasowy 4,2; rybołówstwo 0,5. ¹¹⁷ Obsługa uzdrowiska i wczasów.

¹¹⁸ L. Kosiński, Struktura demograficzna małych miast, Prace I.U.A. (w druku)

W poszczególnych województwach podział osiedli przedstawia się następująco:

Miasta i województwa ¹¹⁹	Ogółem osiedli miejskich	Osiedla wyspecjalizowane						Ośrodki lokalne	Osiedla satelityczne
		przemysłowe	handlowo-komunikac.	komunikacyjne	wypoczynkowe	Inne	Razem		
1. Warszawa i woj. Warszawskie	122	6	—	3	1	2	12	80	30
2. Łódź i woj. Łódzkie	61	9	—	1	—	—	10	48	3
3. Kieleckie	81	10	—	—	1	—	11	68	2
4. Lubelskie	87	1	—	1	1	—	3	84	—
5. Białostockie	59	3	—	1	—	1	5	52	2
6. Olsztyńskie	52	1	—	1	2	—	4	48	—
7. Gdańskie	35	1	6	1	3	—	11	20	4
8. Bydgoskie	68	2	—	1	1	—	4	64	—
9. Koszalińskie	38	3	3	—	1	—	7	31	—
10. Szczecińskie	48	—	6	1	3	—	10	36	9
11. Poznańskie	122	2	—	2	—	—	4	115	3
12. Zielonogórskie	61	13	—	—	—	—	13	45	3
13. Wrocławskie	133	42	—	2	10	—	54	57	22
14. Opolskie	53	19	—	4	—	—	23	25	5
15. Katowickie	157	81	—	1	2	—	84	25	48
16. Krakowskie	82	20	—	1	5	—	26	45	11
17. Rzeszowskie	66	3	—	—	2	—	5	59	2
Razem	1335	216	15	20	32	3	286	902	137
w tym osiedli samodzielnych ¹¹⁹⁸									

¹¹⁹ Podział administracyjny zaktualizowany na 1.I.1951 r.

Osiedla przemysłowe w Polsce to bądź przetworzone pod wpływem rozwoju przemysłu w okresie kapitalizmu dawne miasta feudalne, bądź też zupełnie nowe, powstałe wokół zakładów przemysłowych lub na bazie surowców mineralnych osiedla przemysłowe czy górnicze epoki kapitalizmu. Te ostatnie charakteryzują się zwykle w naszych warunkach niedorozwojem funkcji usługowych zarówno miastotwórczych, a więc wiążących miasto z jego zapleczem, jak i uzupełniających, a więc nastawionych na potrzeby ludności miejscowej i zależne są w tym zakresie od najbliższych, często mniejszych ośrodków lokalnych ¹²⁰ (np. Zduńska Wola i Sieradz, Pabianice i Łask, Tomaszów Maz. i Brzeziny, Żyrardów i Grodzisk,

¹²⁰ Obecnie większe z tych miast wydzielono w osobne powiaty miejskie, co nie daje im jednak koniecznego związku z zapleczem.

Ostrowiec Św. i Iłża, Stalowa Wola i Nisko). W osiedlach tych, zwłaszcza wyspecjalizowanych w jednej tylko gałęzi przemysłu występuje też często niekorzystne zjawisko niepełnego wykorzystania siły roboczej kobiet, gdy podstawę gospodarczą osiedla stanowi np. górnictwo, hutnictwo czy przemysł mineralny (Zagłębie Górno-śląskie, Stalowa Wola i inne), bądź też mężczyzn, gdy podstawą tą jest przemysł włókienniczy, odzieżowy lub elektrotechniczny (np. Łódź, Żyrardów i inne). Wiele osiedli przemysłowych stanowi ośrodki lub wchodzi w skład różnych większych zespołów miejskich (np. Zespoły Zagłębia Górno-śląskiego, Łodzi, Wałbrzycha itp.).

Faktem charakterystycznym dla osiedli przemysłowych są dojazdy do pracy nieraz ze znacznych odległości, powodowane niedostatecznym wyposażeniem tych osiedli w mieszkania. Wynikiem tych dojazdów poza zbędnymi przewozami jest niepotrzebna strata czasu i energii, a w konsekwencji mniejsza wydajność pracy dojeżdżających. Porównanie liczby zatrudnionych w samym tylko wielkim i średnim przemyśle z liczbą zamieszkałych w danym osiedlu wskazuje, jak słabo rozwinięte są tam funkcje nieprzemysłowe i jak wielka jest ilość dojeżdżających.

W r. 1949 na 100 mieszkańców przypadało zatrudnionych w przemyśle kluczowym:

Otmęt	141	Stalowa Wola	91
Dziedzice	107	Brzeszcze	85
Bielsko	102	Andrychów	66
Trzebinia	92		

Planowa gospodarka socjalistyczna oprócz zaopatrzenia miast i osiedli przemysłowych w niezbędne urządzenia usługowe dąży do rozszerzenia wachlarza ich funkcji oraz lepszego powiązania z zapleczem przez lokowanie w nich zakładów i instytucji nastawionych na potrzeby zaplecza. Stopniowo też likwidowane będą, dzięki budowie mieszkań robotniczych w samym osiedlu, zbyt liczne dojazdy do pracy. Liczyć się jednak należy z faktem, że gwałtowne tempo uprzemysłowienia kraju będzie, zwłaszcza w pierwszej fazie, powodować nowe dojazdy do pracy na obszarach uprzemysławianych.

Osiedla, w których przeważa funkcja handlowa, są u nas rzadkie, ponieważ handel lokalny wchodzi w skład funkcji ośrodków lokalnych, a przez kraj nasz nie przebiegają większe szlaki handlowe. Obecnie zaliczyć do nich można właściwie tylko nasze większe porty (Gdańsk — Gdynia, Szczecin), gdzie obok handlu jako funkcje miastotwórcze występują także: transport, przemysł, rybołówstwo, a czasem wypoczynek. Należą tu także tzw. małe porty (Kołobrzeg, Ustka, Darłowo), gdzie handel odgrywa w porównaniu z wymienionymi mniejszą rolę. Wreszcie w tzw. por-

tach rybackich (jak: Łeba, Dziwnów, Hel, Puck itp.) — rybołówstwo i związany z nim przemysł przetwórczy rybny nabierają znaczenia dominującego. Obok nich poważną rolę odgrywa wypoczynek. Specjalny charakter ma Świnoujście będące awanportem Szczecina, odgrywającym wobec niego rolę nieco satelityczną w zakresie funkcji transportowych i handlowych.

Podobną rolę jak porty w stosunku do lądowego handlu zagranicznego grają graniczne stacje i węzły komunikacyjne jak np. Zebrzydowice, Terespol, Żurawica, Międzyzlesie, gdzie prócz transportu jako funkcja miastotwórcza poważną rolę odgrywa też handel zagraniczny. Nieliczne są też u nas jak zresztą i wszędzie osiedla komunikacyjne związane z obsługą węzłów lub etapów komunikacyjnych (Iława, Małkinia, Spytkowice, Zbąszyń i in.). Tam, gdzie istnieją większe warsztaty kolejowe, wpływają one na rozwój dość znacznych miast, mających charakter przemysłowo-komunikacyjny.

Osiedli miejskich o dominancie wojskowej nie ma obecnie w Polsce. Jednakże, pomijając czasy dawniejsze, szereg istniejących dziś osiedli różnych typów powstało z obsługi położonych w punktach strategicznych garnizonów lub fortec państw zaborczych, jak np. Modlin, Dęblin, Osowiec itp.

Częstochowa, Góra Kalwaria, Kalwaria Zebrzydowska itp. rozwój swój zawdzięczają w znacznym stopniu swej sławie ośrodków pielgrzymek. We wszystkich jednak główną rolę odgrywają dziś funkcje produkcyjne lub usługowo-lokalne.

Wreszcie dość liczne i coraz liczniejsze są w Polsce osiedla zawdzięczające swe powstanie i rozwój funkcjom wypoczynkowym.

Należą tu zdrojowiska zlokalizowane u źródeł wód mineralnych, głównie w Sudetach i na Podkarpaciu (Kudowa, Polanica, Łądek, Świeradów, Szczawno, Szczawnica, Krynica, Żegiestów, Rymanów i inne), lecz również położone poza górami (Busko, Solec-Zdrój, Nałęczów, Ciechocinek, Połczyn itp.). W inny sposób regenerują organizm ośrodki turystyczne, stanowiące punkty wyjścia dla wycieczek górskich i będące zazwyczaj równocześnie stacjami klimatycznymi leczącymi schorzenia dróg oddechowych, a także ośrodkami sportów zimowych (Zakopane, Karpacz, Szklarska Poręba). Osobnego rodzaju stacją klimatyczną jest Otwock, który dzięki warunkom lokalnego klimatu leśnego stanowi ośrodek lecznictwa przeciwgruźliczego.

Trzecią odmianą osiedli wypoczynkowych są kąpieliska nadmorskie, osiedla o charakterze sezonowym rozsiane wzdłuż wybrzeży morskich. Należą tu Międzyzdroje, Międzywodzie, Ustronie Morskie, Mielno, Jastarnia, Jurata, Krynica Morska i inne. Słynne dawniej kąpielisko nadmorskie Sopot jest dziś bardziej dzielnicą mieszkaniową Gdańska i Gdyni niż samodzielnym osiedlem wypoczynkowym.

Osiedla satelityczne, rozsiane wokół większych miast i zespołów miejskich, powstały przeważnie w okresie późniejszych faz kapitalizmu, w wyniku silnego wzrostu renty gruntowej w centralnych dzielnicach miast. Liczne osiedla tego typu spotykamy wokół Warszawy, Łodzi, w Górnośląskim Zagłębiu węglowym itp. W przyszłości osiedla takie będą należały do wyjątków.

Ośrodki regionalne lub lokalne, których główną podstawą gospodarczą jest obsługa w zakresie produkcji lub usług, stanowią dotąd w Polsce poważną większość miast i osiedli miejskich, zwłaszcza na wschodzie kraju. Tylko w województwie katowickim stanowią 16% wszystkich osiedli miejskich, 40—50% zaś w woj. wrocławskim i opolskim, 50—60% w krakowskim i gdańskim, 60—80% osiedli stanowią one w woj. warszawskim, łódzkim, szczecińskim i zielonogórskim, 80—90% w koszalińskim, kieleckim, białostockim i rzeszowskim, a ponad 90% w bydgoskim, lubelskim, olsztyńskim i poznańskim.

Osiedla te są przeważnie słabo uprzemysłowione. Większe lub średnie zakłady przemysłowe występują tu rzadko, częściej jest to przemysł drobny, a wiele z nich nie posiada w ogóle żadnego przemysłu miastotwórczego. Tylko 144 na 902, tj. 16% wszystkich ośrodków lokalnych w Polsce posiada silniej rozwinięty przemysł. Odsetek ten sięga ok. 40% w woj. wrocławskim, opolskim i gdańskim, 20—30% w woj. bydgoskim, szczecińskim, zielonogórskim, katowickim i rzeszowskim, 10—20% w woj. łódzkim, olsztyńskim, poznańskim i krakowskim, poniżej zaś 10% w woj. warszawskim, kieleckim, lubelskim, białostockim i koszalińskim.

Każdy z ośrodków lokalnych posiada określoną sferę wpływu, którą obsługuje w zakresie produkcji i usług. Rozmiary tej sfery zależą od siły atrakcyjnej ośrodka lokalnego. Im większy i silniejszy jest taki ośrodek, im lepiej wyposażony w zakłady i urządzenia o zasięgu lokalnym, tym dalej sięga jego wpływ. Nie zapuszczając się zbyt daleko w omawianie charakteru układu ośrodków lokalnych, stwierdzić należy, że większość ich powstała w okresie feudalizmu, w okresie kapitalizmu zaś, w wyniku rozrostu funkcji administracyjnych oraz dzięki rozwojowi komunikacji, zróżnicowały się one tworząc hierarchię wzajemnie sobie podporządkowanych ośrodków. W Polsce hierarchia ta wiąże się najściślej z funkcjami administracyjnymi osiedli. Wśród polskich ośrodków lokalnych wyróżnić można 6 szczebli.

Najwyższy szczebel stanowi stolica kraju, będąca ośrodkiem, którego sferą wpływu jest cały kraj, gdyż obsługuje go ona w zakresie licznych stołecznych funkcji administracyjnych, społecznych, kulturalnych i gospodarczych. Ponadto w wielu dziedzinach przemysłu dostarcza ona produktów całemu krajowi. Jednocześnie stolica, jak każdy ośrodek lokalny, jest również ośrodkiem wszystkich niższych szczebli, gdyż niektóre jej

funkcje obejmują tylko województwo warszawskie, najbliższe powiaty, powiat warszawski lub strefę bezpośredniego wpływu (strefa podmiejska Warszawy).

Z ośrodkami prowincjonalnymi, jakkolwiek stanowią one wyraźnie określony typ miasta, nie wiąże się obecnie żadna funkcja administracyjna, chociaż zasięgi niektórych instytucji, jak oddziały Prokuratury Generalnej RP, delegatury Sądu Najwyższego, dyrekcje PKP, Dyrekcje Poczty i Telegrafów, okręgi Polskiego Radia, Filmu, Uniwersytety itp. odpowiadają tej klasie ośrodka. Ośrodek prowincjonalny to najczęściej duże skupisko przemysłu oraz ważny ośrodek życia zbiorowego, nauki, kultury itp. obsługujący w zakresie licznych funkcji produkcyjnych i usługowych obszar paru lub kilku województw. Należą tu Kraków, Wrocław i Poznań. W pewnym stopniu funkcje ośrodków prowincjonalnych spełniają także niektóre wyspecjalizowane wielkie zespoły miejskie, jak Łódź, Gdańsk i być może Szczecin.

Ośrodek wojewódzki to miasto, którego wpływ nie przekracza w zasadzie obszaru jednego województwa. Obsługuje on ten obszar w zakresie licznych funkcji produkcyjnych i usługowych, jak np. przemysł lokalny, dystrybucja, administracja itp. Wśród osiedli tego rzędu występują obecnie znaczne dysproporcje co do wielkości, siły atrakcyjnej, wyposażenia itp. Należą tu np. Bydgoszcz, Lublin obok Opola, Kielc, Białegostoku, Olsztyna, Koszalina i innych.

Ośrodki ponadpowiatowe podobnie jak ośrodki prowincjonalne nie posiadają właściwej im funkcji administracyjnej. Są to ośrodki większe niż przeciętne miasto powiatowe, zwykle silniej uprzemysłowione, wpływem swym w zakresie szeregu funkcji (oddziały banków, ubezpieczalni, akcyz i monopoli, teatry, muzea, szkoły zawodowe) przekraczające granice jednego powiatu. W zakresie niektórych funkcji wojewódzkich wyręczają one ośrodek wojewódzki dla bardziej oddalonych powiatów. Należą tu np. Gorzów, Piotrków, Włocławek, Płock, Zamość, Przemyśl itp. Wiele z nich wraz z obecnie przeprowadzaną reformą podziału administracyjnego stanie się ośrodkami wojewódzkimi. Równocześnie w wyniku zmniejszania wielkości powiatu, szereg większych ośrodków powiatowych przejdzie do tej klasy.

Ważnym elementem układu ośrodków lokalnych jest i będzie ośrodek powiatowy, obsługujący obszar jednego powiatu w zakresie licznych funkcji produkcyjnych, handlowych, administracyjnych, kulturalnych itp. W zależności od wielkości, zaludnienia i stopnia aktywności gospodarczej powiatu, a także udziału funkcji wyspecjalizowanych ośrodków powiatowe bywają różnej wielkości, z reguły jednak mniejsze i słabiej wyposażone w części wschodniej i północnej kraju niż w zachodniej. Typowymi ośrodkami powiatowymi są np. Grójec, Łowicz, Miechów, Oleśnica, Kraśnik i inne.

Ośrodkami, które pełnią wobec ośrodków powiatowych podobną rolę jak ośrodki ponadpowiatowe wobec miast wojewódzkich, są ośrodki pomocnicze, czyli tzw. miasteczka, występujące zwykle w ilości przeciętnie 1—3 w każdym niemal powiecie. W małych powiatach na zachodzie jest ich mniej, lecz są silniejsze, na wschodzie natomiast są nieraz bardzo liczne, lecz znacznie drobniejsze i słabo wyposażone. Wiele z nich, zamieszkałych w znacznej części przez ludność rolniczą, ma charakter na pół wiejski. Są to głównie dawne ośrodki rynkowe, obsługujące niewielkie zaplecze. Ze zmniejszeniem się roli pośrednictwa handlowego wiele z nich chyli się obecnie do upadku. Wraz z reformą podziału administracyjnego część osiedli tego typu stanie się ośrodkami przyszłych zmniejszonych powiatów, reszta spadnie do roli ośrodków gminnych, stanowiących centrum produkcyjno-usługowe dla 2—3 spółdzielni produkcyjnych.

Ośrodki lokalne, słabo uprzemysłowione i wegetujące w warunkach kapitalizmu osiedla, zostaną w okresie socjalizmu całkowicie przekształcone. Uprzemysłowienie kraju, aktywizacja terenów gospodarczo zacofanych zmieni je w prawdziwe ośrodki produkcyjno-usługowe swych regionów. Obok tego szereg osiedli wyspecjalizowanych stanie się również ośrodkami mniejszych lub większych jednostek terytorialnych. Dzisiejsze dysproporcje polegające na wyspecjalizowaniu i oderwaniu od zapleczy jednych, a pozbawieniu funkcji produkcyjnych innych osiedli, zostaną zlikwidowane. Nie znaczy to jednak, że wszystkie miasta staną się jednakowe i że nie będzie żadnego różnicowania miast według typów.

Trudno jest dziś powiedzieć, do jakich typów osiedli doprowadzi w przyszłości planowa urbanizacja i usunięcie przeciwieństw między miastem a wsią. „Co się tyczy nowych miast — pisze Ł. M. Kaganowicz¹²¹ — to, rzecz naturalna, nie będą one miastami-wsiami. Raczej wieś stanie się miastem. Ale wieś opierając się na uprzemysłowionym gospodarstwie wiejskim może stać się tylko swoistym „miastem“, które, jeżeli chodzi o obszar, gęstość zaludnienia, charakter zabudowy itp. będzie niewątpliwie różnić się od miasta przemysłowego, tak jak różnią się one w zależności od przeważającego przemysłu (miasta okręgów węglowych, przemysłu naftowego, chemicznego itd.). W ogóle nie można mówić o jednym typie przyszłego miasta, a trzeba mówić o typach „miast“, które będą określane różnymi właściwościami produkcyjnymi przy całkowitym zaspokojeniu, rzecz naturalna, jak najlepszego zaspokojenia potrzeb mas pracujących w zakresie urządzeń usługowych“.

Klasyfikacja funkcjonalna osiedli ma duże znaczenie praktyczne. W zależności od typu miasta różnie się w nim układa struktura funkcjonal-

---

¹²¹ Ł. M. Kaganowicz, *Moskowskije Bolszewiki w borbie za pobiedu piatiletki*, s. 100 (cyt. wg Wiesiełowskiego, op. cit., s. 121).

na, tj. wskaźniki udziału ludności miastotwórczej, uzupełniającej i zawodowo biernych. W zależności od typu różna jest też struktura wieku ludności itp.¹²² Ponadto klasyfikacja miast wg typów funkcjonalnych ma duże znaczenie dla planowego kształtowania sieci osiedli w kraju lub regionie przez odpowiednią lokalizację sił wytwórczych i urządzeń usługowych. O przydatności jej świadczy fakt, że mimo niedokładności powyższego opracowania korzystały z niego PKPG, Ministerstwo Budowy Miast i Osiedli oraz takie instytucje, jak Instytut Budownictwa Mieszkaniowego, Instytut Urbanistyki i Architektury, Instytut Handlu i Żywnienia Zbiorowego i inne. Badania demograficzne I. U. A. nad strukturą funkcjonalną miast¹²³ w Polsce stanowią niejako kontynuację tej pracy i potwierdzają wiele wyciągniętych a priori wniosków.

Uświadomienie roli funkcji miastotwórczych w powstawaniu, rozwoju i rozmieszczeniu miast pozwala ponadto uwolnić geografii osiedli od formalistycznego, krajobrazowego lub statystyczno-geometrycznego traktowania sieci osadniczej, jak również deterministycznego przypisywania właściwościom środowiska geograficznego decydującej roli w powstawaniu, rozwoju i rozmieszczeniu osiedli.

ЕЖИ КОСТРОВИЦКИЙ

О ГРАДООБРАЗУЮЩИХ ФУНКЦИЯХ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ТИПАХ ГОРОДОВ

Одновременно с строительством основ социализма Польша вступила в период интенсивной урбанизации. С изменениями распределения производственных сил, изменяется сеть городов и поселков страны. Причиной возникновения и развития городов и городских поселков являются их градообразующие функции т.е. те заводы и учреждения, благодаря появлению и существованию которых возникает и развивается город или другой населенный пункт. Это могут быть производственные функции (промышленность, ремесло, транспорт) или же обслуживающие (торговля, администрация, культурно-общественные учреждения и т. п.) поскольку деятельность их выходит за границы города и вносит вклад в хозяйство страны или района. Кроме того существуют градообслуживающие функции, которые удовлетворяют потребностям населения этого города.

В разное время и в разных местах различные функции влияли на образование и развитие городов. В эпоху первобытного сооб-

¹²² J. Kostrowicki, *Zagadnienia bilansu ludnościowego i tegoż autora, Typy miast i sieć osadnicza.*

¹²³ L. Kosiński, *Struktura geograficzna miast.*

щества не было вообще человеческих жилищ, позже, как результат первого большого общественного разделения труда, образовались первые, постоянные селения обладающие сельским характером. Городские поселки образуются только как следствие отделения от земледелия ремесла и товарообмена. В городах древнего Востока, в эпоху рабства преобладали политические, административные и религиозные функции (Египет, Ассирия) а потом также ремесло и товарообмен (Вавилония, Финикия). Подобным образом возникали и первые города в Греции, в виде политическо-оборонительных центров родовых общин и только позже стали развиваться в них ремесло и торговля. В эллинистическую эпоху возраждаются великие столицы, которые чаще всего падают со смертью властелина или с падением государства.

Рим был городом живущим главным образом с грабежа и контрибуции, а в позднейший период с податей и даней, собираемых с громадной империи. Торговля и промышленность никогда не были там особенно развиты. Однако ряд провинциальных городов являлись в этот период сильными центрами производства и товарообмена. Одновременно на границах империй возникает ряд постоянно укрепляемых лагерей, которые перерождаются с течением времени в торговые города. С падением Римской Империи падают и эти города.

Немногие городские селения в раннем периоде феодализма удерживаются благодаря политическим, административным и религиозным функциям, а также кое-где, благодаря ремеслу и товарообмену хотя и слабо развитому. В VII—X веках начинается формирование городов феодального периода.

Почти вся Европа покрывается равномерной сетью маленьких городов, в которых преобладают ремесло и местная торговля. С течением времени, вместе с развитием внешней торговли, некоторые из этих городов, расположенных выгоднее к торговым путям, развиваются сильнее. Возникают итальянские, северно и южно—немецкие, а также французские и фландрийские города. Развиваются и торговые центры. Оживленные торговые сношения влияют на рост русских городов а особенно на пути: „Из Варяг в Греки“. В городах все сильнее развивается и дифференцируется производство. С передвижением торговых путей на запад, возникают большие торговые города Испании и Португалии, а затем Голландии и Англии. Развитие мануфактуры влияет на возникновение и развитие ценного ряда новых городов. В тоже время у врат колониальных земель возникают города являющиеся пунктами эксплуатации этих колоний, это так называемые по английски „gateway cities“. Возраждаются как градообразующая политическо-административная функция. В период абсолютизма появляется ряд резиденциальных городов, а также растут сто-

лицы. В Польше и в России возникают города — центры крупных помещиков. Для Польши характерны были центры съездов (сеймов и сеймиков). Но лишь рост производственных сил: изобретение паровой машины и возникновение фабричной промышленности вызывают сильный градообразующий процесс. Города феодального периода преобразуются и дифференцируются. Этот процесс раньше всего начался и классически развивался, в Великобритании. За ней следуют: Германия, Франция, Россия и Соединенные Штаты. В империалистической стадии капитализма, теряет свое значение промышленность, как градообразующая функция. Рост городов все в меньшей степени зависит от развития промышленности, а все более от концентрации, главным образом, всякого рода посреднических услуг. В метрополиях империалистических государств все больше накапливается людей, живущих с ренты и капитала, образующихся с эксплуатации колониальных и полуколониальных стран. Рост земельной ренты способствует одновременно перемещению фабрик и жилищных районов в пригородные окрестности. Образуются большие системы городов соединенных усовершенствованными путями сообщения и тесными экономическими и культурными связями.

Период капитализма, это период дифференциации городов в зависимости от преобладающих градообразующих функций. Возникают многочисленные горнопромышленные города, связанные с эксплуатацией лесов и даже собирательством. Разрастаются города—крепости, военные порты и стратегические базы, которые позже привлекают и торговлю. Развиваются центры государственной власти, столицы государств и административных единиц, возникают служащие для имущих классов, туристические селения и курорты, развиваются города—центры эксплуатации колоний и т.п.

Каждой общественно - хозяйственной формации характерны иные свойственные ей градообразующие функции. В зависимости от развития производительных сил, производственных отношений и даже перемен в идеологической надстройке изменяются функции и характер города, а вместе с тем и расположение, распланирование и размещение города.

Период социализма является периодом мощного планового развития (роста) городов. Причиной этого является постоянный рост производственных сил, а главным образом [промышленности. Темп роста городов в СССР превысил все существовавшие до сих пор достижения капиталистических стран. Одновременно исчезают противоречия между городом и деревней, исчезают различия и противоположности внутри города. Характерной чертой социалистических городов является их разностороннее развитие, основанное на разных градообразующих

функциях, а также плановое ограничение чрезмерного сосредоточения населения в больших городах.

Социалистический строй стремится покрыть страну сетью больших (но не гигантских), средних и малых городов с полным диапазоном производственных и служебных функций, тесно связанных в культурном и хозяйственном отношении с сельскохозяйственной базой. Городская сеть Польши, также как и других стран, является результатом длинного исторического процесса. На ее возникновение и образование влияли условия и функции, свойственные разным этапам феодального и капиталистического периода. На ряду с равномерно размещенной сетью феодальных городов существуют и элементы раннего и позднейшего капиталистического периода. Также существуют большие скопления городов, напоминающих метрополии империалистических государств.

Таков был фон, на котором образовались первые новые социалистические города. Плановое хозяйство дает новые градообразующие функции городам и поселкам, приспособлявая их для потребностей социалистического хозяйства. обстоятельный анализ сети городов и городских поселков Польши, указывает, прежде всего, ее большую неравномерность, так по отношению к распределению городов, как и к преобладающим в них градообразующим функциям.

В основу анализа приняты все те селения, независимо от того имеют ли они городские права или нет, — которые насчитывают по крайней мере 1000 жителей из которых больше чем половина работает вне земледелия.

Распределение городов по типам основано только на градообразующих функциях, которые решают о типе и характере города. За промышленное селение напр. принято такое, в котором из группы градообразующей более 50% работает в промышленности. Селениями сильно индустриализированными принято считать такие, которые имеют 35—50% городского населения, работающего в промышленности. Индустриализированным селением принято считать такое в котором из группы градообразующей 20 — 35% работает в промышленности. Подобным образом выделены также селения торгово-коммуникационные, коммуникационные и селения отдыха. Все эти типы образуют вместе выспециализированные селения, к числу которых принадлежат 286 городских селений в Польше из 1335 отмеченных. 137 селений не имеют собственных хозяйственных основ, являясь отдельными жилищными районами других городов. 902 селения, т. е. 67% всех городских селений в Польше составляют так называемые местные центры, базирующие исключительно, или по большей части, на услугах своей ближайшей окрестности.

Это указывает на все еще довольно низкий уровень индустриализации страны. Примеры функциональной структуры городов указывает приложенная таблица, распределение отдельных типов городов и городских поселков в Польше, показывают карта и классификация городов в воеводствах. Характеристикой городов отдельных типов заканчивает автор свои выводы.

Классификация городов по типам имеет практическое значение, так как в зависимости от типа города отличаются демографические отношения. Распределение городов разных типов составляет также материал для плановой локализации производственных сил и служебных оборудований.

JERZY KOSTROWICKI

Basic Functions of Towns

Having started the construction of the foundations of socialism, Poland has entered the period of intensive urbanisation. With changes in localisation of productive forces, the urban mesh of the country is undergoing a change too.

The cause of the emergence and development of urban settlements is to be found in their town-founding functions. i. e. in those establishments and institutions by whose appearance and existence an urban settlement comes into being and develops. These may be productive functions (industry, handicrafts, transport) or service functions (commerce, administration, social and cultural amenities), on the condition that their scope of activity goes over the boundaries of the settlement and contributes towards the economy of the country or the region. Apart from these basic functions, there are also the town-filling functions which cater for the own needs of the town population.

Different functions in different times and places made for the emergence of towns and cities. In the period of savageness, permanent human abodes were not known at all. Later, following the first great division of social labour, permanent settlements of rural character had arisen. The first urban settlements emerged as a result of the separation of agriculture from handicraft and trade. In the slavery towns of the Ancient East dominated political, administrative and religious functions (Egypt, Assyria), and subsequently handicrafts and trade as well. Similarly, in Greece, the first cities were founded as political and defensive centres of primitive communities and only later handicraft and trade had developed. In the Hellenistic epoque, big capital cities re-emerged, which in most cases declined with the death of their rulers or the fall of the state.

Rome was a city which chiefly thrived on loot and imposition, apart from taxes and tributes drawn from the vast empire. Trade and industries had never been developed there to any appreciable extent. Provincial towns, on the contrary, represented in that period robust centres of production and trade. Simultaneously, fortified camps were set up on the borders of the empire, which subsequently changed into commercial cities. With the fall of the Roman Empire, these urban settlements disintegrated. The scarce urban settlements of the early feudal period maintained themselves by virtue of their political, administrative and religious functions, and also here and there by the feebly developed handicrafts and trade. Towns and cities of the feudal period began only to take shape as late as the 7th — 10th century. Almost the whole of Europe had been covered with an even mesh of small towns in which handicraft and local trade dominated. Later, as foreign trade relations had developed, some of those cities, situated more favourably in relation to trade routes, expanded more intensely. Italian, Hanseatic and South German cities became prominent, as well as Flandrian and French. Also, towns where fairs were held assumed special importance. Lively trade relations made for the development of Russian towns and cities, particularly on the trade route „iz Wariag w Greki“. Production in towns had been developing on an ever increasing scale and became differentiated.

Due to the shifting of trade routes to the West, large commercial cities rose in Spain and Portugal and later in the Netherlands and England. The development of manufactures influenced the emergence and extension of a number of new towns. At the same time, at the gateways to colonial territories sprang up so called gateway cities, acting as points of exploitation of the colonies. The political and administrative function as a town-founding function had revived. In the period of absolutism a number of residential towns was founded at the same time develop big capital cities. In Poland and in Russia, some cities had risen as centres of big landlord estates. Towns acting as centres of large public gatherings, often on a national scale, were also characteristic for Poland.

It was the spectacular development of productive forces following the invention of steam engine and the setting up of factory industry, that gave rise to an intensive process of urbanisation. Cities originating from the feudal period had undergone transformation and differentiation. Numerous new industrial towns had sprang up. In Great Britain, this process had begun very early and it was noted for its classic course. The urbanisation process next embraced Germany, France, Russia and USA.

In the imperialist phase of capitalism, industry as a town-founding function had lost on its significance. The growth of towns has become

decreasingly the outcome of industrial development, it is ever more based on the concentration of services, mainly various kinds of mediation. In the metropolies of the imperialist states grows steadily the number of people whose income is derived from the interest on capital or from the exploitation of colonial and semi-colonial countries. At the same time, the rising ground rent in urban areas provided a stimulus to the transfer of factories and residential districts to suburban areas. Huge urban agglomerations (conurbations) have thus been formed, connected by an efficient transport network and close economic and cultural ties.

The period of capitalism is marked by a pronounced differentiation of towns in respect of their dominating town-founding functions. Numerous mining towns as well as urban settlements connected with the exploitation of forests or gathering of forest products had shot up. Towns-fortresses, naval harbours and strategic bases, which subsequently attracted trade, had developed. The same applies to the centres of state authority, provincial and state capitals, holiday, tourist and health resorts serving the rich classes, as well as towns representing centres of colonial exploitation.

Every social-economic formation is characterised by different and specific town-founding functions. In conformity with the development of productive forces, the relations of production and even with the transformations in the ideological superstructure, the functions and character of towns undergo a change and subsequently their pattern and distribution.

The period of socialism is a period of a powerful planned development of towns and cities. The reason for this, lies in the steady expansion of productive forces, first of all of industry. The rate of growth of towns in the Soviet Union had surpassed all achievements of the capitalist countries. At the same time, the contradictions between the town and the countryside disappear, just as much as the contrasts and differences within towns themselves. The feature of socialist towns is their universal development, based on diverse town-founding functions, as well as the planned limitation of undue concentration of population in big cities. It is the aim of the socialist system to cover the country with a mesh of large (but not giant), medium and small towns with full range of production and service functions and strong economic and cultural links with their rural hinterland.

The urban mesh of Poland, as of other countries, is the product of a long historical process. Its emergence and shaping were influenced by conditions and functions specific to the different phases of the feudal and capitalist periods. Next to the evenly distributed mesh of feudal towns, there are elements of the early and advanced capitalist period. There are also urban centres somewhat akin to the metropolies of the imperialist

states. Upon this pattern, the first new socialist towns and cities shoot up. Simultaneously, the planned economy imparts new town-founding functions to the old towns and urban settlements, adapting them to the requirements of the socialist economy.

A detailed analysis of the urban mesh in Poland reveals its great unevenness, both in respect of the distribution of towns and the dominating town-founding functions.

As a basis for the analysis, all settlements were taken, irrespective whether they have urban statuses or not, with a population of at least 1.000 and more than half of it engaged in non-agricultural occupations. The classification of towns according to the types they represent, was made on the basis of their town-founding functions, as decisive in determining the type and character of a town. For instance, an urban settlement, where 50 per cent of the employed in the town-founding group were engaged in industrial work, was accepted as the industrial type. As highly industrialised settlements have been classified towns where 35—50 per cent of the town-founding population was employed by industry. As industrialised settlements have been taken towns where 20—35 per cent of the town-founding group was employed by industry. Likewise, commercial-communication, communication and holiday and health resorts have been differentiated. All the above types are regarded as specialised settlements. There are 286 of them out of 1335 towns differentiated in Poland. Hundred-thirty-seven settlements have no economic foundations of their own, being merely satellite towns. Nine-hundred-two settlements i. e. 67 per cent of all urban settlements in Poland constitute so called local centres, whose existence is based, exclusively or for the most part, on services rendered to the nearest hinterland. This indicates still a low degree of industrialisation of this country.

The enclosed table shows instances of the functional structure of Polish towns. The map and classification of towns according to voyevodships illustrate the localisation of the various types of cities and towns in Poland.

The author concludes with a characteristics of towns of different types. Though the aim of socialism is to diminish the differences between towns with regard to their functional specialisation, functional types of towns will continue to exist. The classification of towns by their types is of practical importance, as according to the type demographic relations differently take shape which is important in the town-planning. Classification of towns by their different types and localisation provides also valuable material for the planned localisation of productive forces and service facilities.

LITERATURA

- M a r k s K., *Kapitał*, t. I, Warszawa 1951 „Książka i Wiedza“, s. 555.
- E n g e l s F., *Anty-Dühring*, Warszawa 1948, „Książka“, s. 406.
Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa. Warszawa 1948, „Książka“, s. 223.
Polożenie klasy robotniczej w Anglii — Warszawa 1952, „Książka i Wiedza“ s. 424.
- L e n i n W., *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*, Warszawa 1948, „Książka“, s. 128.
- Л е н и н В. И.: Развитие капитализма в России, Москва — Ленинград, 1947, ОГИЗ, с. 582.
- S t a l i n J., *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, „Książka i Wiedza“, s. 564.
- A l l i x A., *Les foires: étude géographique*, „La Géographie“, t. 39, 1923, p. 521—63.
- Бахрушин С.: Город в России и в СССР, Большая Советская Энциклопедия т. XVIII, с. 67—85.
- Баранский Н. Н.: Экономическая География СССР, Москва, 1949, Учпедгиз. с. 416.
- Об экономико-географическом изучении городов, „Вопросы Географии“, т. II, 1946, с. 34—58.
- Бернштейн-Коган С. В.: Путь из Варяг в Греки, „Вопросы Географии“, т. XX, с. 239—70.
- Бюхер К.: Возникновение народного хозяйства, Ст. Петербург 1907, с. 206. (tłum. z niemieckiego).
- C h a b o t G., *Les villes: aperçu de géographie humaine*, Paris 1948, A. Colin, p. 224.
- C h r i s t a l l e r W., *Die zentrale Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchungen über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, Jena 1933.
- C l e r g e t P., *L'évolution des fonctions urbaines*, „Bulletin de la Société Neuchâteloise de Géographie“, 44, 1935, p. 41—73.
L'urbanisme, étude historique, géographique et économique. „Bulletin de la Société Neuchâteloise de Géographie“, 20, 1909/10, p. 214—31.
- C l o u z o t E., *Le problème de la formation des villes*, La Géographie — 20, 1909, p. 164—76.
- C l o z i e r R., *La Gare du Nord*, Paris 1940, Bourrellet, p. 294.
- Давидов Е.: Город в пореформную эпоху, Большая Советская Энциклопедия, т. XIII, с. 85—96.
- Давидович В. Г.: Планировка городов, Инженерно-экономические основы, Москва — Ленинград 1947, Наркомхоз РСФСР.
- Формы расселения в угольных бассейнах СССР. „Вопросы Географии“ т. XIV, с. 13—28.
- D ö r r i e s H., *Der Gegenwärtige Stand der Stadtgeographie*, Pett. Mitteilungen Ergänzungsheft, Bd. 209, 1930, s. 310 sq
- Дубровицкий Л.: Население Советского Союза, „Большевик“, № 15—16, 1939, с. 119.

- D z i e w ó Ń s k i K., *Miasta i Osiedla*, (tytuł tymczasowy) — praca w druku.
Osadnictwo w okresie r. 1050—1200, t. 10, Warszawa 1951, (maszynopis).
Przemiany układu przestrzennego miast polskich, Warszawa 1948, Główny Urząd Planowania Przestrzennego, s. 34 (maszynopis).
Przeobrażenie osadnictwa miejskiego w Polsce, „*Czasopismo Geograficzne*“, 18, 1947, s. 202—231.
- F a w c e t t C. B., *British Conurbations in 1921*, *Sociological Review* 14, 1922, s. 111—22.
British Conurbations in 1931, *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie*, Paris 1931, t. III, p. 454—69.
- F r e e m a n O. W., *Natural Resources and Urban Development*, „*The Annals of the American Academy of Political and Social Science*“, v. 242, Nov. 1945, p. 30—45.
- F u s t e l d e C o u l a n g e s N. D., *La cité antique, Etude sur le culte, le droit et les institutions de la Grèce et de Rome*, Paris 1898, p. 478.
- G i s t N. P., H a l b e r t L. A., *Urban Society*, N. York 1933 (1947) T. Y. Crowell, p. 629.
- Г л а д ы ш е в а Е. Н. и Н а з а р е в с к и й О. П.: Городские поселения Казахстана — Новостройки Сталинских Пятилеток, „*Вопросы Географии*“ т. XIX, 1950, с. 111—66.
- Город — Большая Советская Энциклопедия, вып. 1, т. XVIII, с. 18—159.
- Город и район как объекты географического изучения, Учёные записки Московского Государственного Института им. В. И. Ленина, т. 54, Географический факультет, вып. 1, т. XVIII, 1950.
- G o r z u c h o w s k i St., *Geneza i funkcje osiedli typu miejskiego*, Warszawa 1936, s. 11.
Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa 1937, P. Z. U. W., s. 111.
- G o u r o u P., *Les paysans du delta tonkinois*, Paris 1936.
- G u i n a r d P., M o n b e i g P., *Madrid*, „*Annales de Géographie*“, 1932, p. 481—99.
- H a r r i s C h a u n c y D., *The Cities of the Soviet Union — studies of Population*, „*Geographical Review*“, 1945, p. 107—21.
A Functional Classification of Cities in the United States, „*Geographical Review*“ 33, 1943, p. 86—99.
- H a s s i n g e r K., *Über Aufgaben der Städtekunde*, *Pett. Mitteilungen* II, Gotha 1900, s. 289—94.
- J e f f e r s o n M., *The Anthropogeography of Some Great Cities; a study in distribution of Population*, „*Bulletin of the American Geogr. Society*“ v. 41, 1909, p. 537—67.
The law of primate city, „*Geographical Review*“ 29, 1939.
- J o n e s C. F., *Economic Geography*, Macmillan Co, N. York 1947, p. 629.
- K a g a n o w i c z L. M. *Urbanisme soviétique*, Paris 1932, Bureau d'Éditions, p. 142.
- О социалистическую реконструкцию Москвы и городов СССР, Москва, 1931.
- K a r p i n i e c J., *Ilość osad miejskich b. Galicji i podział ich na miasta i miasteczka*, „*Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych*“, t. 2, Lwów 1932.

- Константинов О. А.: Темпо возраста городов СССР и капиталистических стран, „Известия Всесоюзного Географического Общества”, т. VI, 1947 с. 11—16.
- Изменения в географии городов СССР за советский период, „Вопросы Географии”, VI, 1947, с. 11—16.
- Об так называемом законе первенствующего города (Гипертрофия главных городов), „Известия Всесоюзного Географического Общества”, 1949, № 2 „Город”, 1952, № 2.
- Косиński L., *Struktura demograficzna małych miest.* Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury (w druku).
- Косминский Е.: Город Средневековый, Большая Советская Энциклопедия, т. XVIII, с. 35—43.
- Костровіcki J. *Badania geograficzne nad siecią osadniczą* (rozprawa doktorska), Warszawa 1949, s. 329 (maszynopis).
- Osiedle*, artykuł do Słownika Historycznego Sztuk Plastycznych, Warszawa 1951, s. 2.
- O metodzie sporządzania bilansu ludnościowego dla miest i osiedli miejskich*, Warszawa 1951, Instytut Urbanistyki i Architektury, s. 28 (maszynopis).
- Stolica i Kraj*, studium zagadnienia wielkości stolicy. Warszawa 1947, s. 109 (praca magisterska — maszynopis).
- Typy miest i sieć osadnicza*. Rozdział do podręcznika „Zasady planowania miest”, Warszawa 1950, Instytut Urbanistyki i Architektury, s. 25 (maszynopis).
- Typy miest i sieć osadnicza*. Planowanie Miest, skrypt wykładów. Warszawa 1951, wyd. Min. Budowy Miest i Osiedli, zesz. 2, s. IX, 1—11.
- Urbanizacja*, Artykuł do Słownika Historycznego Sztuk Plastycznych, Warszawa 1951, s. 5.
- Zagadnienia ogólne bilansu ludnościowego*. Planowanie Miest, skrypt wykładów. Warszawa 1951, wyd. Min. Budowy Miest i Osiedli, zesz. 2, s. X, 1—9.
- Ковалев С. А.: Вопросы терминологии в географическом изучении сельского расселения. „Вопросы Географии”, XIV, 1949.
- Козіow G. A., *Początki kapitalizmu — Produkcja Towarowa — Pieniądz*. Warszawa 1948, „Książka” s. 163.
- Крзуwіcki L., *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa*, Warszawa 1914, s. 678.
- Łaptiew I., *Likwidacja przeciwnieństw między miastem a wsią w ZSRR*, „Życie Gospodarcze”, т. VII, 1952, s. 85—9 (tłumaczenie z rosyjskiego).
- Lavedan P., *Géographie des villes*, Paris 1936, Librairie Gallimard, p. 206.
- Lefèvre N. A., *Principes et Problèmes de Géographie Humaine*, Bruxelles 1945, Editorial Office. p. 203.
- Leszczyccki St., *Znaczenie gospodarcze ruchu uzdrowiskowo-turystycznego na Śląsku*, Katowice 1937, s. 81.
- Левченко И. П.: Техничко-экономические основы планировки поселков, Москва 1944, Акад. Архитектуры СССР.
- Leuden F., *Gross-Berlin. Geographie der Weltstadt*, Breslau 1933.
- Ляликов И. А.: Рост производительства сил социалистического сельского хозяйства и строительство первых колхозных городов, „География в школе”, 1950, № 3, с. 18—21.

- McKenzie R. D., *The Metropolitan Community. Recent Social Trends Monographs*. N. York 1933. McGraw Hill Book Co. Inc. p. 352.
- Manteuffel T., *Powstanie i organizacja miast średniowiecznych*, „Wiedza“, Warszawa 1930, s. 64.
- Maurier R., *The Definition of the City*, „American Journal of Sociology“ 15, p. 536—48.
L'Origine de la fonction économique des villes. Étude de morphologie sociale, Paris 1910.
- Merriot P. M. G., *Du criterium adopté pour la définition de la population urbaine*. Société de Statistique de Paris, 55, Oct. 1914, p. 418—30.
- Милютин Н. А.: Проблемы строительства социалистических городов, Москва, 1930.
- Mumford L., *The culture of cities*, N. York 1938, Harcourt, Brace and Co., p. 386.
- Münch H., *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII—XIV w.* Kraków 1946, PAU, s. 244.
- Munro W. D., *City*. Encyclopedia of the Social Sciences, t. III, p. 478 sq.
- Musset R., *La Bretagne*, Paris 1948.
- Nieroda J., *Miasta Pomorza Wschodniego*, Gdańsk 1947, Instytut Bałtycki, s. 39.
- Ohlson G. K., *Economic Classification of Cities*. Municipal Yearbook 1945, p. 30—8, 48—68.
- Ormiński W., *Miasta w woj. białostockim*, „Wiadomości Geograficzne“, Kraków 1938.
- Osowski F., *Proces urbanizacji ziem Polski w ostatnim stuleciu na podstawie powszechnych spisów ludności*, Warszawa 1948, Główny Urząd Planowania Przemysłowego (powielacz).
- Ostrowitjanow K., *Zarys ekonomiki przedkapitalistycznych formacji*, Warszawa 1948, „Książka i Wiedza“, s. 176.
- Pazura S., *Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku*, Lwów 1939, s. 367.
- Petrie W. F., *Social Life in Ancient Egypt*, London 1923.
- Pirenne H., *Mediaeval Cities, their origins and the revival of Trade*. Princeton (N. York) 1925, p. 203.
Les villes et les institutions urbaines. Bruxelles 1939, Nouvelle Société d'Éditions, 11 v.
- Покшишевский В. В.: Территориальное формирование промышленного комплекса Петербурга в XVIII и XIX веках. (Опыты исторической микрогеографии промышленного крупного города), „Вопросы Географии“, XX, 1950, с. 122—62.
- Пригоровский Г.: Город в древности, Большая Советская Энциклопедия, т. XVIII, с. 19—33.
- Ptaśnik J., *Miasta i mieszczanstwo w dawnej Polsce*. Warszawa 1949, P. I. W., s. 438.
- Queen S. A., Thomas L. F., *The City. A study of Urbanism in the United States*. New York and London 1939, McGraw Hill Book Co. Inc p. 489.
- Radziecka Statystyka Społeczno-Gospodarcza*, Warszawa 1950, t. VI, s. 64.

- R e w i e ń s k a W., *La densité urbaine en Pologne*. Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934, Varsovie 1937.
- Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce*, Wilno 1938, s. 144.
- Powierzchnia i gęstość zaludnienia gmin miejskich w Polsce*. Prace Zakładu Geografii i Geologii U. S. B., Wilno 1935, s. 8.
- Rozmieszczenie miast i miasteczek w północno-wschodniej Polsce*, „Przegląd Geograficzny“ XVIII, 1938, s. 101—32.
- R i c h t h o f e n F. von, *Vorlesungen über allgemeine Siedlungs — und Verkehrsgeographie*, Berlin 1908.
- Р о т ш т е й н Ф.: Город нового и новейшего времени, Большая Советская Энциклопедия, т. XVIII, с. 42—67. |
- R u c h l i ń s k i St., *Warszawa jako stolica Polski*. Warszawa 1936, Biuro Ekonomiczne Zarządu Miejskiego w m. st. Warszawie, s. 190.
- Socjologia miasta*, „Przegląd Socjologiczny“, t. III, 1935, s. 567.
- С а у ш к и н И. Г.: Географическое изучение сельских населенных пунктов СССР, „Вопросы Географии“ V, 1947, с. 53—66.
- Книги по архитектуре городов и сел нашей страны как источник географических материалов, „Вопросы Географии“, т. V, 1949, с. 209—11.
- S i m c h e Z., *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1950, s. 303.
- С и н и ц к и й Л.: Город: Географический Очерк. Большая Советская Энциклопедия, т. XVIII, с. 96—103.
- S o m b a r t W., *Der Moderne Kapitalismus*, München — Leipzig 1902—27, Duncker u. Humblot, Bd. 4, s. 1229.
- С у х о в В. И.: Основные формы населенных пунктов СССР, „Известия Всесоюзного Географического Общества“, т. VI, 1944, с. 309—30.
- S u r a n A., *Die Bevölkerung der Erde*, „Pett. Mittheilungen Ergänzungsband“, Bd. 25, Heft 107, 1893.
- T a y l o r T. G., *Urban Geography — a study of Site Evolution and Classification in Villages, Towns and Cities*, London 1949, Pattern, Methune & Co. Ltd., p. 439.
- Т е н с и н а И. И.: География населенных пунктов Приветлужья, „Вопросы Географии“, т. V, 1947, с. 159—98.
- В л а д и м и р с к а я М е щ е р а: „Вопросы Географии“, т. XIV, 1949, с. 107—24
- U h o r c z a k F., *Miasta w Polsce — ilość, wielkość, rozmieszczenie*. „Z bliska i Z daleka“ 1936, t. 8—10, 1937, t. 1, Lwów 1937.
- У с т и н о в а Л. А.: География оседлых населенных пунктов Ойротской автономной Области, „Вопросы Географии“, т. V, 1947, с. 129—158.
- Некоторые особенности географии населения горного Алтая, „Вопросы Географии“, т. XVIII, 1949, с. 106.
- V a n C l e e f Z., *Trade Centers & Trade Routes*, N. York & London 1937, D. Appleton Century Co., p. 307.
- W a ł e k - C z e r n e s k i T., *Historia gospodarcza świata starożytnego*, Warszawa 1948, Biblioteka Meandra, I, s. 223, II, s. 358.
- W e a v e r J. G., *Silver Peak & Blair*, „Economic Geography“, 1939, s. 1 sq.
- W e b e r A. F., *Growth of Cities in the Nineteenth Century*, N. York 1899, Macmillan Co., s. 495.
- T r e w a r t h a G. T., *Japanese Cities, Distribution and morphology*, „Geographical Review“, 1934, s. 404—17.

- Веселовский Б. Б.: Курс экономики и планирования коммунального хозяйства, Москва, 1945, Наркомхоз РСФСР.
- Рост Москвы в Сталинскую эпоху, „Вопросы Географии”. т. XIX, 1950, с. 31—110.
- Willcox W. F., *A Redefinition of „City“ in Terms of Density of Population*, E. W. Burgess (ed), *The Urban Community* — The University of Chicago Press Chicago, 1927, p. 115—121.
- Winid W., *Anglia między 1° a 3° dł. zach. i 53° a 54° szer. pn.*, Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego, Poznań 1934, s. 192.
- Chicago, amerykańskie miasto-olbrzym*, „Przegląd Geograficzny”, t. 10, 1950, s. 145—86.
- Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, „Czasopismo Geograficzne”, t. XV/1, Lwów 1937, s. 4—18.
- The scope of urban geography*, Comptes Rendus du Congrès International de Géographie, Varsovie 1934, Varsovie 1937, v. III, p. 171—83.

MIROSLAWA LITTERER

Rozwój sieci osiedli miejskich na terenie województwa wrocławskiego w XIX i XX wieku

Dzisiejszy układ sieci osadniczej woj. wrocławskiego jest wynikiem żywiołowych procesów działających w ubiegłych formacjach społeczno-ekonomicznych, zwłaszcza w feudalizmie i kapitalizmie, w ramach różnych warunków politycznych, gospodarczych i społecznych.

Czas, określony w tytule pracy, jest okresem, w którym w życiu gospodarczym pojawił się nowy, istotny czynnik — przemysł. Spowodował on szybkie zmiany w sposobach produkcji, wpłynął decydująco na zróżnicowanie osiedli, ich wzrost ilościowy oraz rozmieszczenie.

Jako obszar badań przyjęto teren województwa wrocławskiego, w granicach ustalonych uchwałą sejmową z czerwca 1950 roku.

Rozpatrywanie zagadnienia sieci osadniczej należy rozpocząć od określenia pojęcia osiedla miejskiego i próby zestawienia zasadniczych cech, stanowiących o jego odrębności w stosunku do osiedli wiejskich.

W pracy niniejszej dla wytypowania osiedli miejskich zastosowano radziecką definicję podaną w ustawie z 15.9.1924 r., która ustala, że osiedla, których liczba ludności dorosłej przekracza 1 000 osób, przy czym rolnictwem nie trudni się więcej niż 25%, należy uważać za miasta. Ze względu jednak na istniejące materiały statystyczne definicja powyższa została zmodyfikowana. Statystyka niemiecka podaje w podziale na gminy (jednostkowe) strukturę zawodową w rozbięciu na następujące grupy:

1. utrzymujących się z rolnictwa i leśnictwa,
2. „ „ „ „ przemysłu i rzemiosła,
3. „ „ „ „ handlu i komunikacji

bez podziału na zawodowo czynnych i biernych.

Ponieważ równocześnie brak było danych dotyczących struktury wieku ludności gmin, a na podstawie kilkudziesięciu przykładów stwierdzono, że liczba ludności dorosłej wahała się w granicach 65—70% ogółu ludności, przyjęto następującą zmodyfikowaną definicję osiedli dla typu miejskiego:

„Za osiedle miejskie uznano to osiedle, które liczy przynajmniej 1 500 mieszkańców, przy czym mniej niż 25% mieszkańców utrzymuje się z rolnictwa i leśnictwa.“

Na podstawie podanej definicji wytypowano na podstawie statystyki z roku 1939 osiedla typu miejskiego na terenie województwa wrocławskiego.

Trudność w pracy stanowił fakt, że dane statystyczne dotyczące struktury zawodowej gmin były opublikowane jedynie w spisach powojennych 1925, 1933 i 1939 roku. Nie można więc było ustalić, w jakim okresie czasu wytypowane osiedla dorosły do rzędu osiedli miejskich. Ze względu więc na brak odpowiednich materiałów statystycznych dotyczących struktury zawodowej ludności dla okresów przed r. 1925 ograniczono się do zastosowania jedynie kryterium ilościowego. Badając wstecz rozwój osiedli na przestrzeni XIX i XX wieku, włączono je do osiedli typu miejskiego z chwilą, kiedy osiągnęły one liczbę 1 500 mieszkańców.

Przeprowadzono analizę rozwoju osiedli dotyczącą okresu 1828—1939, czyli okresu, na którego przestrzeni dojrzewa i przechodzi kolejne stadia rozwojowe ustrój kapitalistyczny. Badania te prowadzono wg okresów wyróżniających się różnym układem stosunków politycznych oraz społeczno-gospodarczych.

Sieć miast na początku XIX wieku (1828) na terenie obecnego województwa wrocławskiego była wynikiem stosunków społeczno-gospodarczych i politycznych, działających na przestrzeni ubiegłych wieków w okresie feudalizmu. Wszystkie niemal istniejące na tym terenie w r. 1828 miasta początkami swymi sięgają XII i XIII wieku.

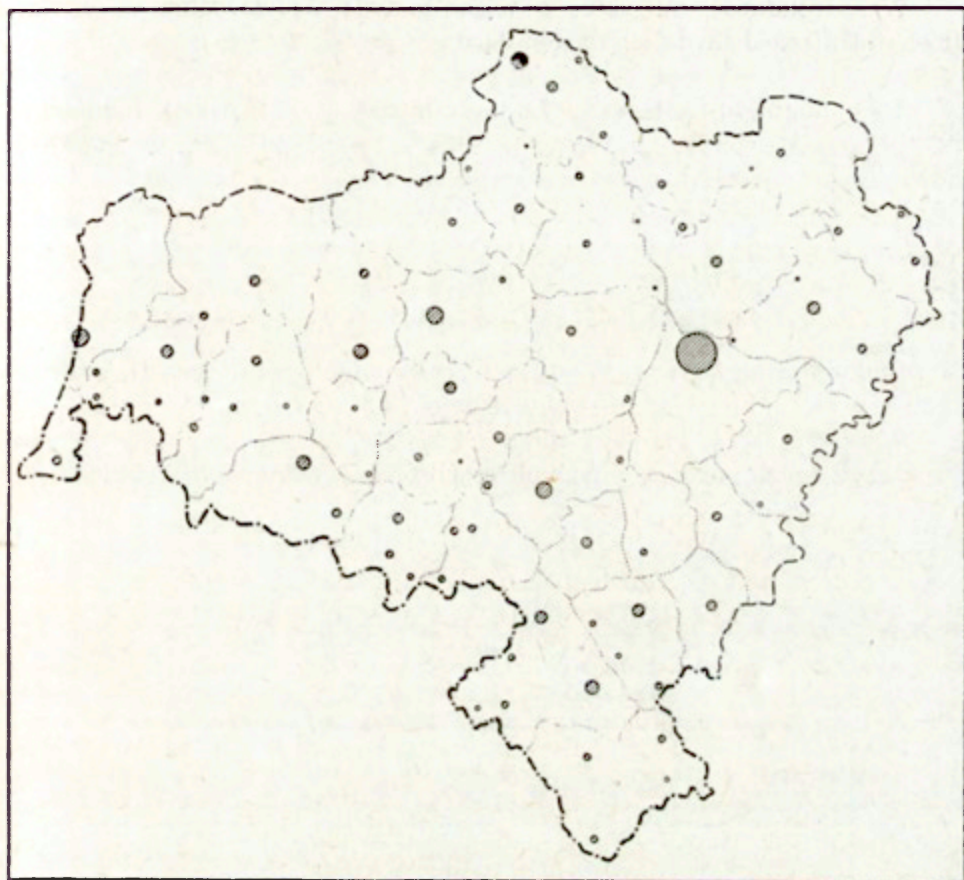
W okresie 1200—1350, często na bazie istniejących tu poprzednio grodów lub osad targowych, powstało na Dolnym Śląsku około 120 miast nowoustrojowych, dla których wzorem prawodawstwa miejskiego był Magdeburg, z lokalnymi formami specjalnymi (Neumarkter, Breslauer, Löwenberger — Recht)¹. Powstanie i lokalizację ich przesądzały funkcje, które spełniały one jako siedziby władców feudalnych, jako powstające na ważnych szlakach komunikacyjnych ośrodki handlowe lub też jako punkty strategiczno-obronne.

Dla terenów Śląska w porównaniu z innymi obszarami, np. obszarami byłej Kongresówki, charakterystyczna jest większa gęstość sieci miast w okresie późnego feudalizmu — na początku XIX wieku. Jest to wynikiem pełniejszego rozwoju feudalizmu oraz większego rozbitcia politycznego Śląska w stosunku do ziem sąsiednich.

Jak widać z załączonej mapy ilustrującej sieć miast w r. 1828, rozmieszczenie miast w tym okresie jest dosyć równomierne.

Miastami stosunkowo większymi od innych są stolice dawnych księstw, np. Świdnica, Jawor, Ziębice, Oleśnica.

¹ Keyser — Die deutsche Städte.

Rys. 1

Sieć osiedli miejskich w woj. wrocławskim w r. 1828

Granice adm. woj. wrocławskiego z r. 1950

Skala: 1 mm² powierzchni koła = 100 osób

$$r = \sqrt{\frac{n}{100 \cdot \pi}}; n - \text{liczba mieszkańców}$$

Wiek XIX jest okresem, kiedy pojawiają się nowe narzędzia produkcji, powodujące olbrzymi rozwój przemysłu. Fabryczna produkcja przemysłowa wpłynęła decydująco na układ sił gospodarczych oraz wprowadziła rewolucję w dotychczasowym układzie sieci miast. Z chwilą jej powstania rozpoczął się nowy wzmoczony proces wzrostu i kształtowania miast i osiedli miejskich.

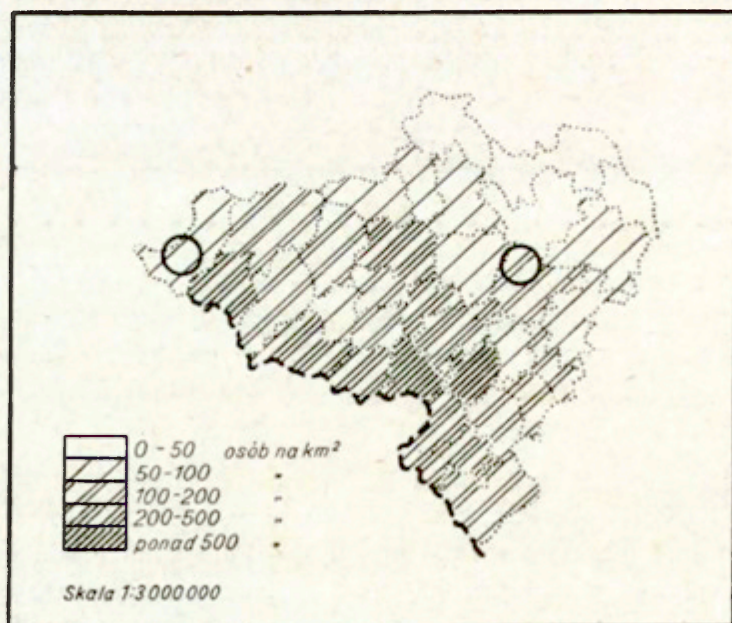
Wzrost ludności miejskiej w województwie wrocławskim w okresie 1828—1939 przedstawia się następująco:

Rok	Ludność ogółem w tys.	Ludność miejsk. w tys.	Odsetek ludności miejsk. do ogółem
1828	1 352,1	279,5	20,6
1871	1 958,4	675,8	34,5
1895	2 041,2	1 059,1	51,0
1910	2 517,7	1 376,1	54,6
1925	2 625,0	1 498,9	57,1
1939	2 692,0	1 686,6	62,7

Ludność miejska w 1828—1939 wzrosła więc o 1407 tys., tj. sześciokrotnie w stosunku do stanu z roku 1828 (ok. 4,5‰ rocznie).

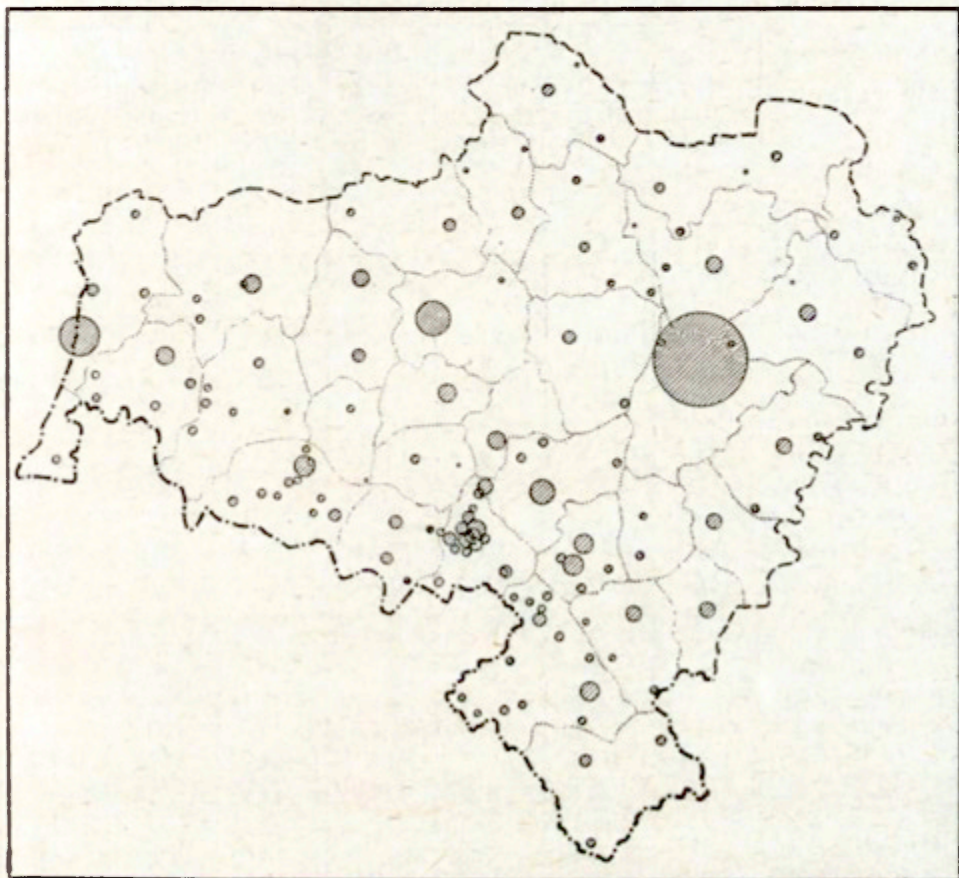
Roczny procent wzrostu ludności miejskiej na terenie województwa wrocławskiego w poszczególnych okresach przedstawiał się następująco:

Okres	‰
1828—1871	3,2
1871—1895	2,4
1895—1910	2,0
1910—1925	0,6
1925—1939	0,9

Rys. 2

Gęstość ludności przemysłowej utrzymującej się z przemysłu na km²

Rys. 3

Sieć osiedli miejskich w woj. wrocławskim w r.1895

Granice adm. woj. wrocławskiego z r. 1950

• Skala; 1 mm² powierzchni koła — 100 osób

$$r = \sqrt{\frac{n}{100 \cdot \pi}}; n - \text{liczba mieszkańców}$$

Ludność wsi w tym okresie 111 lat (1828—1939) zmalała o 67 tys. Niecały jednak ubytek ludności wsi został wchłonięty przez miasta Dolnego Śląska. Duży odsetek tej ludności emigrował na zachód. Zjawisko wyludnienia wsi notowane jest w końcu XIX wieku na całym obszarze wschodniej Rzeszy, co wywołane było m. in. względami gospodarczymi jak i uciskiem narodowościowym.

W r. 1828 miasta poniżej 3 tys. mieszkańców stanowiły 67% ogólnej liczby miast, a w ciągu stu lat, do roku 1939, odsetek ten spadł do 50%. Pomimo że liczba osiedli o wielkości do 3 tys. mieszkańców stanowiła tak

Zestawienie ludności miejskiej w poszczególnych grupach miast.

W latach	G r u p y m i a s t						Razem
	poniżej 3 tys. mieszk.	3 — 10 tys. mieszk.	10 — 20 tys. mieszk.	20 — 50 tys. mieszk.	50 — 100 tys. mieszk.	powyżej 100 tys. mieszk.	
1828 r.							
liczba miast	53	23	2	—	1	—	79
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	66,6	106,9	21,0	—	84,9	—	279,4
w %	28,8	38,3	7,5	—	30,4	—	100
1871 r.							
liczba miast	72	38	6	2	—	1	119
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	141,9	197,2	63,3	65,3	—	208,0	675,7
w %	21,0	29,2	9,4	9,7	—	30,8	100
1895 r.							
liczba miast	73	45	11	1	2	1	133
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	136,6	247,2	147,5	26,1	121,7	378,3	1057,4
w %	12,9	23,4	13,9	2,5	11,5	35,8	100
1910 r.							
liczba miast	71	49	15	3	2	1	141
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	135,0	259,6	220,7	94,7	151,2	515,0	1376,2
w %	9,8	18,9	16,0	6,9	11,0	37,4	100
1925 r.							
liczba miast	79	54	17	3	2	1	156
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	194,4	259,6	228,0	103,3	158,8	554,8	1498,9
w %	13,0	17,3	15,2	6,9	10,6	37,0	100
1939 r.							
liczba miast	86	59	14	6	3	1	169
liczba miesz- kańców:							
w tysiącach	198,9	274,1	204,1	138,4	241,6	629,5	1686,6
w %	11,8	16,2	12,1	8,2	14,3	37,4	100

znaczny odsetek osiedli miejskich na omawianym obszarze, liczba ludności zamieszkującej je stanowiła w r. 1828 24%, natomiast w r. 1939 zaledwie 11,8%. W r. 1828 w 76 miastach mieszkało 62% całej ludności miejskiej, a 3 największe miasta województwa skupiały pozostałe 38% ludności miejskiej. W roku 1939 dziewięć największych miast województwa skupia 62% ludności miejskiej, podczas gdy pozostałe 38% ludności zamieszkuje 160 osiedli o charakterze miejskim. Zagadnienie to ilustruje zestawienie przedstawiające liczbę ludności miejskiej w poszczególnych grupach osiedli miejskich.

Charakterystyczne jest, że w r. 1828 ludność miast poniżej 10 tys. mieszkańców stanowiła 62% całej ludności miejskiej. Ludność tych samych klas miast w r. 1939 stanowi zaledwie 28%. W r. 1928 ludność miejska w miastach powyżej 20 tys. mieszkańców (do których zalicza się także Wrocław) stanowi 30% całej ludności miejskiej województwa. W r. 1939 natomiast ludność w miastach powyżej 20 tys. stanowi 60% ludności miejskiej tego okresu, przy czym 4 największe miasta: Wrocław, Zgorzelec, Legnicę, Wałbrzych zamieszkuje 52% ludności miejskiej.

Z omówienia powyższego wynika, że przeważająca część ludności miejskiej na początku omawianego okresu zamieszkuje miasta średnie i małe, gdy w okresie końcowym zaś następuje koncentracja ludności miejskiej w kilku punktach i okręgach województwa.

Dość znaczny wpływ na rozmieszczenie przemysłu, na kształtowanie się życia gospodarczego, a co za tym idzie, na urbanizację pewnych obszarów wywarło środowisko geograficzne. Dostępność złóż surowcowych, ich wielkość oraz łatwość eksploatacji przy ówczesnym stanie techniki były momentami, które odgrywały w warunkach ustroju kapitalistycznego znaczną rolę w lokalizacji przemysłu i jego rozwoju na określonych terenach.

Powyższe czynniki przy słabym rozwoju transportu przyczyniły się w dużej mierze do powstania nierównomiernego rozmieszczenia przemysłu a wskutek tego do nierównomiernej urbanizacji poszczególnych obszarów. Tę ostatnią zależność łatwo zilustrować mapą koncentracji przemysłu oraz ludności miejskiej, na której silnie uprzemysłowione obszary pokrywają się całkowicie z obszarami o największej urbanizacji.

Rozwój przemysłu i postęp techniczny spowodował w następnym etapie silny rozwój komunikacji, przede wszystkim kolejowej. Linie kolejowe łącząc ośrodki miejskie, przyczyniały się z kolei do ich uprzemysłowienia. Miasta natomiast nie włączone w sieć kolei zazwyczaj powoli wyludniały się (Środa Śląska).

Na terenie województwa wrocławskiego przemysł fabryczny rozwinął się w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. Rozwój ten rozpoczął się jak i gdzie indziej od przemysłu lekkiego. Należy wspom-

nieć jednak, że tkactwo, wyrób tkanin wełnianych i lnianych były od wieków średnich tradycyjnym zajęciem ludności Śląska. Najbardziej rozwinięte było rzemiosło tkackie w powiatach podgórskich: jeleniogórskim, lwóweckim, jaworskim, kamiennogórskim, wałbrzyckim oraz dzierzoniowskim. W wieku XVI wyroby lniane śląskie eksportowano do odległych krajów europejskich, a nawet na rynki poza kontynentem Europy. Na początku XIX wieku wprowadzony zostaje oprócz lnu nowy, tańszy od lnu surowiec, bawełna, który zaczyna dość szybko wypierać len z dotychczas zajmowanego stanowiska. Znacznym ośrodkiem przemysłu bawełnianego staje się w ciągu XIX wieku Bielawa.

Mniej więcej w połowie wieku XIX coraz większe znaczenie zaczyna zdobywać okręg wałbrzyski, kiedy to górnictwo węglowe oraz rozwijające się gałęzie przemysłowe zaczynają wypierać panujące tu dotąd główne zajęcie ludności — rzemiosło tekstylne. Ogólna niepomyślna sytuacja w dziedzinie przemysłu włókienniczego, która zaistniała w połowie XIX wieku, ułatwiała wchłanianie pracowników tej gałęzi gospodarczej przez górnictwo węglowe.

Województwo wrocławskie dzięki występowaniu w nim znacznych zasobów różnorodnych bogactw naturalnych ma wyjątkowo korzystne warunki do powstania i rozwoju wielu różnorodnych gałęzi przemysłu.

Na bazie górnictwa węglowego rozwinęły się miasta i osiedla miejskie w powiecie wałbrzyckim, w bezpośredniej bliskości Wałbrzycha oraz w powiecie kłodzkim, w rejonie Nowej Rudy.

Na bazie wysokowartościowych piasków kwarcowych oraz węgla brunatnego rozwijają się osiedla miejskie powiatu zgorzeleckiego. Eksploatacja bogactw mineralnych okolic Świdnicy wpływa na rozwój Świdnicy oraz na powstanie Żarowa i Jaworzyny Śląskiej. Eksploatacja różnorodnych skał użytecznych na Przedgórzu Sudeckim, przyczyniła się do ożywienia i wzrostu istniejących tam ośrodków miejskich.

Obszary górskie i podgórskie ze względu na piękne krajobrazy i znaczne wzniesienia mają odpowiednie warunki, jako miejsca wypoczynkowe. Tak więc w końcu XIX wieku pojawia się na tych terenach szereg osiedli o charakterze uzdrowiskowym oraz wypoczynkowym.

Na tle tak korzystnego układu elementów środowiska geograficznego, zgodnie z procesami właściwymi dla rozwijającego się ustroju kapitalistycznego, następuje w ciągu XIX i XX wieku znaczne zróżnicowanie jednolitej sieci osiedli ustroju feudalnego. W ciągu stulecia 1828—1939 rozwinęły się silne koncentracje osiedli miejskich w powiatach wałbrzyckim, kłodzkim, jeleniogórskim, świdnickim, dzierzoniowskim oraz zgorzeleckim. Znaczne skupisko osiedli typu miejskiego powstaje również

w bezpośredniej bliskości Wrocławia tworząc silnie powiązany ze sobą funkcjonalnie zespół miejski.

Jak małe odbicie znajduje szybki proces urbanizacji w ustroju miast, świadczyć może fakt, że liczba miast posiadających statut miejski w przeciągu stuletniego okresu 1828—1939 ulegała minimalnym tylko wahaniom. W roku 1828 na terenie województwa wrocławskiego istniało 79 miast ze statutem miejskim. W ciągu wieku XIX pozbawiono praw miejskich małe miasto Bolesławów w pow. bystrzyckim oraz w tym samym 1894 r. nadano statut miejski osiedlu Chocianów, ośrodkowi przemysłu metalowego w powiecie lubińskim. W wieku XX prawa miejskie zyskują Cieplice i Bielawa oraz Brzeg Dolny, miasto Psie Pole zostaje włączone w granice administracyjne Wrocławia, a miasto Dobroszyce w powiecie oleśnickim traci w r. 1928 prawa miejskie. W rezultacie w r. 1939 na terenie województwa wrocławskiego znajdowało się 80 miast posiadających statut miejski.

Natomiast liczba osiedli o charakterze miejskim (zarówno z prawami, jak i bez praw miejskich) wzrosła na terenie województwa wrocławskiego w ciągu stu lat przeszło dwukrotnie: z 79 w r. 1828 do 169 w roku 1939.

Na ogólną liczbę 91 osiedli, przybierających w latach 1828—1939 charakter miejski, 17 osiedli miejskich powstaje w powiecie wałbrzyskim, 14 w kłodzkim, 14 w jeleniogórskim, 7 w świdnickim i 7 we wrocławskim (przy czym w zespół miejski Wrocławia włączyć należy 4 osiedla z okolicznych powiatów), 6 w dzierzoniowskim i po 5 w powiecie zgorzeleckim i lubańskim. W wymienionych 8 powiatach (na 26) powstaje więc 79 nowych osiedli miejskich, podczas gdy 12 osiedli rozproszonych jest po pozostałych powiatach województwa wrocławskiego.

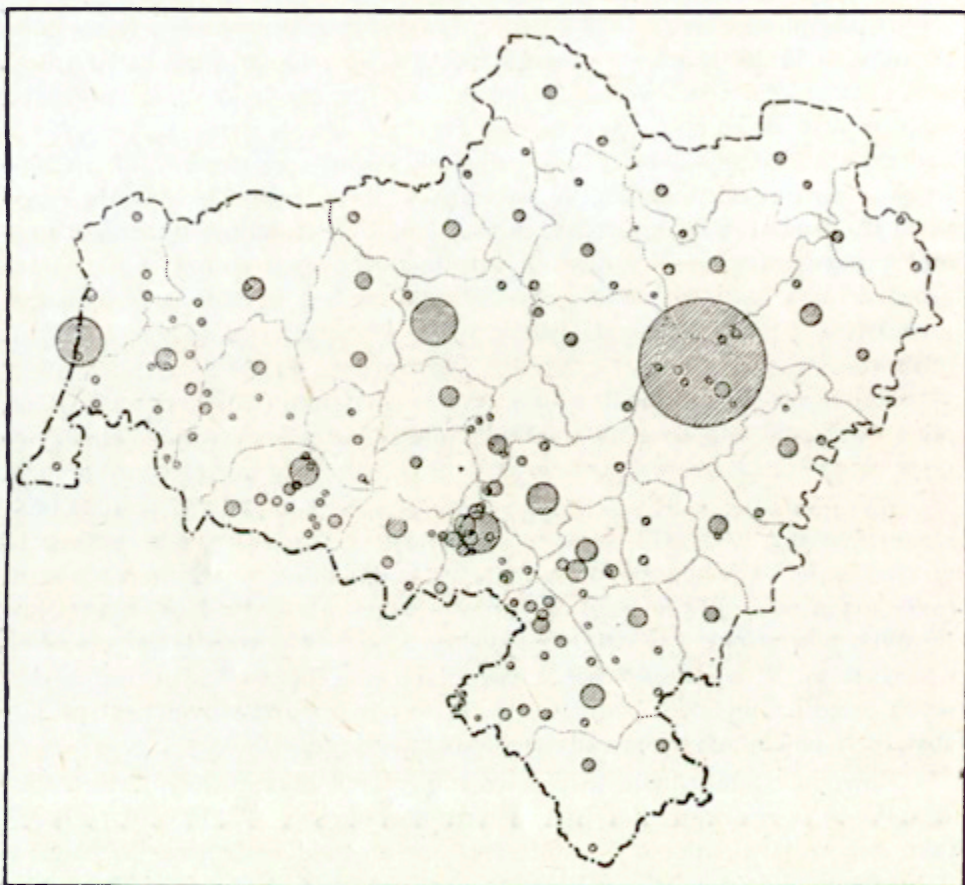
Nowopowstałe osiedla to przeważnie osiedla przemysłowe, które rozwinęły się w oparciu o miejscową bazę surowcową. W kilku wypadkach jako dominująca funkcja miastotwórcza występuje komunikacja, powstaje też pewna liczba osiedli, w których pierwszorzędną rolę odgrywa funkcja wycieczkowa.

Typowymi osiedlami przemysłowymi powstałymi w tym okresie na terenie województwa wrocławskiego były np. w powiecie wałbrzyskim: Biały Kamień (17 tys. mieszkańców w r. 1930), Glinik, Gorce, Kuźnice Świdnickie — osiedla o charakterze górniczym, Głuszycy, Walim — osiedla o rozwiniętym przemyśle tekstylnym; w powiecie świdnickim Żarów, Jaworzyna Śląska — ośrodki przemysłu mineralnego, w tej ostatniej znaczną rolę odgrywała również funkcja komunikacyjna; w powiecie zgorzeleckim: Ruszów, Pieńsk, w powiecie dzierzoniowskim: Pieszycy, Piława Górna, w powiecie złotoryjskim Wojcieszów i wiele innych.

Osiedlami, w których znaczna część ludności utrzymywała się z komunikacji, było np. osiedle Miłkowice pod Legnicą, spełniające rolę wiel-

kiego dworca towarowego Legnicy. Podobne znaczenie posiadał Brochów pod Wrocławiem. Zarówno w jednym, jak i w drugim osiedlu liczba utrzymujących się z handlu i komunikacji stanowiła około 50% całej ludności.

Rys. 4

Sieć osiedli miejskich w woj. wrocławskim w r. 1939

Granice adm. woj. wrocławskiego z r. 1950
Skala: 1 mm² powierzchni koła = 100 osób

$$r = \sqrt{\frac{n}{100 \cdot \pi}}; n - \text{liczba mieszkańców}$$

W południowym górskim rejonie rozwinęła się sieć osiedli o charakterze uzdrowiskowo-wypoczynkowym. Do takich zaliczymy Kudowę, Polanicę, Jedlinę-Zdrój, Szczawno, Szczawienko, Karpacz, Łomnicę, Szklarską Porębę, Świeradów oraz szereg innych.

Największe miasta województwa wrocławskiego w r. 1828 liczyły mieszkańców: Wrocław — 84 tys., Zgorzelec — 11 tys., Legnica — 10 tys.,

Świdnica — 9 tys., Jelenia Góra, Złotoryja, Kłodzko po 6 tys. oraz Oleśnica 5 tys.

Z miast tych trzy pierwsze rozwinęły się w silne, uprzemysłowione ośrodki miejskie, na czwarte miasto województwa wyrósł Wałbrzych.

W r. 1939 największym miastem na terenie województwa wrocławskiego jest Wrocław liczący 630 tys. mieszkańców, drugie — podobnie jak w r. 1828 — co do wielkości miasto, Zgorzelec, jest ośmiokrotnie mniejsze i posiada 94 tys. ludności. Kolejno największymi miastami województwa wrocławskiego są: Legnica licząca 84 tys. mieszkańców, Wałbrzych 64 tys., Świdnica 39 tys., Jelenia Góra 35 tys., Kłodzko i Bolesławiec po 22 tys. oraz silny ośrodek przemysłu włókienniczego, Bielawa, z 20 tys. mieszkańców.

Charakterystyczny dla rozwoju największych miast na terenie województwa wrocławskiego, tzn. dla Wrocławia, Zgorzelca oraz Legnicy, jest fakt najsilniejszego ich wzrostu do r. 1895, po którym wzrost ich maleje; zjawisko dość typowe dla okresu przejścia do monopolistycznej fazy kapitalizmu.

Analizie wzrostu Wałbrzycha należy poświęcić więcej uwagi. W r. 1828 miasto Wałbrzych liczyło 2051 mieszkańców. Do roku 1871 roczny procent wzrostu ludności wynosił 9,4, czyli było to miasto o znacznej dynamice rozwojowej, charakteryzujące się dużym napływem ludności z zewnątrz. Już w następnym jednak okresie wzrost ludności miasta równy jest mniej więcej przyrostowi naturalnemu, w następnych zaś okresach mniejszy od tego przyrostu, co wskazuje na jego stagnację. Pozorne zwiększenie się bezwzględnej liczby ludności Wałbrzycha spowodowane jest powiększeniem obszaru administracyjnego przez włączenie w r. 1910 osiedla Altwasser o liczbie mieszkańców równej liczbie mieszkańców ówczesnego Wałbrzycha (ok. 15 tys.) oraz przez włączenie w r. 1934 Górnego Wałbrzycha i Ogorzelca liczących łącznie około 20 tys. mieszkańców. Wałbrzych, Górny Wałbrzych oraz Ogorzelec łącznie wykazują wzrost do roku 1939 w stosunku do stanu z r. 1925 zaledwie o pół tysiąca mieszkańców.

Przechodząc do ogólnego omówienia rozmieszczenia miast i osiedli miejskich na terenie województwa wrocławskiego w r. 1939 należy podkreślić jego cechę charakterystyczną, a mianowicie pasowy, zbliżony do równoleżnikowego, układ. Osiedla miejskie na tym terenie układają się w trzech strefach, o różnym stopniu „nasylenia“ miastami. Największe skupiska osiedli występują w pasie sudeckim, mniejsze w pasie środkowym, natomiast tereny północne pozostają w rażącej dysproporcji pod względem ilości miast w stosunku do obszarów południowych województwa.

Proces urbanizacji na terenie województwa wrocławskiego przebiegał nierównomiernie. W r. 1828 odsetek ludności miejskiej w poszczegól-

nych powiatach nie przekraczała 26%, przy czym w 10 powiatach ludność miejska stanowiła powyżej 20% całej ludności. Należały tu przede wszystkim powiaty: zgorzelecki, legnicki, świdnicki, ścinawski, kłodzki.

W przeciągu stu lat odsetek ludności miejskiej wzrósł najbardziej w powiecie wałbrzyskim, mianowicie do 85%. Tylko w pięciu powiatach stanowił on w r. 1939 mniej niż 30% całej ludności. Najniższy odsetek wykazywał powiat średzki, mianowicie 17,3% (następny powiat, górski, liczył już 23%). Przyczyną tego jest minimalny wzrost powiatowego miasta Środy. Najbardziej zurbanizowanymi powiatami województwa w r. 1939 posiadającymi powyżej 60% ludności miejskiej są: wałbrzyski, jeleniogórski, zgorzelecki, legnicki, kłodzki, świdnicki. Są to powiaty, w których leżą największe ośrodki miejskie i przemysłowe tego obszaru.

* * *

Po roku 1939 i po włączeniu do Rzeszy części ziem polskich nastąpiło na terenie Śląska mimo trwającej wojny specyficzne ożywienie. Powstało tu wiele nowych fabryk związanych z przemysłem wojennym, czego przyczyną było pewne oddalenie od frontów bojowych i okolic najbardziej niebezpiecznych (po r. 1939 powstała m. in. w Brzegu Dolnym wielka fabryka chemiczna „Anorgana“).

Śląsk przed działaniami wojennymi w r. 1945 był terenem wysoce zainwestowanym, odznaczającym się bardzo urozmaiconą strukturą gospodarczą. Występujące tu zjawiska kryzysu i trudności gospodarczych nie zmieniały faktu, że w urządzeniach usługowych i w ogólnym uzbrojeniu tego terenu tkwiły olbrzymie wartości.

Niestety, zawierucha wojenna, która przewaliła się przez ten teren, poczyniła ogromne spustoszenia i Dolny Śląsk w chwili obejmowania go w zarząd przez władze polskie w niczym nie przypominał dawnej bogatej prowincji.

Zniszczenia wojenne na tym terenie wynikały z dwojakich przyczyn. Pierwszą i najważniejszą stanowiły bezpośrednie zniszczenia na skutek działań wojennych. Ziemie Dolnego Śląska znajdowały się około 3 miesięcy w ogniu walk, prowadzonych miejscami z wielką zaciętością. Zniszczenia te wystąpiły szczególnie na liniach dłuższego oporu, do których należy linia Odry, pas między Bobrem a Nysą Łużycką, wreszcie linia na przedgórzu Sudetów. Specjalną pozycję w kategorii zniszczeń stanowi w woj. wrocławskim otoczone i długo oblegane miasto Wrocław, gdzie zniszczenia przybrały najpotworniejsze rozmiary. Zniszczeń bojowych uniknął tylko podgórski, południowy pas Dolnego Śląska, stanowiący około 1/4 całej jego powierzchni, a zajęty dopiero po kapitulacji.

Druga kategoria zniszczeń dotknęła przede wszystkim przemysł. Zniszczenia te spowodowała niemiecka gospodarka wojenna i demontaż zakładów przemysłowych. Już w pierwszych latach wojny Niemcy zdemontowali szereg fabryk zmieniając je bądź to na fabryki zbrojeniowe, bądź na składy. Demontaż niemiecki w okresie zbliżania się frontu objął głównie fabryki zbrojeniowe, mechanikę precyzyjną, elektrotechnikę oraz częściowo fabryki włókiennicze.

Zniszczenia procentowo w miastach woj. wrocławskiego przedstawiały się następująco ²:

1. Ścinawa	75 ⁰ / ₀	13. Milicz	40 ⁰ / ₀
2. Wołów	70 ⁰ / ₀	14. Brochów	35 ⁰ / ₀
3. Oleśnica	70 ⁰ / ₀	15. Oława	30 ⁰ / ₀
4. Wrocław	65 ⁰ / ₀	16. Środa	30 ⁰ / ₀
5. Bolesławiec	60 ⁰ / ₀	17. Góra	30 ⁰ / ₀
6. Legnica	60 ⁰ / ₀	18. Jawor	30 ⁰ / ₀
7. Lubin	60 ⁰ / ₀	19. Świdnica	30 ⁰ / ₀
8. Lubań	55 ⁰ / ₀	20. Chojnów	30 ⁰ / ₀
9. Strzelin	50 ⁰ / ₀	21. Strzegom	15 ⁰ / ₀
10. Trzebnica	45 ⁰ / ₀	22. Świebodzice	15 ⁰ / ₀
11. Złotoryja	45 ⁰ / ₀	23. Zgorzelec	10 ⁰ / ₀
12. Lwówek	40 ⁰ / ₀		

Przed zniszczeniami wojennymi ocalały: Kamienna Góra (zniszczona w 5⁰/₀), miasta i osiedla miejskie regionu wałbrzyskiego, Kłodzko, Nowa Ruda, Bystrzyca Kłodzka, Jelenia Góra, Cieplice, Kowary, Ząbkowice, Ziębice.

Pas południowy województwa wrocławskiego uniknął zniszczeń wojennych, natomiast nie uniknął zniszczenia przemysłu spowodowanego niemiecką gospodarką wojenną oraz demontażem fabryk przed opuszczeniem tych terenów przez Niemców.

Po przejściu terenu woj. wrocławskiego przez władze Polski Ludowej nastąpiła odbudowa i uruchomienie zniszczonego przemysłu napotykające na olbrzymie trudności wskutek braku maszyn, wywiezionych urządzeń fabrycznych oraz ludzi. Wszczęto akcję przesiedlenia obywateli niemieckich na zachód, poza granice Polski. W ramach tej akcji przesiedlono z terenu całych Ziem Odzyskanych około 2,5 miliona Niemców, z czego przynajmniej $\frac{1}{4}$ przypada na Śląsk. Porównanie danych statystycznych dotyczących stanu liczbowego miast wg spisu z r. 1946 i 1950 nie daje właściwego obrazu dynamiki rozwojowej miast województwa wrocławskiego ze względu na fakt, że repatriacja Niemców z terenu Pol-

² Według materiałów b. G. U. P. P.

ski największe nasilenie przybrała właśnie po spisie z roku 1946. Dopiero po uwzględnieniu liczby repatriowanej ludności niemieckiej w spisie z r. 1946 można otrzymaną różnicę porównać ze spisem z r. 1950.

Nawet jednak przy niewyeliminowaniu z ogólnej liczby ludności w r. 1946 ludności niemieckiej następujące miasta wykazują wzrost, do r. 1950 o przeszło 200%: Bolesławiec (w r. 1946 3,1 tys.), Oleśnica około 250% (w r. 1946 — 4,2 tys.), Bogatynia też około 250% (w r. 1946 — 2,8 tys.), Wrocław mimo olbrzymich zniszczeń zwiększył liczbę mieszkańców o przeszło 100 tys., (w r. 1946 — 170,7 tys.). Wskutek dużych zniszczeń w pasie północnym województwa wrocławskiego pojemność ludnościowa miast zmniejszyła się bardzo, tak że mimo dużo niższej liczby ludności aniżeli w r. 1939 w miastach tych odczuwa się brak mieszkań. W południowym, nie zniszczonym pasie miasta Jelenia Góra, Dzierżoniów, Bielawa, Wałbrzych przekroczyły już liczbę ludności z r. 1939, co świadczy o dynamice rozwoju tych obszarów w okresie czterolecia powojennego.

Z momentem przejścia władzy na tym terenie przez Polskę Ludową zmienił się w stosunku do stanu z r. 1939 stan prawny wielu miast. Szereg miast, które przed r. 1939 posiadały statut miejski, w r. 1946 straciło go i, odwrotnie, szereg osiedli zyskało prawa miejskie dopiero w okresie rządów Polski Ludowej na podstawie roli, którą spełniają w obecnym układzie stosunków gospodarczych i politycznych.

Tak więc przestały być miastami osiedla liczące w r. 1939 mniej niż 1000 mieszkańców: Miedzianka, Dobromierz, Czerna, Sułów, Strupina, Wińsko, Uraz, Lewin. Natomiast zyskały prawa miejskie: Kudowa, Polanica w pow. kłodzkim, Biały Kamień, Sobięcín, Szczawno w pow. wałbrzyskim, Oborniki w pow. trzebnickim, Brochów pod Wrocławiem. W ten sposób zaraz w pierwszym etapie rządów Polski Ludowej zlikwidowane zostały największe sprzeczności w zakresie stanu administracyjnego na tym terenie.

W ostatnim roku na terenie województwa wrocławskiego dokonały się zasadnicze zmiany granic administracyjnych dwu najważniejszych ośrodków miejskich, mianowicie Wrocławia i Wałbrzycha. Powierzchnie obu tych miast zostały znacznie powiększone, w nowych granicach administracyjnych znalazły się podmiejskie osiedla oraz miasta.

Zmiany granic administracyjnych Wrocławia i Wałbrzycha ogłoszone zostały w nr 57 Dziennika Ustaw w dn. 1.I.1951 r. Nowymi granicami Wrocławia objęto: Zakrzów z powiatu oleśnickiego, następnie Brochów, Klecinę, Muchobór Wielki, Oporów, Ołtarzyn, Sołtysowice, Wojnów, Wojszyce. W granicach miasta Wałbrzycha znalazły się: Biały Kamień, Poniałów, Rusinowa, część Gliniku, część Podgórze, część Kuźnic Świdnickich i Sobięcina. Pozostała część Sobięcina została włączona do miasta Boguszowa.

Plan 6-letni wniesie w sieć miast woj. wrocławskiego pierwsze planowe zmiany, przewiduje się bowiem na tym terenie odbudowę zniszczonego w okresie wojennym przemysłu oraz stawia się postulat stopniowego wyrównania dysproporcji w uprzemysłowieniu terenów północnych i południowych, realizowany częściowo przez uruchamianie na terenach zaniedbanych przemysłu drobnego, który przyczyni się do podniesienia gospodarczego miast i osiedli powiatów północnych i częściowo środkowych, powiatu milickiego, górowskiego, wołowskiego, lubińskiego, oleśnickiego, bolesławieckiego, średzkiego, częściowo zaś — przez budowę nowych zakładów przemysłu kluczowego. Uruchomiono już wielkie zakłady przemysłowe w Wizowie, w rejonie Bolesławca oraz w Brzegu Dolnym.

W następnych latach planu 6-letniego rozwój przemysłu podniesie znaczenie Legnicy, Jeleniej Góry, Kamiennej Góry, zespołu Dzierżonowa — Bielawy, Oleśnicy, Gryfowa, Leśnej, Świebodzic itp.

Województwo wrocławskie, już dziś uprzemysłowione i dość silnie zurbanizowane, dzięki lepszemu wykorzystaniu jego licznych zasobów naturalnych stanie się regionem o rozwiniętym wszechstronnie przemyśle i rolnictwie, regionem licznych, dobrze rozwiniętych miast i osiedli miejskich.

МИРОСЛАВА ЛИТТЕРЕР

РАЗВИТИЕ СЕТИ ГОРОДСКИХ СЕЛЕНИЙ НА ТЕРРИТОРИИ ВРОЦЛАВСКОГО ВОЕВОДСТВА В XIX И XX ВЕКАХ

Расположение сети городских селений на территории вrocławского воеводства является следствием стихийных процессов, действующих, в минувших общественно-экономических формациях в обстоятельстве различных, политических, экономических и общественных условий.

Принятый нами период исследований (1828 — 1939 г.) это период, в течении которого в экономической жизни появился новый фактор — промышленность. Он привёл к быстрой перемене производственных отношений и основным образом повлиял на разновидность селений, их рост и размещение.

Равномерная сеть городов на территории вrocławского воеводства в 1828 году являлась типичным распределением для феодального периода.

Городское население составляло 20,6% общего населения. Быстрый процесс урбанизации увеличил этот процент до 62,7% в 1939 году, причём население сосредотачивается все более в больших горо-

дах, расположенных неравномерно, но зато соответственно размещению промышленности.

Вместе со значительной дифференциацией городов, возникших во время феодального периода, зарождается целый ряд новых селений, основанных на исполнении функций, служащих промышленности, путям сообщения и отдыху.

В 1939 — 1945 годах Силезия пережила некоторое оживление вследствие постройки ряда военно-промышленных заводов. Кампания 1945 года привела однако горсда Силезии к серьезному разрушению. Уцелели исключительно города расположенные в южной подгорной и горной полосе Силезии.

После войны, вместе с заселением возвращенных земель, наступает быстрый рост городского населения Силезии.

Многие города (Валбжих, Еленя Гура, Дзержонев, Белява и др.) уже значительно превысили довоенный уровень, иные, более разрушенные города еще этого уровня не достигли.

Принято меры по ликвидации противоречий, существующих в области юридических отношений в горсдах.

Маленькие феодальные городки потеряли городские права, а ряд больших, городских, промышленных селений приобрел эти права. Расширено значительно границы Вроцлава и Валбжиха. Шестилетний план, осуществляя принцип более равномерного размещения производительных сил, будет особенно активизировать северные, более, отсталые в развитии района воеводства.

В результате развития промышленности, возникнут и в иных районах ряд городов и городских селений.

MIROSLAWA LITTERER

Development of urban settlements mesh in Wrocław voyevodship in 19-th and 20-th centuries

The present composition of the urban settlements mesh in the Wrocław voyevodship (province) is the outcome of spontaneous processes, which had taken place in the course of the past social-economic formations under diverse political, economic and social conditions.

The dominant feature of the period under investigation (1828—1939) is the rise of a new factor in the economic life, namely the industry. It brought about quick changes in the mode of production and bore a decisive influence upon the differentiation of settlements, their growth and distribution. The even urban mesh of the Wrocław voyevodship in 1828

was typical of the feudal period. Urban population constituted then 20.6 per cent of the total number of inhabitants. The quick urbanisation process brought this figure to 62.7 per cent by 1939, and the population had concentrated increasingly in large towns which, though unevenly located, were in concordance with the localisation of industry. Next to the considerable differentiation of towns which originated in the feudal period, a number of new urban settlements based on industrial communication and health and vacational functions, had been founded.

In 1939—1945, Silesia had been stirred to a more active life owing to the construction of several industrial armament plants. However, the military campaign of 1945 resulted in the sizeable destruction of Silesian towns. Only towns situated in the southern highland and mountain belt of Silesia escaped damage. After the war, following the settlement activity in the Recovered Territories, speedy rise of urban population had taken place in Silesia. Many towns including Wałbrzych, Jelenia Góra, Dzierżoniów, Bielawa etc. considerably exceeded the pre-war number of population, other more devastated have not reached this level yet.

Numerous urban reforms had been carried out, which eliminated contradictions in the legal status of Silesian towns. Several minor feudal towns lost their urban status whilst a number of large industrial settlements acquired them. The boundaries of Wrocław and Wałbrzych had been considerably extended.

The Six-Year Plan, putting into effect the principle of equal distribution of productive forces, will in particular bring into activity the more backward northern regions of the Wrocław vovoyvodship. Simultaneously, as a result of the industrial expansion, a number of towns and urban settlements will be erected in other regions as well.

LITERATURA

- Engels F., *Anty-Duhring*, Warszawa 1949, s. 340.
The condition of the Working class in England in 1844. London 1887.
 Lenin W., *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*, Warszawa 1949
 Bertram F., *Das Heimatbuch des Kreiss Lauban*, Marklissa 1928.
 Brauner J., *Chronik der Stadt Gottesberg*, Gottesberg 1894.
 Christaller W., *Die zentrale Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.
 Dawidowicz W., *Planowanie miast*, Warszawa 1951, (tłumaczenie z rosyjskiego).
 Eisenmanger T., *Der Kreis Hirschberg. Seine Natur. Industrie, Bewohner Verwaltung und Ortschaften*, Hirschberg 1879.
 Festenberg-Pachisch H., *Entwicklung, Lage und Zukunft des Niederschlesischen Steinkohlenbergbaues. Technisch, statistisch und Volkswirtschaftlich beleuchtet*, Breslau 1886.

- G i p r o g r a d U. S. S. R., *Normy planowania miast*, Charków 1940, s. 48. (tłumaczenie z rosyjskiego).
- G r a b s k i Wł., *200 miast wraca do Polski*, Informator historyczny, Poznań 1947.
- G r o s s R. A., *Heimatbuch des Kreises Löwenberg*, Löwenberg 1922.
- K e y s e r, *Die deutsche Städte*, Berlin 1939.
- K o n s t a n t i n o w O., *Tempo wzrostu miast ZSRR i krajów kapitalistycznych* (tłumaczenie z Izwestia W. G. O.), 1949, tłum. J. Nieroda (maszynopis).
- K o s t r o w i c k i J., *Badania geograficzne nad siecią osadniczą*, Roprawa doktorska, Warszawa 1949, (maszynopis).
- L e w c z e n k o J., *Planowanie miast*, Warszawa 1947, s. 136 (tłumaczenie z rosyjskiego).
- L u c a d o u E., *Strukturwandel Schlesiens*, Berlin 1943.
- O h l e K., *Der Kreis Waldenburg im Niederschlesischen Industriegebiet in Vergangenheit und Gegenwart*, Breslau 1927.
- O l b r i c h t K., *Schlesien, Grundriss einer Landeskunde*, Wrocław 1933, s. 184. *Die Bevölkerungs — Entwicklung der Gross und Mittelstädte der Ostmark*, Berlin 1936, s. 57.
- O s o w s k i F., *Proces urbanizacji ziem Polski w ostatnim stuleciu na podstawie wyników powszechnych spisów ludności*, Warszawa 1949, GUPP, s. 26 + 20 kart (powielacz).
- P a r t s c h J., *Schlesien*, Berlin 1911.
- P f l u n g, *Das Buch der Stadt Waldenburg in Schlesien*, Waldenburg 1925.
- P i w a r s k i H., *Historia Śląska w zarysie*.
- Schlesien Bodenschätze und Industrie*, Praca zbiorowa, Wrocław 1936, s. 938.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, p. red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. I—XV, 1880—1900.
- S t e i n z e l A., *Der Kreis Bunzlau. Ein kurzer Abriss der Geographie und Geschichte des Kreises*, Breslau 1891.
- T o m a s z e w s k i F., *Topographisch — statistisches Handbuch für den Regierungsbezirk Liegnitz*, Liegnitz 1880.
- T r a e g e r E., *Die Volksdichtigkeit Niederschlesiens*, 1888, Weimar geographisches Institut (praca doktorska).
- V o g t O., *Aus Vergangenen Tagen, Geschichtliche Mitteilungen über Wüstegiersdorf und sämtliche Ortschaften der Umgegend*, Wüstegiersdorf 1895.
- W e n d t H., *Ergebnisse schlesischer Wirtschaftsgeschichte*, Breslau 1922, s. 32.
- W r z o s e k A., *Oblicze Ziem Odzyskanych, Przemysł na Dolnym Śląsku*, Wrocław 1948.
- Województwo Wrocławskie*, Wiedza Powszechna, (w druku).
- W i e s i e ł o w s k i B., *Kurs ekonomiki i planowania gospodarki komunalnej*, Warszawa 1950, Min. Gosp. Komunalnej (tłumaczenie z rosyjskiego).

M a t e r i a ł y s t a t y s t y c z n e

1828. K n i e O. *Schlesisches Ortschaftsverzeichniss*, Breslau 1830, Alphabetisch — statistisch — topographische Übersicht aller Dörfer, Flechen, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz. Schlesien.
- 1867—1871. *Die Gemeindelexikon und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung nach der Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. XII, 1871.*

- 1875—1880. Statistik des deutschen Reichs Bd. LVII, Berlin 1882. Verzeichniss der Gemeinden bezw. Wohnplätze des deutschen Reichs von 2000 und mehr Einwohnern am. 1, Dez. 1880.
1885. Gemeindelexikon für das Königreich Preussen auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1.XII.1825
1895. Gemeindelexikon für das Königreich Preussen auf Grund der Volkszählung vom. 1. XII. 1895.
1900. Die Volkszählung am 1 Dezember 1900 im Deutschen Reich Statistik d. deutschen Reichs, Bd. 151, p. 2.
1905. Gemeindelexikon für das Königreich Preussen auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. XII. 1905 und anderer amtlichen Quellen.
- 1910—1925. Statistik des deutsch. Reichs. Die Volkszählung im deutschen Reich 1925. Die Gemeinden mit 2000 und mehr Einwohnern im deutschen Reich nach der Volkszählung vom 16 Juni 1925.
1933. St. d. d. Reichs, Amtliches Gemeindeverzeichniss für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1933.
1939. St. d. d. Reichs, Amtliches Gemeindeverzeichniss für das Deutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939.
- Ergebnisse der Volks, Berufs und landwirtschaftlichen Betriebszählung, 1939, in den Gemeinden, St. d. d. Reichs, Bd. 559, Heft 4.

MARIA DANUTA DOMOSŁAWSKA

Zadania fizjografii urbanistycznej

W ciągu lat ostatnich w pracach nad planowaniem miast zarówno geografowie jak i koła urbanistyczne coraz więcej zwracają uwagę na fizjografię. Geografowie do nazwy *fizjografia* dodają zazwyczaj przymiotnik *urbanistyczny*, co oznaczać ma, po pierwsze, że badania przeprowadzone są po to, by mogły służyć jako materiał do planów urbanistycznych, po drugie zaś, że wyniki tego typu badań winny być podane w sposób dla urbanistów zrozumiały.

Zadania, funkcje gospodarcze, które ma spełniać dane miasto, określa Wojewódzka Komisja Planowania Gospodarczego. W tym celu sporządzane są tzw. Wytyczne do Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego, określające podstawy gospodarcze i kierunek rozwoju, a także ogólne zasady rozplanowania danego miasta. Dlatego już u podstawy opracowania wytycznego WKPG winna leżeć znajomość środowiska geograficznego danego miasta i jego najbliższej okolicy.

Rolę informatora o środowisku geograficznym dla tego etapu planowania spełniać ma tzw. opracowanie fizjograficzne wstępne. (Obecnie, przejściowo, wykonuje się tzw. opracowania fizjograficzne przedwstępne, o skróconej nieco tematyce).

Po sporządzeniu wytycznych przez WKPG dalszy tok pracy nad właściwym planem urbanistycznym miasta przechodzi do rąk projektanta-urbanisty. Sporządza on najpierw plan ogólny, tj. kreśli opartą o wytyczne kompozycję przestrzenną miasta. W tym etapie pracy urbanista powinien korzystać z opracowania fizjograficznego ogólnego (obecnie, przejściowo, wykorzystuje opracowania wstępne).

Następny etap pracy urbanisty to sporządzenie planu szczegółowego. Opierając się na założeniach planu ogólnego rozwiązuje on zagadnienia technicznego i architektonicznego kształtowania miasta oraz wyposażenia poszczególnych jego fragmentów. W tym etapie pracy urbanista winien już rozporządzać szczegółowym opracowaniem fizjograficznym (obecnie korzysta jeszcze często jedynie z opracowania ogólnego).

Jak widać zatem, obecnie wykonywane opracowania fizjograficzne są „spóźnione“ o jeden etap w stosunku do prac urbanistów. Wynika to stąd,

że w pierwszych latach po wojnie nie istniały żadne przepisy zobowiązujące urbanistów do korzystania z badań fizjograficznych. Pierwsze zarządzenie PKPG w sprawie badań fizjograficznych wydane zostało dopiero w r. 1950. Zarządzenie to mówi, że żaden projekt urbanistyczny nie może być zatwierdzony bez przedstawienia opracowania fizjograficznego. Jest to pierwsze osiągnięcie w walce o należyte uwzględnianie badań fizjograficznych w planowaniu miast. Zarządzenie zapewniło fizjografii stałą podstawę finansową, celowość jej praktycznego wyzyskania, możliwość szybkiego rozwoju. Opracowanie fizjograficzne daje materiał, który projektant musi uwzględnić przy planowaniu. Jednakże jeszcze do niedawna znaczna część architektów wolała przystępując do pracy mieć czystą kartkę papieru i rzucać na nią swoje koncepcje, niewiele licząc się z lokalnymi warunkami, niż analizować teren, jego rzeźbę, budowę geologiczną, układ poziomów wodonośnych itp. Nastawienie to powoli jest przełamywane, a prace fizjografów przekonują urbanistów, że opracowanie fizjograficzne to nie przeszkoda w ich pracy, lecz pomoc gwarantująca im racjonalne i słuszne rozwiązywanie ich zadania.

Ogromną rolę spełniała tu i spełnia pracownia fizjograficzna, istniejąca dawniej przy Zakładzie Osiedli Robotniczych (ZOR), obecnie w ramach samodzielnego przedsiębiorstwa „Geoprojekt“, która wykonuje większą część opracowań fizjograficznych w Polsce.

W świetle dotychczasowej praktyki problematyka opracowań fizjograficznych przedstawia się następująco:

W skład opracowania fizjograficznego (inaczej: dokumentacji fizjograficznej) wchodzi szereg elementów, które w poszczególnych etapach: wstępnym, ogólnym i szczegółowym ulegają zmianom w miarę coraz bardziej szczegółowego opracowywania poszczególnych problemów.

Opracowania wstępne odnoszą się przeważnie do całości miasta i najbliższej jego okolicy, ogólne obejmują dzielnicę lub część miasta, opracowania szczegółowe zaś dotyczą kompleksu budynków, części osiedla lub nawet pojedynczych obiektów architektonicznych. Tak więc ze zmianą etapu zmienia się opracowywany obszar. Tematem opracowywania może być zatem zarówno np. miasto Płońsk jak i osiedle Młynów czy też blok budynków w MDM.

Opracowanie fizjograficzne składa się z szeregu punktów. Są to:

1. Charakterystyka rzeźby terenu.
2. Charakterystyka budowy geologicznej.
3. Charakterystyka stosunków wodnych.
4. Charakterystyka utworów powierzchniowych oraz gleb.
5. Charakterystyka dotychczasowego użytkowania powierzchni z uwzględnieniem wartości użytków.

6. Informacje o występowaniu naturalnych surowców budowlanych, drogowych i innych.
7. Informacje o klimacie z uwzględnieniem spodziewanego wpływu warunków topograficznych na klimat lokalny.
8. Informacje o zdrowotności okolicy.
9. Informacje o terenach chronionych i zabytkach przyrody.
10. Wstępna charakterystyka całokształtu warunków fizjograficznych.
11. Wnioski fizjografii dotyczące potrzeby i zakresu dalszych badań ze wskazaniem terenów, dla których badania danego etapu nie wystarczają.

Wyniki opracowania zestawia się na mapach oraz w tzw. notatce fizjograficznej. Dla etapu wstępnego dokładność opracowania map odpowiada skali 1 : 25 000, dla ogólnego 1 : 10 000 lub 1 : 5000, dla szczegółowego 1 : 2000. Niekiedy zestawienia (szczególnie etapu wstępnego) wykonuje się w większej skali, aby były porównywalne z projektami urbanistów, do których sporządzenia mają być pomocne.

Wymienione problemy (elementy dokumentacji) stanowią podstawę norm stosowanych przy opracowaniach fizjograficznych dla celów urbanistycznych. Nie można jednak traktować tych punktów jako sztywnego schematu, w który wtłoczyć się da każdy temat. Pamiętać należy, że normy służą zasadniczo do oceny finansowej pracy fizjografa oraz wskazują na całokształt problemów wchodzących obecnie w skład opracowań fizjograficznych, nie dyktują jednak ujęcia tematu, które dla każdego miasta może być inne, tak jak inne są konkretne warunki terenowe. Niektóre tematy mogą wymagać wszechstronnego opracowania jednego z elementów, w innym temacie element ten może być omówiony tylko w kilku zdaniach. Tak np. spośród miast opracowanych w r. 1951 w Zakładzie Geografii Fizycznej Uniwersytetu Warszawskiego Maków Mazowiecki wymagał szczegółowego opracowania warunków wodnych i sporządzenia w tym celu osobnej mapy, podczas gdy na terenie Różana sytuacja wodna została uwzględniona w opracowaniu jedynie jako element mapy zwanej kwalifikacją terenu pod zabudowę.

Wynika z powyższego, że inicjatywa fizjografa uwydatnia się najbardziej w momencie zestawienia i końcowego ujęcia zebranego materiału. Fizjograf winien wskazać na zasadnicze, centralne problemy w swoim temacie, winien podać materiał w sposób zrozumiały dla urbanisty.

Wśród zagadnień fizjografii urbanistycznej powstają nowe problemy ściśle związane z dotychczasową tematyką, które zupełnie wyraźnie przekraczają granice istniejących norm opracowań. Problemy te nie mieszczą się w granicach żadnego z wyżej wymienionych etapów. Jednym z nich jest np. szczegółowe badanie klimatu lokalnego, którego poznanie

przyczynić się może do polepszenia warunków zdrowotnych miasta. Drugim problemem jest rozrastanie się niektórych tematów fizjograficznych na znacznie większy obszar, co pozostaje w związku ze sporządzaniem dla wybranych terenów planów regionalnych (planów zagospodarowania przestrzennego).

W wypadkach nowych zagadnień fizjograf nie może pozostawać tylko wykonawcą opracowania, musi on, jako w pełni wykwalifikowany pracownik-specjalista, szukać nowych koncepcji i dążyć do ich rozwiązania. Wskazanie nowych dróg pracy badawczej i oddziaływania gospodarczego przyczyni się do przekształcenia środowiska geograficznego i dostosowania go do potrzeb społeczeństwa.

Tak więc ważny jest ścisły związek i współzależność między problematyką budowy miast i osiedli, jednym z najbardziej aktualnych, praktycznych zagadnień gospodarki narodowej, a badaniami naukowymi opartymi na podstawach teoretycznych. Teoretyczne prace z geografii fizycznej przyczynią się niewątpliwie do pogłębienia metod opracowań środowiska geograficznego dla celów urbanistycznych. Z drugiej strony, praktyka fizjografa-urbanisty i częsty jego kontakt z problemami technicznymi i gospodarczymi stale wysuwa nowe problemy, które winny być opracowane również od strony teoretycznej. Współzależność ta doskonale podkreśla w konkretnym zastosowaniu marksistowską zasadę łączności teorii i praktyki.

МАРИЯ ДАНУТА ДОМОСЛАВСКА

ЗАДАЧИ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО СТРОИТЕЛЬСТВУ ГОРОДОВ

Вместе с развитием планировки городов все большее значение приобретают физико-географические исследования географических условий городов.

Задачи, функции, которые должен исполнять город, а также и общее направление планировки определяет в своих директивных указаниях Воеводская Комиссия Хозяйственного Планирования. Уже в этот период необходимо ознакомление с физико-географическими условиями данного города и его ближайшими окрестностями.

Дальнейший ход работы над планом города принадлежит автору проекта. В этом этапе на основании распоряжения ПКПГ* должен он пользоваться физико-географической разработкой местности. Эти работы исполняет физико-географическое заведение которое находилось раньше при Предприятии Постройки Поселков, (ЗОР) а в настоящее время находится в самостоятельном предприятии »Геопроект«.

* Государственной Комиссии Хозяйственного Планирования.

В состав физико-географической обработки входит ряд элементов, изменяющихся в зависимости от значения вопросов отдельных составных частей географической среды данного города, от этапа работы и прочее.

В общем обработка состоит из:

1. Характеристики рельефа.
2. Характеристики геологической структуры.
3. Характеристики водных условий.
4. Характеристики поверхностных отложений и почвы.
5. Характеристики использования поверхности до этого времени, с учетом потребительной стоимости пахотных земель.
6. Справки о находящихся естественных, строительных, дорожных или иных ресурсов.
7. Справки о местном климате.
8. Справки о санитарных условиях окрестности.
9. Справки о охране некоторых территорий и заповедников природы.

10. Предварительной характеристики совокупности физико-географических условий.

11. Предложения физико-географического сотрудника, касающиеся потребности и размера дальнейших исследований с указанием территорий, для которых исследования данного этапа не хватает.

Результаты сводки находятся на картах и в так называемой физико-географической заметке.

Масштаб карт является различным в зависимости от этапа работы.

MARIA DANUTA DOMOSŁAWSKA

The scope of Urban Physiography

With the development of town planning, physiographic investigations of the natural environment of towns assume increasing importance. The tasks and basic functions which a town is assigned to perform as well as its general outlay are set down in an instruction of the Voyevodship Commission for Economic Planning. Already at that stage, it is necessary to be acquainted with the physiographic features of the town and its nearest hinterland. The town planning work that follows, rests in the hands of the urban designer. At that stage, he ought to utilise in accordance with the instruction of the State Commission for Economic Planning, the physiographic investigation sheet. All the data are supplied by the physiographic centre, formerly attached to the Undertaking for Workers'

Settlements (ZOR) and at present operating within the independent establishment „Geoprojekt“.

The physiographic investigation sheet includes several elements which alter in relation to the complexity of problems arising from the various elements of the natural environment, from the stage of work reached etc.

Broadly speaking, the investigation sheet consists of the following items:

1. Characteristics of land relief
2. Characteristics of geological structure
3. Characteristics of water conditions
4. Characteristics of surface formations and soils
5. Characteristics of the present utilisation of surface with due consideration for the value of arable land
6. Information on the incidence of natural raw materials for building, road construction etc.
7. Information on local climate
8. Information on health conditions
9. Information on protected territories and natural treasures
10. Preliminary characteristics of the whole set of physiographic conditions
11. Conclusions of the physiographer as to the need and scope of further investigation, including the indication of terrains for which the investigations of the present stage are insufficient.

The results are registered on maps and in so called physiographic note. The scale of maps varies according to the stage of work reached.

S P R A W O Z D A N I A

STANISŁAW BEREZOWSKI

Przebudowa podziału administracyjnego państw demokracji ludowej

Europejskie państwa demokracji ludowej są obecnie w okresie budowy podstaw socjalizmu. Okres ten charakteryzuje się wielkimi przemianami we wszystkich dziedzinach życia gospodarczego i kulturalnego. Przemiany zachodzą również w zakresie podziału kraju na regiony gospodarcze oraz z nimi związane jednostki administracyjne. Istniejący bezpośrednio po wojnie podział administracyjny tych państw był w dalszym ciągu wynikiem dawnych potrzeb oraz interesów systemu kapitalistycznego, tworząc w tym systemie element jego nadbudowy. Jednocześnie ze zmianami bazy systemu gospodarczo-społecznego musi ulegać zmianie nadbudowa, a m. in. także podział administracyjny.

W systemie kapitalistycznym podział administracyjny formowany był w myśl założeń politycznego rządu krajem i prowadzenia walki klasowej z ludem pracującym, z silnie rewolucjonizującą się klasą robotniczą. Podział ten formowany był pod kątem widzenia terytorialnego i politycznego rozbicia i upośledzenia ośrodków robotniczych oraz obszarów zamieszkałych przez mniejszości narodowe. Miał on ułatwiać pobór rekruta, ściąganie podatków oraz przeprowadzanie wyborów do parlamentu lub organów lokalnych pod kątem widzenia interesów partii rządzących, co było zawsze jednoznaczne z interesami klas posiadających. Poza tym podział administracyjny państw kapitalistycznych z reguły nie pokrywał się z zasięgiem obszarów gospodarczych, tzn. z regionami gospodarczymi.

W systemie socjalistycznym założenia podziału kraju są zupełnie odmienne. Główną zasadą jest zbliżenie władzy ludowej do społeczeństwa, ułatwienie wykonywania władzy przez lud, wciągnięcie milionowych mas pracujących do udziału w rządzeniu oraz do kontroli działalności organów władzy. Podział ten prowadzi do znacznego usprawnienia działania całego mechanizmu władzy państwowej przez usunięcie starego systemu podziału funkcji na ustawodawcze i wykonawcze, państwowe i samorządowe, przez wprowadzenie jednolitych władz terenowych.

Nowe socjalistyczne zasady podziału kraju wpływają na szerokie rozwinięcie inicjatywy politycznej i aktywności mas ludowych w kierunku budowy nowego ustroju społecznego oraz jeszcze szybszego pomnażania sił produkcyjnych, podnoszenia dobrobytu i kultury narodu. Budowa socjalizmu realizuje zbliżanie podziału administracyjnego do regionów gospodarczych drogą przebudowy obu tych elementów.

Państwa demokracji ludowej realizując powyższe założenia przeprowadzają zmiany w podziale, które ująć można w następujące punkty:

1. tworzenie jednolitych organów ludowych władzy terytorialnej,
2. planowe formowanie wielkości, przede wszystkim jednostek wyższych instancji,
3. usuwanie rażących dysproporcji ich terytorialnego wykształtowania,
4. powiększenie obszarów miast zwłaszcza większych przez przyłączenie przedmieść, które bardzo często mają charakter robotniczych ośrodków przemysłowych,
5. unormowanie statutu organów władz terenowych w myśl zasad centralizmu demokratycznego.

Przypatrzmy się, w jaki konkretny sposób powyższe zasady są realizowane w poszczególnych krajach demokracji ludowej w Europie.

C z e c h o s ł o w a c j a jest państwem, które pierwsze zrealizowało daleko idące przemiany w swym bardzo przestarzałym systemie administracyjnym. System ten — mimo reformy z końca r. 1927 — w swym zasadniczym zrębie pochodził jeszcze z okresu 1860—1868. Czechosłowacja w dzisiejszych granicach była podzielona na 3 ziemie jako jednostki najwyższej instancji (Czechy, Ziemie Morawsko-Sląskie i Słowacja) oraz na okręgi odpowiadające naszym powiatom, tudzież gminy jednostkowe (obec.). Jedynie Słowacja była faktycznie podzielona na żupy będące jednostkami pośrednimi między ziemią a powiatem.

Prace nad powojenną reformą administracji rozpoczęły się jeszcze podczas wojny na emigracji. Dekret wydany 4 grudnia 1944 r., znowelizowany 24 grudnia 1945 r. wprowadził zasadniczą demokratyzację aparatu administracyjnego przez ustanowienie „komitetów narodowych“ (narodni vybor). Komitety te mają charakter wybieralnych organów społecznych, posiadających już pełnię władzy terenowej. Dotychczasowe władze ogólnopolityczne zostały zniesione, nastąpiło zgodne z zasadami socjalistycznymi, pełne zespolenie władzy administracji ogólnej z samorządem. Dekret ten, chociaż bardziej ramowy niż polska ustawa o radach narodowych z 11.IX. 1944, po lutym 1948 poszedł jednak dalej w realizacji zasad władzy ludowej w systemie administracyjnym¹.

Sieć podziału terytorialnego została zmieniona nieco później, a mianowicie w grudniu 1948 r. Do tego czasu Czechosłowacja dzieliła się nadal na trzy ziemie, terytorialnie bardzo rozległe (według danych z lutego 1947 r.²).

	Obszar w tys. km ²	Ludność w tys.	L i c z b a	
			powiatów	gmin
Czechosłowacja	127,8	12 165	245	15 093
C z e c h y	52,0	5 627	116	8 448
Morawy i Śląsk	26,8	3 136	48	3 283
Słowacja	49,0	3 402	81	3 362

¹ Starościk J., *Administracja Czechosłowacji (Ustrój)*, Warszawa 1949 r.

² *Statistická Příručka Československé Republiky*, Praga 1948.

Przy tak poważnej nierównomierności przeciętna wielkość „ziemi“ wynosiła 42,3 tysiące km² i 4 040 000 ludności. Powodowało to bardzo znaczne odsunięcie ludności od władzy, co było sprzeczne z interesem mieszkańców i sprzyjało powstawaniu szkodliwych przerostów biurokracyzmu. W administracji czechosłowackiej brak było właściwie jednostki odpowiadającej rozmiarami jednostkom III instancji w innych krajach. Toteż reforma tego stanu była szczególnie pilnym zagadnieniem.

Reforma z końca 1948 roku stworzyła takie właśnie jednostki. Są nimi „kraje“ utworzone w liczbie 19, a mianowicie 13 w Czechach, na Morawach i Śląsku oraz 6 w Słowacji. Przeciętna wielkość kraju wynosi 6,7 tysiąca km² i 630 tysięcy ludności. Największy i najbardziej zaludniony jest kraj praski (9729 km² i 2 015 000 mieszkańców). W Słowacji największy jest kraj bańskobystrzycki (9265 km²), najludniejszy bratysławski (838 tys. mieszk.). Natomiast najmniejszy obszar w całej Czechosłowacji ma kraj ustecki (4145 km²), a najmniej ludności liczy kraj karlowarski (300 tys.).

Powyższa reforma nie zmieniła w zasadzie wykształcenia mniejszych jednostek. Obecnie ilość powiatów wynosi 279, a gmin 14 995³. Likwidacja „ziemi“ i utworzenie mniejszych jednostek „krajów“ umożliwiło sprawniejszą i bardziej intensywną obsługę terenu przez administrację publiczną.

Oprócz tego do rzędu samodzielnych jednostek administracyjnych podniesiono 9 miast i okręg Tatr: 7 miast w części czesko-morawskiej (Praga, Pilzno, Liberzec, Brno, Ołomuniec, Opawa, Ostrawa) i 3 w Słowacji (Bratysława, Koszyce i okręg Wysokich Tatr). Nowy podział administracyjny uwzględnia na szczeblu każdej instancji w poważnym stopniu kryteria gospodarcze i narodowościowe.

Następnymi z kolei państwami, które przeprowadziły reformę podziału administracyjnego, były: Bułgaria i Albania.

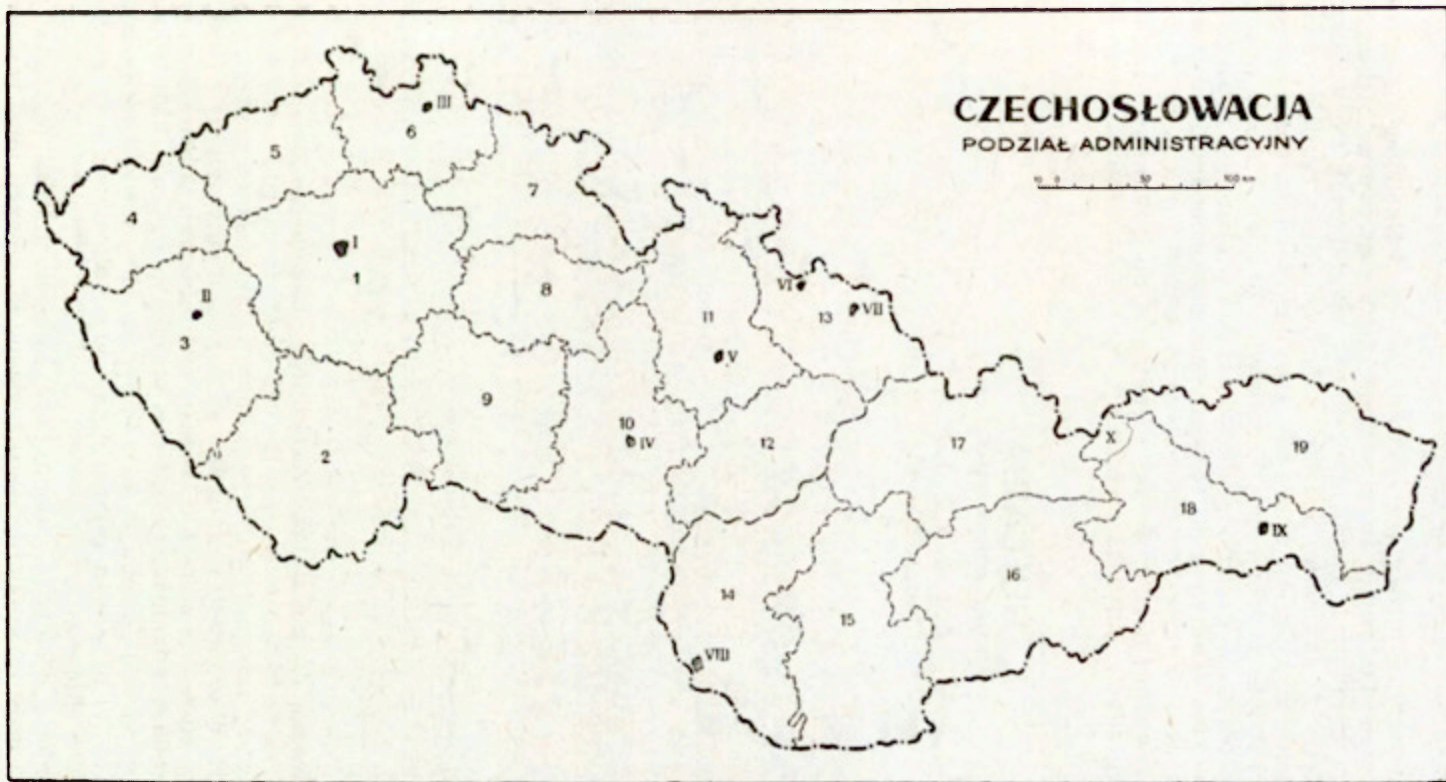
B u ł g a r i a zrealizowała przebudowę podziału administracyjnego jesienią 1949 roku. Stary podział dzielił Bułgarię na 8 okręgów, 102 okoli (powiatów), w tym 7 miejskich i 95 wiejskich oraz 2143 gminy. Do okoli miejskich należały także osady wiejskie, a mianowicie: do Sofii 22, do Płowdiwa 1, do Stalina (dawniej Warna) 6, do Burgasu 7, do Plewena 1, do Starej Zagory 5. Obecnie liczba tych osiedli przyłączonych do miast uległa pewnym zmianom.

Władza ludowa w Bułgarii ustanowiona została przez konstytucję uchwaloną 4 grudnia 1947 r. W ten sposób zaprowadzona została jednolita władza terenowa. Utrzymano zasadę podziału państwa na okręgi, okola i gminy, ale organa ich władzy zostały zreformowane i ujednolicone.

Reforma granic administracyjnych nastąpiła z dniem 25 września 1949 r. Liczbę okręgów zwiększono do 14, granice ich zostały na nowo uregulowane. W ramach nowego podziału zostały przeprowadzone wybory do nowych rad narodowych okręgów, okoli i gmin. Statut rad został jeszcze bardziej demokratyzowany; weszli do nich nowi ludzie, przewodzący w budowie socjalizmu w Bułgarii⁴.

³ *Seznam obce w zemich českých podle sprawnika rozdeleni z 1 unora, 1949* Praga 1949.

⁴ Burienco S. F., *Nowoje administratiwnoje dielenije narodnoj respubliky Bolgarii, Izwiestija Wsiesojuznogo Geograficzeskogo Obszczestwa, 1951, nr 4, s. 386.*

Rys. 1

W związku z planem pięcioletnim rozwoju bułgarskiego gospodarstwa narodowego i budowy podstaw socjalizmu powstało ważne zagadnienie dokładnego zbadania bogactw naturalnych znajdujących się w poszczególnych okręgach, aby na tej podstawie planowo i coraz bardziej równomiernie rozmieszczać ciągle rosnące siły produkcyjne. Sektor planów regionalnych i lokalizacji bułgarskiej Państwowej Komisji Planów dokonał podziału państwa na 7 regionów gospodarczych, w oparciu o nowe okręgi administracyjne. Tak więc do regionu północno-zachodniego wszedł okręg wraczański i widiński, do północnego pleweński i górno-orjachowicki, do północno-wschodniego ruseński i staliński, do południowo-wschodniego kolarowgradzki, burgaski, jambolski, do południowego staro-zagorski

Rys. 2

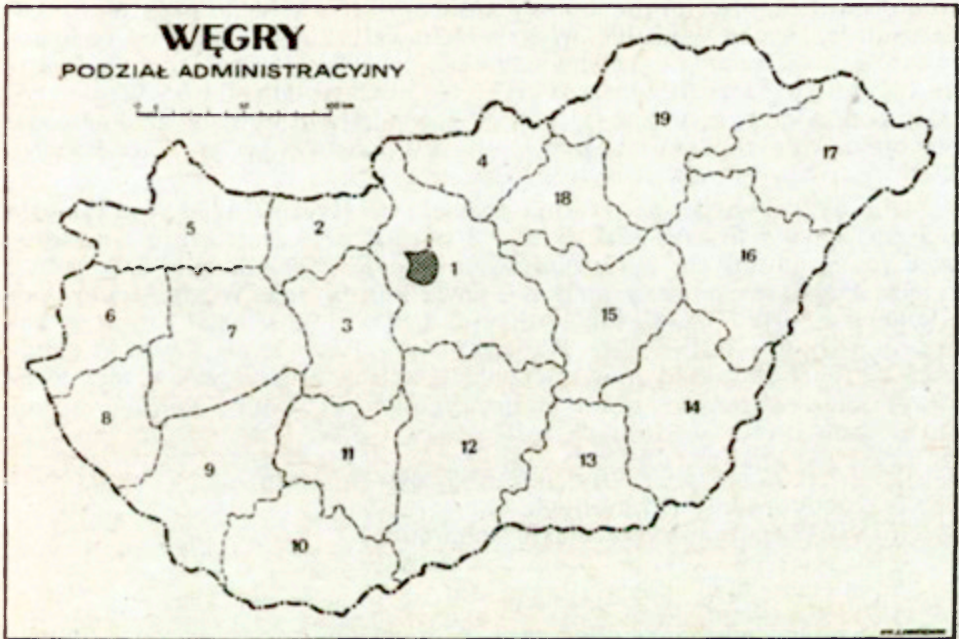
i płowdiwski. do południowo-zachodniego błagojewgradzki i chaskowski oraz do zachodniego okręg sofijski. Regiony te są podstawą aktywizacji gospodarczej okręgów bardziej zacofanych, jak błagojewgradzki, chaskowski i inne. W okręgach tych będzie silniej rozwijany przemysł i rolnictwo. Trzeba pamiętać, że stopień uspołecznienia rolnictwa bułgarskiego jest stosunkowo duży. Przełomowy pod względem był rok 1950. W początku r. 1951 spółdzielnie produkcyjne skupiły już 50% wszystkich gospodarstw chłopskich, w głównych rejonach zbożowych spółdzielnie te zjednoczyły już do 90% chłopów.

W miarę postępu ekonomicznego Bułgarii granice regionów gospodarczych będą zmieniane i dostosowywane do nowych możliwości rozwojowych. Istnienie tak ujętych regionów, obejmujących po parę jednostek

administracyjnych najwyższej instancji, jest dla bułgarskiego systemu planowania gospodarki narodowej cechą charakterystyczną.

Nowy podział zachowuje poza okręgami jako osobną jednostkę III instancji stolicę państwa, Sofię (powyżej pół miliona mieszkańców); jest ona podzielona na 20 rejonów, z których 15 nie ma charakteru miejskiego. Inne większe miasta stanowią osobne, samodzielne okola; jest ich 6: Płowdiw (125 tys. mieszkańców), Stalin (78 tys.), Ruse (53 tys.), Burgas (44 tys.), Plewen (39 tys.), Stara Zagora (37 tys.)⁵.

Węgry dokonały również daleko idących zmian w swym podziale administracyjnym. Dawny podział, obowiązujący do r. 1949 włącznie, założeniami swymi sięgał czasów feudalnych. Widać to było przede wszyst-

Rys. 3

kim w dziwacznych i niekiedy bardzo dużych rozmiarach tzw. „miast wiejskich“, szczególnie w części wschodniej kraju, na rozległej nizinie Alföld. Pięć takich miast wiejskich: Seged, Kecskemét, Debreczyn, Békéscsaba, Hódmezővásárhely miały łącznie powierzchnię większą od komitatów Abauj i Bacs-Bodrog razem wziętych. Do Kecskemétu należała duża enklawa (wyspa obszaru) odległa od niego o 30 km. Teren administracyjny Debreczynu ciągnął się na zachód na 50 km; na obszarze należącym administracyjnie do Kecskemétu mieszkało 88 tysięcy ludności, z których tylko 33 tysiące stanowiła ludność faktycznie miejska. Tego rodzaju podział administracyjny był odbiciem dawnej własności węgierskich magna-

⁵ Konstantinow F. T., *Bołgaria*, Moskwa 1950, s. 34 i nast.

tów rolnych. Już w okresie międzywojennym był on anachronizmem utrzymywanym świadomie przez ówczesne faszystowskie rządy węgierskie. Jednocześnie stolica państwa, Budapeszt, zacieśniona swą granicą administracyjną, odcięta była od swych robotniczych przedmieść.

Bardzo przestarzały był również podział na komitaty, będące jednostkami najwyższej instancji. Rozmiary ich były bardzo różne, a granice nieregularne. Największy komitat, Peszt, liczył 11 817 km² i 1 502 301 mieszkańców (1945). Jednocześnie 6 komitatów miało obszar mniejszy niż 2000 km², a jeden z nich liczył mniej niż 70 tysięcy mieszkańców (Abauj-Torna). W podziale na komitaty przejawiał się jeden bardzo charakterystyczny element polityczny Węgier z okresu międzywojennego, a mianowicie nacjonalistyczna ideologia wielkowęgierska skierowana przeciw zmniejszeniu terytorium tego ongiś cesarsko-królewskiego państwa, dokonanemu w „epoce Wersalu“. Węgry zachowały bowiem granice tych komitatów, które zostały okrojone ustaloną w r. 1920 granicą państwa. Resztki komitatów, których znaczna większość obszaru odpadła od Węgier zostały połączone w małe komitaty. Stąd pochodziły utrzymane aż do czasów powojennych małe komitaty przy granicach państwa, jak np. Bacs-Bodrog, Szopron, Abauj-Torna, Komárom-Esztergom.

Nic też dziwnego, że reforma podziału ze stycznia 1950 r. przyniosła znaczne zmiany przede wszystkim we wschodniej części kraju i na terenach przygranicznych, gdzie nierównomierność podziału była szczególnie rażąca. Podstawą reformy stała się nowa konstytucja Węgier Ludowych z połowy r. 1949. Ustawa konstytucyjna przewiduje podział kraju na komitaty, rejony, miasta i wsie. Rozporządzenie Rady Ministrów z 14 grudnia 1949 r. ustaliło zasady nowego podziału i strukturę ludowej władzy terennej, sama zaś reforma miała miejsce w styczniu 1950 r.⁶ Podstawowymi założeniami przeprowadzonych zmian były:

1. zwiększenie przeciętnych rozmiarów komitatów,
2. uregulowanie ich granic,
3. utworzenie nowych siedzib komitatów,
4. wyłączenie terenów rolnych z szeregu miast,
5. stworzenie wielkiego Budapesztu.

Jak z tego widać, na Węgrzech, w przeciwieństwie do paru innych państw demokracji ludowej, reforma podziału szła po linii zwiększenia jednostek najwyższej instancji, a nie ich zmniejszenia. Reforma utworzyła 19 nowych komitatów na miejsce dawnych 25 komitatów oraz dawnych 14 niezależnych miast, które pod względem formalnym były w swych uprawnieniach zrównane z komitatami. Zmiana ta została dokonana w drodze połączenia małych komitatów oraz podziału wielkich. Granice nowych komitatów przeprowadzone zostały zgodnie z układem rzeczywistych ciągów gospodarczych ku określonym większym ośrodkom.

Uregulowane zostały także granice wielu miast, a przede wszystkim owych miast „wiejskich“. Zbyt wielkie ich obszary zostały zmniejszone przez wyłączenie terenów czysto rolniczych. Jednocześnie na skutek tego bardzo poważnie zmniejszyła się wykazywana statystycznie ludność miej-

⁶ Burienco S. F., *Nowoje administratiwnoje dielienije Wengrii, Izwiestija Wsiesojuznogo Geograficznego Obszczestwa*, 1951 nr 4, s. 388 i nast.

ska Węgier poza Budapesztem. Zamiast trzech miast liczących ponad 100 tysięcy mieszkańców zostało teraz tylko jedno: Miszkolc, poważny ośrodek ciężkiego przemysłu. Układ administracyjny miast stał się bliższy ich rzeczowistych rozmiarów.

Załatwiona została również sprawa wielkiego Budapesztu. Miasto to rozrastało się dość silnie już od dawna. Zachodziło tu zjawisko — tak znamienne dla okresu kapitalistycznego — nadmiernej koncentracji przemysłu. Więcej niż 60% ludzi zatrudnionych w przemyśle i tyleż wartości produkcji przemysłowej Węgier skupiało się w Budapeszcie i jego strefie podmiejskiej. Budapeszt nie tylko skupiał tak znaczną część przemysłu węgierskiego, ale również przyciągał jego gałęzie, które równie dobrze mogły być rozmieszczone w innych miastach lub nawet na terenach wiejskich. Takim przemysłem było np. młynarstwo, którego największym ośrodkiem w Europie był Budapeszt. Wokół Budapesztu wzrastały osiedla przemysłowe tworząc miasta i osady sateliczne. Wiązały się one ściśle z Budapesztem, ale były od niego administracyjnie oddzielone. Na przykład znany podbudapeszteński ośrodek przemysłowy i wielki port na Dunaju, Csepel, nie należał do miasta, ponieważ był on już od dawna najsilniejszym i politycznie najbardziej uświadomionym skupiskiem węgierskiego proletariatu. Obecnie w granice administracyjne Budapesztu włączone zostały jego dalsze przedmieścia, 23 osady i miasta, jak: Kispest, Ujpest, Rakospalota, Csepel i wiele innych. Wielki Budapeszt liczy obecnie 1 600 000 mieszkańców i jest największym miastem we wszystkich europejskich państwach demokracji ludowej.

Rumunia stosunkowo później niż inne państwa demokracji ludowej weszła na drogę budowy socjalizmu. Silnie rozwinięty faszyzm w okresie międzywojennym, utrzymanie monarchii przez parę lat po wojnie spowodowały szczególnie ostry przebieg walki klasowej po jej wyzwoleniu przez Armię Radziecką. Ale i przemiany rewolucyjne realizowane były przez szerokie masy robotniczo-chłopskie Rumunii i dlatego są szczególnie gruntowne. Odnosi się to również do reformy podziału administracyjnego.

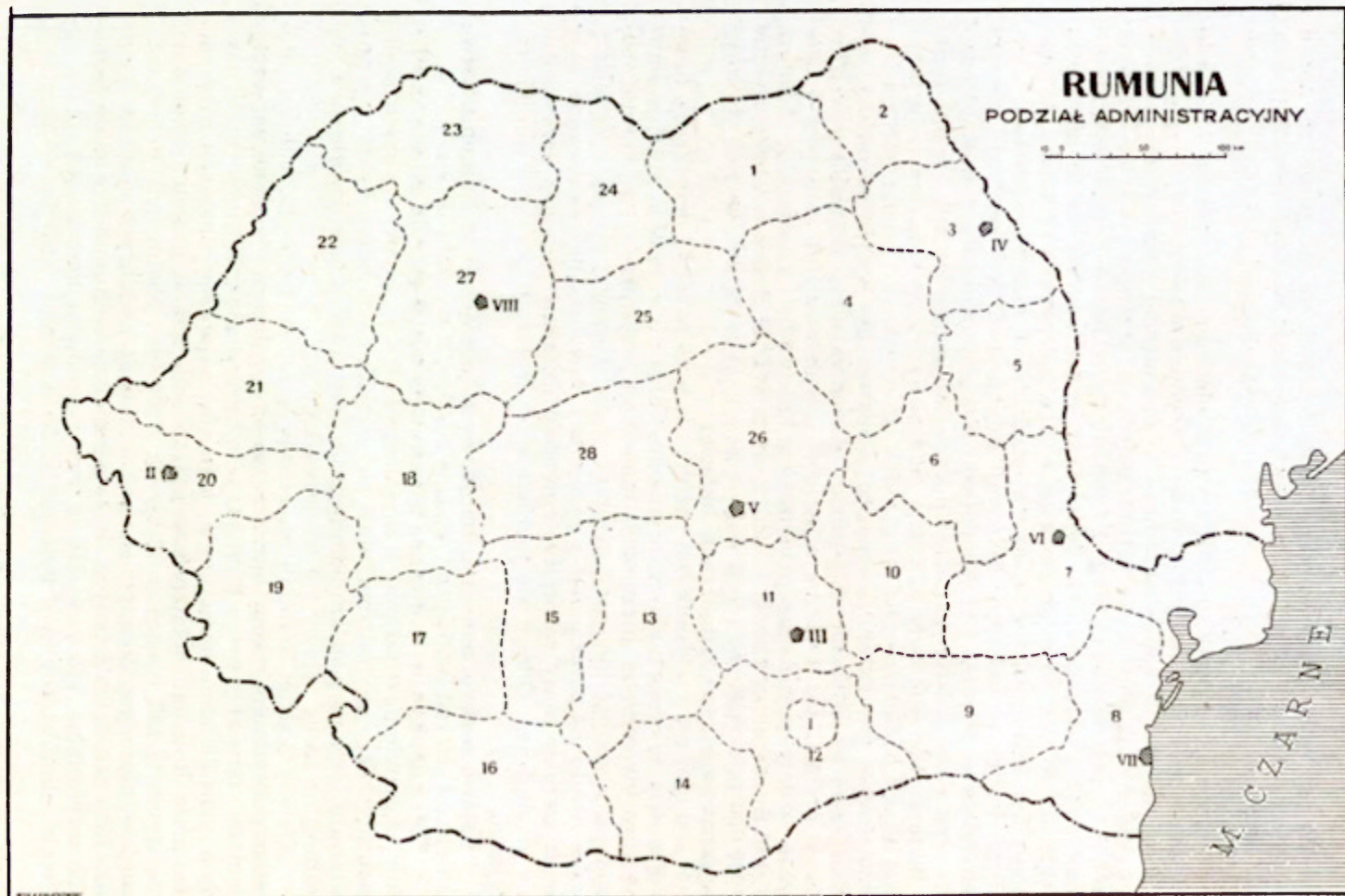
Ustawa o stworzeniu rad narodowych, noszących w Rumunii nazwę „miejscowych rad ludowych“ wydana została 12 stycznia 1949 r.⁷

Toteż dopiero w tym czasie zapewniony został szeroki udział mas ludowych w administrowaniu, a sama administracja, oparta na zasadzie demokratycznego centralizmu, stała się ważkim czynnikiem dyktatury proletariatu. Zmiana podziału administracyjnego nastąpiła w prawie dwa lata później na mocy ustawy z 6 września 1950 r.

Dawny podział Rumunii utworzony w latach 1925—1926 służył interesom politycznym reżimu burżuazyjno-obszarniczego i pod żadnym względem nie ułatwiał rozwoju Rumunii jako kraju demokracji ludowej. W dawnym podziale administracyjnym, jednostki najwyższej instancji były bardzo małe. Role ich spełniały tzw. ujazdy; było ich 58, przeciętne zaludnienie wynosiło 283 tysiące, a obszar ok. 4100 km². Nadto były to jednostki bardziej nierówne. Zdarzyło się, że zaludnienie niektórych ujazdów wynosiło 15% zaludnienia innych. Były wprawdzie w Rumunii wielkie jednostki terytorialne, które zwykle nazywa się prowincjami, ale ich rola w systemie administracyjnym była nikła. Jednostkami tymi były: Muntenia,

⁷ Samojułow C. I., *Rumynia*, Moskwa 1950.

Siedmiogród, Mołdawia, Oltenia, Bukowina Południowa, Krisziana-Maramuresz, Banat i Dobrudża. Występowały one w statystyce, w opisach naukowych i szkolnych Rumunii, tak jak u nas Małopolska lub Pomorze. Ujazd dzielił się na włości, których było 424. Rozmiary włości były małe, głównym ośrodkiem była często osada gospodarczo bardzo słaba. Włości dzieliły się z kolei na gminy, których było przeszło 6000. Prawie 40% gmin liczyło mniej niż 1500 mieszkańców. Składały się one z jednej lub paru wsi, często od siebie bardzo odległych i niejednokrotnie łączonych w sposób całkowicie sztuczny. Ogólną więc cechą tego podziału było znaczne rozdrobnienie. Jednostki administracyjne nie tworzyły całości gospodarczo samodzielnych. Toteż reforma z września 1950 r. ostatecznie ten stan zlikwidowała.

Socjalizacja podziału administracyjnego Rumunii wyraziła się przede wszystkim w utworzeniu 28 obwodów należycie silnych i planowo wykształconych jednostek najwyższej instancji. Obwody te mają przeciętnie 8,5 tysiąca km² i 587 tysięcy mieszkańców i są pod względem wielkości dość równomierne. Przy tworzeniu obwodów brane były pod uwagę właściwości gospodarcze, historyczne i geograficzne danego terytorium oraz przynależność narodowa jego mieszkańców. Stały się one dobrze wykształconymi regionami gospodarczymi o realnych możliwościach planowego rozwoju w oparciu o silne komórki partii i władzy ludowej.

Obwody dzielą się na rejon, których utworzono 177; są więc one przeszło dwukrotnie większe niż dawne włości, mogą spełniać poważne zadania w zakresie budowy socjalizmu państwa rumuńskiego. Reformą objęte zostały także i gminy. Na miejsce dawnych stworzono 4052 gmin. Przeciętnie liczą one obecnie około 3000 mieszkańców; tylko 7,8% gmin ma mniej niż 1500 mieszkańców.

Osobno omówić należy miasta, których ustalono parę kategorii. Największe miasta zostały wydzielone z obwodów i podporządkowane bezpośrednio organom centralnym: Bukareszt (1042 tys. mieszk. w r. 1949)⁸, Timisoara (112 tys. mieszkańców), Kluż (110 tys.), Ploeshti (95 tys.), Jassy (94 tys.), Stalin (dawniej Braszow, 83 tys.), Galacz (80 tys.), Konstanca (78 tys.). Z większych miast nie należy tu Braiła (95 tys.). Istnieją również miasta wydzielone z rejonów i podporządkowane bezpośrednio obwodom. Siedzibami obwodów są z reguły większe miasta przemysłowe. Tak np. stolicą jednego z nowoutworzonych obwodów jest miasto Baia Mare, położone w północnej części Rumunii, w którym niedawno powstał wielki kombinat metali kolorowych.

A l b a n i a przeprowadziła zmianę podziału administracyjnego w dwóch etapach, w r. 1947 i 1949. Do okresu drugiej wojny światowej obszar tego państwa był podzielony na 10 prefektur, które z kolei dzieliły się na 39 podprefektur. Wykształcenie podziału szło po linii politycznej i gospodarczych interesów wielkich feudałów i albańskiej monarchii Achmeda Zogu.

Na podstawie ustawy z 6 listopada 1947 r. terytorium Albanii podzielone zostało na 39 rejonów, liczba ich odpowiadała zatem przedwojennym podprefekturom, które z kolei dzieliły się na 8 miast i 573 jednostek więj-

⁸ Obszar Bukaresztu wynosił 60 km², a w r. 1946 został powiększony do 94 km².

skich⁹. W kwietniu 1949 r. przeprowadzona została nowa reforma dzieląca całą Albanię na 25 okręgów (prefektur) i samodzielny okręg stolicy kraju — Tirany oraz 290 rejonów, czyli tzw. lokalitetów, tzn. jednostek odpowiadających gminom zbiorowym. Osad wiejskich jest w Albanii 2600, miast 22¹⁰. Władza terenowa spoczywa w rękach wiejskich, miejskich, rejonowych i okręgowych rad ludowych, które wybrane zostały w drodze powszechnych wyborów w r. 1949. Rady te są w pełni organami jednolitej władzy ludowej, kierującymi gospodarką, życiem kulturalnym i politycznym podległymi im terytoriów.

Pod względem rozmiarów obecny okręg albański jest nieco większy od polskiego powiatu. Lokalizacje, liczące przeciętnie nieco mniej niż 100 km², są odpowiednikami obszarowymi naszych obecnych gmin.

Oparcie podziału administracyjnego Albanii na znacznie mniejszych niż przed wojną jednostkach najwyższej instancji jest postulatem spowodowanym nie tylko dążnością do zbliżenia władzy ludowej do mas pracujących, ale też koniecznością wynikającą ze słabych powiązań komunikacyjnych w tym kraju. Na podstawie nowego podziału dokonuje się socjalistyczny, szybki rozwój gospodarki Albanii. Pierwszy pięcioletni albański plan gospodarczy zawiera postanowienia dotyczące rozwoju nie tylko całego gałęzi gospodarki narodowej, ale również poszczególnych regionów, przede wszystkim w zakresie rolnictwa i przemysłu. Co więcej, uchwalony 11 marca 1951 r. przez Radę Ministrów Albanii i CK Albańskiej Partii Pracy pięcioletni plan zalesień realizację swą opiera na jednostkach podziału administracyjnego. Ten tak ważny nie tylko w Albanii, ale i na terenie innych państw Półwyspu Bałkańskiego, plan zalesień, związany z poprawą warunków klimatycznych oraz z walką z erozją gleby i zbożcy przeprowadzony jest obecnie na całym obszarze Albanii.

Siedziby władz administracyjnych mieszczą się obecnie często w osadach gospodarczo i ludnościowo jeszcze słabych, ale właśnie na kanwie ich sieci dokonują się przemiany oraz silny rozwój sił wytwórczych tej republiki ludowej.

Niemiecka Republika Demokratyczna jest państwem demokracji ludowej, które nie przeprowadziło jeszcze socjalistycznej reformy podziału administracyjnego. NRD dzieli się na kraje posiadające — zgodnie z postanowieniem konferencji poczdamskiej — dość szeroki samorząd polityczny¹¹. Są to: Brandenburgia (stolica Poczdam), Meklemburgia (Schwerin), Saksonia (Drezno), Saksonia-Anhalt (Halle nad Salą), Turynia (Erfurt). Ponadto do NRD należy wschodnia część Berlina licząca według spisu z 1946 r. 1 170 297 mieszkańców. Dotychczas poważ-

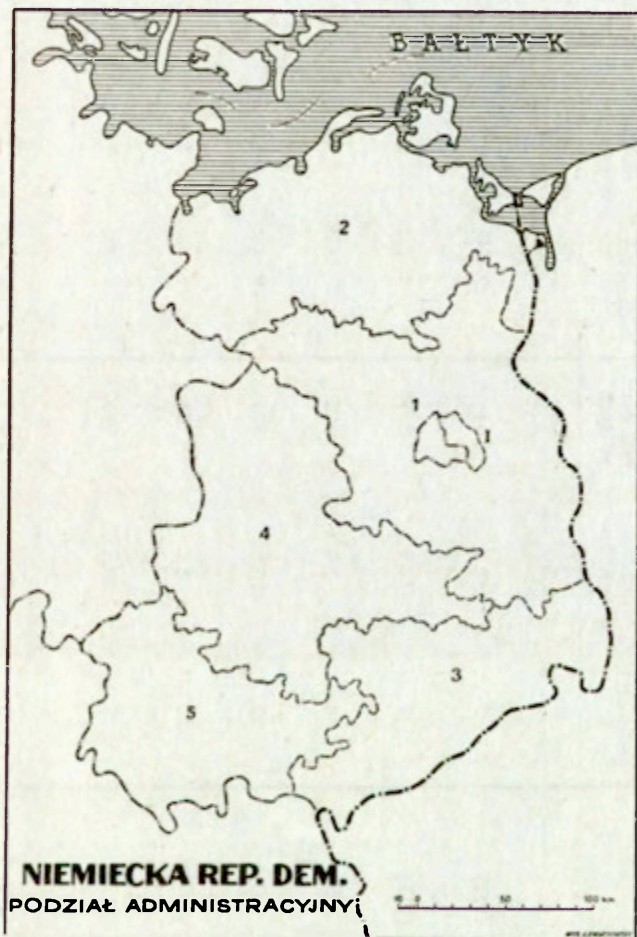
⁹ Burienko S. F., Administratiwnoje dielenije albanskoj narodnoj respubliki, Izwiestija Wsiesojuznogo Geograficznego Obszczestwa, 1952 nr 1, s. 53.

¹⁰ Zostały utworzone następujące okręgi (siedziby dawnych prefektur): 1. Burrel, 2. Durrës, 3. Elbasan, 4. Erzeke, 5. Fier, 6. Gramsh, 7. Gjinokaste, 8. Berat, 9. Korcza, 10. Kruja, 11. Kukes, 12. Lesh, 13. Lushnjë, 14. Peshkopi, 15. Permet, 16. Puke, 17. Pogradec, 18. Resher, 19. Sarandë, 20. Skrepër, 21. Shkoder, 22. Tepelene, 23. Tirana, 24. Tropojë, 25. Wlora, 26. Tirana (miasto).

¹¹ Osmańczyk E., Niemcy 1945—1950. Daty, fakty, liczby, komentarze, „Książka i Wiedza”. Warszawa 1951.

niejsze zmiany w podziale NRD dotyczyły jedynie łączenia niektórych dawnych mniejszych krajów. Tak więc do Meklemburgii, utworzonej z dawnych dwóch krajów: Meklemburg—Schwerin i Meklemburg—Strelitz, przyłączone zostały obszary zachodniego Pomorza; do Saksonii zachodni skrawek rejencji Legnickiej; Saksonia Anhalcka powstała z Magdeburg-Anhalt, Halle-Merseburg oraz małych części Brunszwiku i Turynгии; do dawnej zaś Turynгии przyłączono Hessen-Nessau i okręg Erfurtu.

Rys. 5

Kraje NRD dzielą się na powiaty miejskie i wiejskie oraz gminy wiejskie i miasta, a mianowicie:

Brandenburgia	30	powiatów	2 208	gmin i miast
Meklemburgia	27	„	2 303	„ „
Saksonia	35	„	2 581	„ „
Saks. Anhalcka	52	„	2 660	„ „
Turyngia	34	„	2 382	„ „

Jednostki administracyjne najwyższej instancji w europejskich państwach demokracji ludowej

Państwa (obszar w tys. km ²)	Przed zmianami			Po zmianach			Daty zmian
	ilość jednostek	przeciętna wielkość		ilość jednostek	przeciętna wielkość		
		obszar w tys. km ²	ludność w tys.		obszar w tys. km ²	ludność w tys.	
1	2	3	4	5	6	7	8
Czechosłowacja (128)	3	42,3	4 040	19 (10)	6,7	630	1948
Bułgaria (111)	8	13,8	875	14 (1)	7,9	502	1949
Albania (29)	10	3,8	112	25 (1)	1,2	45	1949
Węgry (93)	25	3,7	370	19 (1)	4,9	490	1950
Rumunia (237)	58	4,1	283	28 (8)	8,5	587	1950
Polska (312)	14	22,2	1 790	17 (2)	18,1	1 470	1950
Niemiecka Republika Demokratyczna (108)	5	21,9	3 462	X	X	X	—

U w a g a: Miasta tworzące samodzielne jednostki administracyjne łączone są z okalającymi je jednostkami najwyższej instancji (w Polsce także m. Łódź z wojew. łódzkim), w celu uzyskania jednolitej podstawy do porównania przeciętnych wielkości. Liczby w nawiasach w rubryce 5 oznaczają ilość miast tworzących samodzielne jednostki administracyjne podporządkowane bezpośrednio władzom centralnym.

Tak więc Niemiecka Republika Demokratyczna stoi nie tylko wobec problemu zjednoczenia wszystkich ziem niemieckich, ale również wobec przebudowy i ujednoczenia podziału administracyjnego w myśl założeń jednolitych władz ludowych w państwach demokracji ludowej.

P o l s k a. W przeciwieństwie do innych europejskich państw demokracji ludowej, przebudowa administracyjna dokonywana jest w Polsce etapami, a nie przez zmianę jednorazową. Pierwszy etap miał miejsce w czerwcu roku 1950 (Ustawa z 28 czerwca 1950 r., p. Dziennik Ustaw, nr 28, z 6.VII.1950 r., poz. 255). Na mocy tej ustawy utworzone zostały trzy nowe województwa: koszalińskie, zielonogórskie i opolskie oraz nastąpiły zmiany granic pomiędzy paroma innymi województwami.

Dokonywanie przebudowy podziału administracyjnego w Polsce etapami uwarunkowane jest następującymi względami. Po pierwsze, przebudowa idzie w kierunku zwiększenia liczby jednostek na poziomie każdej instancji, co powoduje również zmniejszenie ich rozmiarów. Łączy się to z wydatkami nie tylko na nowe budynki na pomieszczenia biurowe i na ich wyposażenie, ale również z wydatkami na uposażenie nowych pracowników. Tych nowych pracowników należy przygotować i wyszkolić, co jest o wiele łatwiejsze do przeprowadzenia etapami. Po wtóre, przebudowa podziału w Polsce jest dokonywana w zasadzie na poziomie wszystkich instancji. Będzie ona zatem bardziej dogłębna i gruntowna niż gdzie indziej.

W Polsce przewiduje się przede wszystkim zwiększenie liczby województw. Łączy się to z aktywizacją gospodarstw zaniedbanych obszarów naszego państwa, a w szczególności — rozwoju niektórych miast średnich, typowych na przyszłe ośrodki wojewódzkie. Przeprowadzana w ten sposób przebudowa podziału administracyjnego rozciągnie się nieco w czasie, ale jednocześnie będzie ona bardzo gruntowna i zrealizuje w pełni zasady socjalistycznej organizacji władz terenowych.

NOWE PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE PAŃSTW DEMOKRACJI LUDOWEJ
(numeracje jednostek administracyjnych odpowiadają ich rozmieszczeniu na mapach-rysunkach 1—5)

A. CZECHOSŁOWACJA (Stan z 1949 r.)¹²

K r a j e

1. Praski	11. Ołomuniecki
2. Czeskobudziejowski	12. Gottwaldowski
3. Pilzneński	13. Ostrawski
4. Karłowarski	14. Bratysławski
5. Ustecki	15. Nitrzański
6. Liberzecki	16. Bańskobystrzycki
7. Hradecki	17. Żyliński
8. Pardubicki	18. Koszycki
9. Iglawski	19. Preszowski
10. Brneński	

¹² Burionko S. F., w *Izwiestiach Wsiesojuznogo Geograficznego Obszczestwa*, 1951.

Samodzielne jednostki administracyjne

I. Praga	VI. Opawa
II. Pilzno	VII. Ostrawa
III. Liberec	VIII. Bratysława
IV. Brno	IX. Koszyce
V. Ołomuniec	X. Wysokie Tatry

B. BUŁGARIA
(Stan z 1949 r.)¹³

Nazwa obwodu

1. Widinski	8. Sofijski
2. Wraczański	9. Błagojewgradzki (Dzumaja)
3. Pleweński	10. Płowdiwski
4. Górno-Oriachowicki	11. Starozagorski
5. Ruseński	12. Chaskowski
6. Kolarowgradzki	13. Jambolski
7. Staliński (dawniej Warna)	14. Burgaski

Miejski okręg samodzielny

I. Sofia

C. WĘGRY
(Stan z 1950 r.)¹⁴

Nazwa obwodu

Siedziba władz obwodu

1. Pest	Budapest (Budapeszt)
2. Komárom (Komarno)	Tatabánya
3. Fejér	Székesfehérvár
4. Nógrád	Salgótarján
5. Győr-Sopron	Győr
6. Vas	Szombathely
7. Veszprém	Veszprém
8. Zala	Zalaegerszeg
9. Somogy	Kaposvár
10. Baranya	Pecs (Pecz)
11. Tolna	Szekszárd
12. Bács-Kiskun	Kecskemét

Uwaga: W nawiasach istniejące nazwy spolszczone.

¹³ Burienko S. F., w *Izwiestiach Wsiesojuznogo Geograficznego Obszczestwa*, 1951, nr 4, s. 386.

¹⁴ Petri Edith, *Węgry ludowe*, 1951, „Czytelnik“.

13. Csongrad	Hódmezővásárhely
14. Bekes	Bekéscsaba
15. Szolnok	Szolnok
16. Hajdu-Bihar	Debrecen (Debreczyn)
17. Szabolcs-Szatmár	Nyíregyháza
18. Heves	Eger
19. Borsód-Abaúj-Zemplén	Miskolc (Miszkolc)

Miejski okręg samodzielny

I. Budapest

D. RUMUNIA

(Stan z 1950 r.)¹⁵

Nazwa obwodu	Siedziba władz obwodu
1. Suceava	Clung Mold
2. Botoșani	Botoșani (Botoszany)
3. Jași	Jași (Jassy)
4. Bacău	Bacau
5. Bârlad	Bârlad
6. Putna	Focșani (Fokszany)
7. Galați	Galați (Gałac)
8. Constanța	Constanța (Konstanca)
9. Jaloșița	Calarăși
10. Buzău	Buzau
11. Prahova	Ploești (Ploeszti)
12. București	București (Bukareszt)
13. Argeș	Pitești
14. Teleorman	Roșiori de Vede
15. Vâlcea	R. Valcea
16. Dolj	Craiova (Krajowa)
17. Gorj	Târgu Jiu
18. Hunedoara	Deva
19. Severin	Caransebeș
20. Timișoara	Timișoara
21. Arad	Arad
22. Bihor	Oradea Mare
23. Baia Mare	Baia Mare
24. Rodna	Bistrita
25. Mureș	Targu Mureș
26. Stalin	Orașul Stalin
27. Cluj	Cluj (Kluż)
28. Sibin	Sibin (Sybin)

Uwaga: W nawiasach istniejące nazwy spolszczone.

¹⁵ „Scanteia“, 1950, nr 1831.

S a m o d z i e l n e o k r ę g i m i e j s k i e

I. București (Bukareszt)	V. Orasul Stalin (dawniej Brasov)
II. Timișoara	VI. Galați (Gałac)
III. Ploești (Ploeszt)	VII. Constanța (Konstanca)
IV. Jași (Jassy)	VIII. Cluj (Kluż)

E. NRD

(Kraje i ich stolice)¹⁶

Nazwa obwodu	Siedziba władz obwodu
1. Brandenburgia	Poczdami
2. Meklemburgia	Schwerin
3. Saksonia	Drezno
4. Saksonia Anhalcka	Halle nad Salą
5. Turynia	Erfurt

S a m o d z i e l n y o k r ę g m i e j s k i

I. Berlin wschodni

Od Redakcji

Już po oddaniu niniejszej pracy do druku ukazała się w prasie wiadomość, że obecny ustrój administracyjny NRD nie odpowiada jednak potrzebom budowy socjalizmu. Historyczny podział Republiki na 5 krajów (Meklemburgia, Brandenburgia, Saksonia, Saksonia-Anhalcka i Turynia), istnienie krajowych rządów i parlamentów wszystko to nie daje możliwości dostatecznego zbliżenia aparatu władzy państwowej do ludności i zadośćuczynienia potrzebom nowego etapu budownictwa. Dlatego też złożono na ostatniej konferencji Socjalistycznej Partii Jedności Niemiec wnioski o zlikwidowanie tego i wprowadzenie nowego podziału administracyjnego — na 15 okręgów, którymi kierować będą rady okręgowe.

¹⁶ Osmańczyk, Niemcy 1945—1950, Warszawa 1951, „Książka i Wiedza“.

D z i e w o Ń s k i K a z i m i e r z, *Zagadnienie lokalizacji produkcji*, Warszawa 1951, Biblioteka Planowania X. Polskie Wydawnictwa Gospodarcze — s. 75, siedem map oraz tablica norm rozmieszczenia rzemieślników w różnych osiedlach

Jest to interesująca i pożyteczna dla geografów praca o charakterze popularno-naukowym, w której autor w sposób jasny i prosty przedstawił zasady lokalizacji produkcji zarówno w ustroju kapitalistycznym, jak i socjalistycznym wykazując, na czym polegają zasadnicze między nimi różnice. Całość podzielona jest na 8 rozdziałów; pierwszy pt. „Ogólne zagadnienia lokalizacji produkcji“ jest wstępem zapoznającym czytelnika z teoretycznymi zasadami lokalizacji produkcji. Punktem wyjścia dla niego są podstawy materializmu dialektycznego i historycznego tak jasno wyłożone przez J. Stalina. Zasadniczą cechą lokalizacji produkcji w ustroju kapitalistycznym widzi autor przede wszystkim: 1) w stale wzrastającej nierównomierności, 2) w postępującej jednostronności i rozwoju gospodarczego poszczególnych rejonów, 3) w rosnącym rozdziale przestrzennym zakładu produkcyjnego od jego kierownictwa kapitalistycznego (s. 9), dla którego główną wytyczną polityki jest zdobywanie możliwie maksymalnych zysków. Autor stara się udowodnić te stwierdzenia, dając liczne przykłady, z których wiele dotyczy Polski. Wiążąc lokalizację produkcji z siłami wytwórczymi autor zwraca uwagę, że w badaniach demogeograficznych szczególną uwagę powinno się zwrócić na opracowanie rozmieszczenia ludności pracującej (klas i struktury zawodowej) wg miejsc zatrudnienia — a nie, jak dotąd zwykło się czynić, ludności w ogóle wg miejsc zamieszkania. Interesujące jest stwierdzenie autora, że każdy sposób produkcji związany z daną formacją społeczno-gospodarczą ma swój specyficzny układ przestrzenny, stara się on również zilustrować to konkretnymi przykładami. Przy tej sposobności wymienia najważniejsze w Polsce regiony gospodarcze, a zwłaszcza przemysłowe, które otrzymaliśmy po okresie kapitalizmu, a które w ramach planu 6-letniego przystosowuje się do socjalistycznej gospodarki planowej. Lokalizację w gospodarce socjalistycznej cechuje: 1) dążenie do równomierności w rozmieszczeniu zakładów produkcyjnych, 2) wszechstronny rozwój gospodarczy poszczególnych rejonów oraz 3) unifikacja produkcji i kierownictwa poprzez ustalenie jednolitych organów władzy ludowej (s. 17). U podstaw lokalizacji w ustroju socjalistycznym leżą sformułowania programowe, które dadzą się ująć w 6 punktów:

- 1) dążenie do przyspieszenia wzrostu socjalistycznej reprodukcji rozszerzonej drogą obniżki społecznych i indywidualnych kosztów produkcji, a także przez równomierniejsze rozmieszczenie produkcji przemysłowej;
- 2) dążenie do aktywizacji wszystkich sił ludzkich drogą pełnej produktywizacji i zatrudnienia wszystkich dotychczas nie pracujących, częściowo zatrudnionych względnie zatrudnionych niewłaściwie, przez możliwie wszechstronny rozwój gospodarczy rejonów;

- 3) dążenie do stałego podnoszenia stopy życiowej mas pracujących m. in. drogą usprawnienia zaopatrzenia, obniżki cen towarów konsumpcyjnych itp.;
- 4) dążenie do likwidacji przestrzennych podziałów o charakterze klasowym, pozostałości po ustroju kapitalistycznym, a więc rejonów rozwiniętych i zaniedbanych, dzielnic bogatych i biednych itp.;
- 5) dążenie do wprowadzenia wszędzie, do każdego okręgu i osiedla klasy robotniczej jako klasy kierującej i przodującej, w celu wciągnięcia całego społeczeństwa do wielkiej pracy nad budową socjalizmu;
- 6) w okresie współistnienia państw socjalistycznych i kapitalistycznych, a zwłaszcza w okresie historycznych przygotowań wojennych dokonywanych przez grupę imperialistów musi się dążyć do zwiększenia obronności kraju dla zabezpieczenia suwerenności przed zaborczym imperializmem.

Sformułowania te znajdują swój wyraz realizacyjny w 4 regułach przestrzennych przy lokalizacji produkcji:

- 1) eliminacja zbędnych przewozów surowców, produktów, ludzi (do zakładów pracy) przez zbliżenie zakładów produkcyjnych do baz surowcowych, głównych skupień ludności (która ma pracować w zakładach) oraz do głównych ośrodków i rejonów spożycia,
- 2) pełne wykorzystanie regionalnych i lokalnych baz surowcowych i energetycznych dla konsekwentnego zagospodarowania rejonów zaniedbanych przy zastosowaniu najbardziej postępowych technicznie metod produkcji,
- 3) dążenie do obniżenia kosztów produkcji poprzez unowocześnienie techniki w istniejących zakładach i lepsze wyzyskanie istniejących inwestycji oraz przez reorganizację i deglomerację wielkich istniejących ośrodków i obszarów przemysłowych,
- 4) wszechstronna rozbudowa drobnej wytwórczości zarówno na obszarach przemysłowych, jak i w rejonach zaniedbanych dla pełniejszego zaspokojenia potrzeb mas pracujących, przez wykorzystanie lokalnych surowców oraz materiałów odpadkowych. W tym też celu dążenie do tworzenia lokalnych baz zaopatrzenia ludności w zakresie podstawowych produktów żywnościowych oraz środków opałowych.

Wiodącym elementem w rozmieszczeniu produkcji, a więc i w rozmieszczeniu ludności jest lokalizacja przemysłu kluczowego, któremu autor poświęca rozdział następujący ilustrując swe wywody przykładami zaczerpniętymi z Polski. W rozdziale tym autor precyzuje pojęcie tzw. lokalizacji ogólnej oraz szczegółowej; na terenie Polski wyróżnia 11 regionów przemysłu kluczowego.

Uzupełnieniem przemysłu kluczowego jest drobna wytwórczość oraz rzemiosło, którym autor poświęca rozdział trzeci podając charakterystyczne cechy ich lokalizacji (zakłady pomocnicze, wykończeniowe, uzupełniające itp.). W następnym rozdziale omawia zasady lokalizacji budownictwa, przy czym podkreśla, że specyficzną jego cechą jest ruchomość, natomiast obiekty przez niego wytworzone są nieprzełomne i pozostają w miejscu wytwarzania. Dalsze wywody poświęcone są zasadom lokalizacji rolnictwa, poparte również pewną próbą jego rejonizacji w Polsce. Przy tym chyba pominięte zostało sadownictwo. Najslabszy jest rozdział poświęcony leśnictwu; autor nie docenia również faktu, że jeszcze 15,5% naszych lasów jest

w rękach prywatnych. Rozprawę zamyka rozdział syntetyczny o regionalizacji, powstawaniu i rozwoju regionów gospodarczych w kraju, ilustrowany mapką. Regiony syntetyczne nie mają jednak należytego uzasadnienia, są koncepcją indywidualną autora, nie są też całkowicie zgodne z wywodami poprzednimi. Usterki te jednak nie mają charakteru zasadniczego. Z pracą powinien zapoznać się każdy geograf, ponieważ jest ona poprawnie ujęta pod względem metodologicznym, lokalizacja produkcji jest jednym z głównych zagadnień geografii ekonomicznej, ujęcie problematyki jest jasne i przejrzyste, przykłady zaczerpnięte głównie z Polski zbliżają znacznie teoretyczne wywody do życia i ułatwiają ich pełne zrozumienie.

Stanisław Leszczycki

S a u s z k i n J., *Moskwa* Państwowe Wydawnictwo Literatury Geograficznej, Moskwa 1950, s. 85 (ilustracje, mapki) nakład 100 000 egzemplarzy

Opracowanie Sauszkina dotyczące geografii stolicy Związku Radzieckiego należy do radzieckich wydawnictw naukowo-popularnych. Autor jest profesorem Uniwersytetu w Moskwie, kierownikiem katedry geografii gospodarczej ZSRR i równocześnie odpowiedzialnym redaktorem pisma „Geografia w Szkole”. Dokonany przez niego opis i podana charakterystyka geograficzna Moskwy, aczkolwiek ujęte w formę bardzo przystępną, są jednak typowym przykładem metodycznego ujęcia zagadnień miasta przez radziecką geografę gospodarczą.

Opracowanie rozpoczyna scharakteryzowanie Moskwy jako stolicy Związku Radzieckiego w oparciu o omówienie odnośnych postanowień konstytucji oraz krótkie przedstawienie dokonujących się w ciągu wieków przemian funkcji tego miasta, które w r. 1939 liczyło już 4 137 tysięcy ludności i które w r. 1947 obchodziło swój 800-letni jubileusz.

Właściwa historia miasta przedstawiona jest w drugim rozdziale. Jest to jednocześnie historia narastających w ciągu wieków wokół Kremla jego dzielnic: Kitajgradu, Białogrodu, Ziemnego Grodu, wreszcie dzielnic zewnętrznych. Jednocześnie opisane są inne wieże łączące miasto coraz ściślej z coraz szerszymi terytoriami ówczesnego państwa moskiewskiego. Dalej omówione są sprawy społeczne i gospodarcze Moskwy przedrewolucyjnej, będącej wtedy wielkim drewnianym miastem, ośrodkiem handlowym, urzędniczym i skupiskiem dworów arystokracji. Wreszcie zapoznajemy się z historycznym wydarzeniem Wielkiej Rewolucji Październikowej w Moskwie, w czasie której miasto to bardzo szybko stało się siedzibą sztabu Armii Czerwonej, a następnie stolicą tworzącego się Związku Radzieckiego.

Czasy obecne rozpoczyna rozdział o przemyśle Moskwy. Przed rewolucją głównym działem było włókiennictwo i przemysł spożywczy, obecnie produkcja przemysłowa stała się znacznie bardziej wszechstronna, a na czoło wysunął się przemysł metalowy i maszynowy, z wielkimi zakładami samochodowymi im. Stalina. Mówiąc o węzle komunikacyjnym Moskwy stwierdza Sauszkin, że skupia on jedenaście szlaków kolejowo-szosowych, podaje cyfry obrotu towarowego z Moskwy i do Moskwy (w r. 1940 przywóz kolejami wyniósł 24 mln ton, wywóz 5 mln ton, przywóz drogami wodnymi 2 mln ton).

Z rozdziału o kulturze dowiadujemy się, że Moskwa, posiada 80 wyższych zakładów naukowych, skupia 100 000 studentów, jest więc największym w Europie

i chyba na świecie ośrodkiem uczelnianym. Więcej tu studentów aniżeli w Paryżu (60 000) lub też w całej Anglii.

W dalszym ciągu przedstawia Sauszkin terytorium Moskwy z jego geograficznymi osobliwościami omawiając szeroko realizację planu przebudowy miasta. Przebudowa ta objęła już dzielnice centralne i arterie wylotowe. Obecnie przeprowadzana jest przebudowa poszczególnych dzielnic oraz dalsza rozbudowa metra, którego czynne są już cztery linie o łącznej długości około 50 km (r. 1950).

Osobny rozdział omawia strefę podmiejską Moskwy, jej gospodarkę i jej ściśle powiązania z miastem. Około pół miliona pracujących w Moskwie mieszka w strefie podmiejskiej. W strefie tej istnieje parę miast-satelitów stolicy, z których największymi są: Pierowo, Kuskowo (78 tys. miesz.), Ljublino (65 tys.). Strefa ta jest obszarem rolnictwa typu podmiejskiego, specjalizującego się w masowych dostawach artykułów spożywczych w stanie świeżym (warzywa, mleko, owoce, mięso).

Taki układ monografii miasta jest bardzo charakterystyczny dla radzieckiej geograficznej metody opisu i charakterystyki miasta, w oparciu o metodologię dialektyczną. Dialektyczność polega m. in. na badaniu zjawisk w rozwoju, tudzież we wzajemnych powiązaniach wewnętrznych i zewnętrznych. Moskwa jest przedstawiona w jej rozwoju historycznym w dwu różnych formacjach społeczno-gospodarczych. Przedstawiona jest ona również w wewnętrznej charakterystyce różnych dzielnic oraz — co jest najbardziej znamienne — w powiązaniu z terytorium, na którym leży. Powiązania te przedstawione są w dwu skalach: w szerokiej skali całości politycznej ZSRR oraz w małej skali silnie występującej więzi regionalnej Moskwy z jej strefą podmiejską. Powyższe powiązania są nie tylko omawiane w rozdziałach specjalnych, jak: o położeniu geograficznym, o węzle transportu, lub o strefie podmiejskiej, ale uwzględniane są również i w innych rozdziałach, tzn. przy omawianiu historii miasta, jego funkcji kulturalnej, produkcji przemysłowej itp.

Dlatego też powyższa praca jest dla nas nie tylko zbiorem ciekawych wiadomości, ale również — i co jest może ważniejsze — cennym przykładem metodyki geograficznego opracowania miasta.

Stanisław Berezowski

Z a j c z i k o w W., *Koreja*, Wydanie II przerobione i uzupełnione, Geografiz, Moskwa 1951, s. 478

Książka W. Zajczikowa „Koreja“ jest ciekawym studium geograficznym, opracowanym w sposób wnikliwy i wszechstronny na podstawie dostępnych najnowszych źródeł i materiałów oraz własnych obserwacji autora.

Praca uwzględnia nie tylko zagadnienia geograficzne, przyrodnicze i gospodarcze, lecz również ilustruje rozwój społeczny i kulturalny narodu koreańskiego.

Książka dzieli się na dwie odrębne części. Pierwsza, która stanowi niejako wstęp, omawia ogólne warunki geograficzne Korei (położenie, budowę geologiczną, bogactwa naturalne, klimat, morze i rzeki oraz świat roślinny i zwierzęcy), demograficzne (ludność, jej kulturę i życie) oraz zagadnienia gospodarcze (miasta, rolnictwo, przemysł i rzemiosło, stosunki komunikacyjne). W drugiej części przeprowadza autor podział Korei na poszczególne prowincje i rejony i daje szczegółowy przegląd każdego z opisywanych obszarów. Ten podział książki na dwie odrębne części ułatwia czytelnikowi nie tylko zapoznanie się z Koreą jako całością, lecz również z jej poszczególnymi prowincjami.

Takie ujęcie jest ważne, gdy się zważy, że Korea była przez blisko 50 lat przedmiotem eksploatacji gospodarczej przez okupanta japońskiego, a po drugiej wojnie światowej została sztuczną granicą rozdzielona na dwie części — północną i południową, różne dzisiaj pod względem gospodarczym, lecz wzajemnie się uzupełniające i stanowiące całość.

Japończycy w oparciu o bogactwa naturalne kraju rozbudowali w Korei swój przemysł, a dzięki warunkom naturalnym zwiększyli znacznie wydajność rolnictwa. Autor przedstawia obraz Korei, kraju niegdyś zacofanego, w którym nastąpiły wielkie przemiany gospodarcze i społeczne. Rozrost przemysłu wywołał potężny ruch ludności ze wsi do miast, które wkrótce z małych osad przekształciły się w wielkie ośrodki przemysłowe. Przemiany te jednak nie wpłynęły na zmianę struktury agrarnej. Znaczna część obszarów rolnych pozostawała w rękę obszarników, a chłopci byli przeważnie dzierżawcami małych działek rolnych. Dopiero po drugiej wojnie światowej stosunki te uległy pewnej poprawie, szczególnie w części północnej Korei, gdzie władzę przejął rząd ludowo-demokratyczny.

Przeprowadzone tam zostały zasadnicze reformy społeczne i gospodarcze, a więc nacjonalizacja przemysłu i reforma rolna. Stworzyło to warunki korzystne dla rozwoju ruchu demokratycznego w tej części kraju, w odróżnieniu od południowej Korei, pozostającej pod okupacją amerykańską, gdzie pod naciskiem polityki okupantów, reformy społeczne nie zostały przeprowadzone.

Książka Zajczikowa jest cenną pozycją w literaturze geograficznej Dalekiego Wschodu. Jest ona bowiem pierwszą pracą geograficzną o Korei wydaną w języku rosyjskim, po przerwie blisko trzydziestoletniej. Pisana jest językiem prostym i jasnym, dostępnym dla każdego.

Bogaty zbiór mapek i ilustracji, aczkolwiek nieszczególnie reprodukowanych, stanowi doskonale uzupełnienie treści.

Praca zakończona jest bibliografią, indeksami nazw geograficznych, botanicznych i zoologicznych oraz tablicami statystycznymi.

Tłumaczenie polskie zapełniłoby lukę w ubogiej literaturze geograficznej, dotyczącej krajów Dalekiego Wschodu i niewątpliwie byłoby życzliwie przyjęte przez czytelnika polskiego, który żywo interesuje się Koreą oraz walką wyzwolenczą narodu koreańskiego.

E. W.

C r a w f o r d K n o x, *Coal, Oil, and Water Power as Fuels*, „Economic Geography“, April 1949 v. 25, p. 113—17, Clark University, Worcester, Mass. USA

Postęp techniczny sprawia, że zagadnienia energetyki są stale poruszane m. in. w literaturze i czasopiśmiennictwie ekonomiczno-geograficznym. Poszczególne podręczniki geografii ekonomicznej omawiają mniej lub więcej wyczerpująco zagadnienie rozmieszczenia surowców energetycznych oraz produkcji energii elektrycznej. Tym ostatnim problemem zajmowała się także Sekcja III (geografii człowieka) Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie (r. 1934). Najnowsze i najbardziej wyczerpujące opracowanie tego zagadnienia zawdzięczamy czołowemu francuskiemu geografowi, prof. Pierre George, który w r. 1950 opublikował dzieło

pt. „Geographie de l'énergie“¹. Prace te, jedne z wielu, na przestrzeni lat je dzielących, pozwalają twierdzić, że geografia energetyki należy do najbardziej żywotnych działów geografii ekonomicznej.

Nic więc dziwnego, że zainteresowani tą dziedziną czytelnicy kwartalnika naukowo-informacyjnego „Economic Geography“, redagowanego przez Clark University w Stanach Zjednoczonych, z zadowoleniem powitali ukazanie się artykułu C. Knoxa pt. „Coal, Oil, and Water Power as Fuels“ sądząc, że znajdą w nim bądź to nowe dane, bądź nowe ujęcia omawianego problemu. Spotkał ich jednak zawód. Już tytuł artykułu Knoxa nasuwa zasadnicze zastrzeżenia. Sformułowanie „Węgiel, ropa i siła wodna jako paliwa“ (as fuels) jest nielogiczne i fałszywe, ponieważ siła wodna nie jest i nie może być paliwem. Trafnie rozwiązał ten problem terminologiczny Pierre George wprowadzając rozróżnienie między źródłami energii, jak np. węgiel, ropa, spadek wód a formami energii, z których najważniejszą jest elektryczność².

Dodać można, że pojęciami, które znajdujemy u Pierre George'a operuje także A. Wrzosek omawiając bilans energetyczny Polski³.

Omawiany artykuł Knoxa można podzielić na 2 części: część pierwsza zajmuje się porównawczą charakterystyką źródeł energii (uwagi o ich występowaniu, wydobyciu i zużyciu). Część druga zajmuje się porównawczą charakterystyką zakładów termoeenergetycznych i hydroenergetycznych (elektrowni ciepłych i wodnych).

W pierwszej części artykułu na uwagę zasługuje wzmianka, że najczęściej węgiel, ropa i inne paliwa występują w innych obszarach aniżeli tzw. biały węgiel, innymi słowy, mapa występowania paliw i mapa terenów obfitujących w energię wodną nie pokrywają się, lecz wzajemnie się uzupełniają. Wiąże się to z faktem, że kopaliny są osiągalne najłatwiej w terenach erozyjnie zrównanych, gdzie odsłonięte zostały warstwy najgłębsze. Natomiast zasoby energii wodnej znajduje się przede wszystkim w obszarach najwyższych, a więc w niezniszczonych jeszcze górach gromadzących opady i dających największe różnice wysokości (np. Szwajcaria, Włochy, Skandynawia).

Można przytoczyć także dwie informacje z pierwszej części artykułu Knoxa mówiące o tym, że wypadki drugiej wojny światowej przyczyniły się w pewnej mierze do zwiększenia znaczenia ropy naftowej jako źródła energii. Otóż po pierwsze, dowiadujemy się, że egipski przemysł tekstylny odcięty w czasie wojny od dostaw węgla przestawił swoje siłownie na napęd ropowy. Ważniejsza jest informacja druga, że ropa naftowa wypiera węgiel jako paliwo energetyczne w transporcie morskim; w r. 1939 według rejestru Lloyda 44,7% statków stosowało węgiel jako paliwo energetyczne, w r. 1947 zastosowanie węgla zmalało do 26,2%. W tym uwarunkowanym technologicznie i ekonomicznie procesie wypierania węgla przez ropę odegrały rolę wypadki wojenne, gdyż podczas wojny zatopiono znaczną część starego tonażu, powojenna zaś jego odbudowa była jednocześnie modernizacją floty. Omawiany przez Knoxa proces zachodzący przez dłuższy okres czasu obrazuje tablica zamieszczona w dziele T. Krista pt. Die festen Brennstoffe, Leipzig 1951.

¹ Pierre George, *Géographie de l'énergie*, Paris 1950.

² Ibidem, s. 12.

³ Wrzosek A., *Przemysł środków produkcji*. Geografia Gospodarcza Polski, Wiedza Powszechna, 1951, s. 18.

Zróżdła energii floty światowej

	1914	1936	1938	1939	1946	1948
Węgiel	88,84	49,1	46,54	44,67	42,00	41,8
Ropa	3,1	49,27	52,02	53,99	56,24	56,6
Żagiel (siła wiatru)	8,06	1,63	1,34	1,34	1,76	1,6

Rozbieżności między danymi Knoxa i danymi Krista należy tłumaczyć tym, że Knox opiera się na danych dotyczących statków objętych rejestrem Lloyda, Krist natomiast podaje dane dotyczące całej floty światowej. W drugiej części artykułu Knox zajmuje się porównawczą charakterystyką zakładów termoeenergetycznych i hydroenergetycznych pisząc m. in.: „Zakłady hydro- i parowo (termo) elektryczne różnią się istotnie ze względu na obciążenie nakładami inwestycyjnymi. Nowoczesny zakład hydroelektryczny wymaga daleko większych inwestycji, aniżeli równie nowoczesny zakład termoelektryczny. Ponadto ponieważ węgiel i inne paliwa można przewozić do ośrodków zapotrzebowania, termoelektryczność można rozsyłać taniej aniżeli hydroelektryczność. Wiąże się z tym fakt, że z reguły hydroelektryczność trzeba przesyłać liniami wysokiego napięcia, ponieważ wodospady znajdują się na ogół w trudno dostępnych i rzadko zaludnionych obszarach“.

Czytając powyższe uwagi z ubolewaniem stwierdzić trzeba, że Knox w r. 1949 ogranicza się tylko do powtarzania, i to miejscami dosłownie, tego, co na ten temat napisał E. W. Zimmermann w r. 1933 w podręczniku „World Resources and Industries“, przy czym, co jest dziwniejsze, nie podaje źródeł swoich wiadomości. Porównanie s. 116 tomu 25 „Economic Geography“ i rozdziału 29 a w szczególności s. 570 podręcznika Zimmermanna pozwala na następujące zestawienie:

Z i m m e r m a n n :

Hydro and steam power plants differ materially in the way in which their investments are distributed. A modern hydro-station calls for a much higher original investment...

Moreover, since coal and other fuels can be moved to the load center, that is, the center of power demand, fuel electricity can generally be distributed more economically than hydro-electricity... hydro-electricity must travel over longer transmission lines, for waterfalls are generally found in rugged country which is usually sparsely populated.

K n o x :

Hydro and steam electric plants differ materially in the way in which their investments are distributed. A modern hydro-plant calls for much heavier original investment.

Since coal can be moved to the load centre, thermal electricity can generally be distributed more economically than hydro-electricity. It follows, therefore, that as a rule, hydro-electricity must travel over longer transmission lines, for waterfalls are generally found in rugged country usually sparsely peopled.

Powyższe zestawienie ma charakter przykładowy, przedstawia tylko niektóre „cytaty“, którymi posłużył się Knox, ponieważ właściwie cała s. 116 jest kompilacją urywków zaczerpniętych z podręcznika Zimmermanna. Można przypuszczać, że Knox, który tak bezceremonialnie korzystał z podręcznika Zimmermanna sprzed lat 16 stanie w kolizji z tym autorem, jeśli ten być może, zmienił swe poglądy w drugim wydaniu swego podręcznika, które ukazało się w r. 1950.

Szkoda, że Knox pisząc część drugą omawianego artykułu opierał się przede wszystkim na podręczniku sprzed lat 16, natomiast nie zwrócił uwagi na to, co się faktycznie dzieje w życiu gospodarczym i technicznym, i na to, co się na ten temat pisze w najnowszych publikacjach.

Otóż uzupełniając to niedociągnięcie autora artykułu stwierdzić trzeba, że w dobie współczesnej w dziedzinie energetyki otworzyły się i otwierają perspektywy zmian idące w trzech kierunkach:

- 1) w kierunku rosnącego znaczenia energii hydroelektrycznej w bilansie energetycznym wielu krajów, przy czym energię tę przesyła się często na odległość tysięcy kilometrów. Innymi słowy, postęp techniczny i ekonomiczny pozwala coraz bardziej zdecydowanie przewyżczać te przeszkody, które według Zimmermanna w pewnej mierze ograniczały zastosowanie energii hydroelektrycznej. Tezę tę potwierdzają dane zamieszczone w cytowanej już pracy Pierre George'a. Jednakże najlepszym jej udokumentowaniem są osiągnięcia Związku Radzieckiego, który buduje obecnie największe zakłady hydroelektryczne świata, przy czym na szczególną uwagę zasługuje to, że zarówno elektrownia kujbyszewska, jak i stalingradzka będą wysyłały energię elektryczną do regionów bardzo odległych od miejsca ich położenia. Wynika to wyraźnie z tablicy zamieszczonej w artykule L. Opackiego pt. „Wielikije strojki komunizma i rozmieszczenie proizwoditielnych sił SSSR“, („Woprosy Ekonomiki“, nr 10 z r. 1951).

Opacki zaznacza, że elektrownia kujbyszewska przekaże Moskiewskiemu Systemowi Energetycznemu 60% wyprodukowanej elektroenergii, elektrownia stalingradzka 40%. Po bliższym omówieniu pozostałych regionów, które zasilają elektrownie kujbyszewska i stalingradzka, cytowany autor podkreśla, że żadna elektrownia w świecie nie zasila swoją energią tak ogromnego terytorium, jakie będzie zaopatrywane przez elektrownię kujbyszewską i stalingradzką.

Rozdział hydroelektryczności elektrowni wołżańskich

	w miliardach kilowat—godzin		R a z e m
	Kujbyszewska elektrownia wodna	Stalingradzka elektrownia wodna	
Dla Moskwy	6,1	4,0	10,1
Dla centralno—czarnoziemnych okręgów	—	1,2	1,2
Dla rejonu Powołża	2,4	2,8	5,2
Na nawodnienie i irygację	1,5	2,0	3,5
w sumie	10,0	10,0	20,0

- 2) w kierunku centralizacji produkcji energii elektrycznej i ciepłej, wytwarzania w jednym zakładzie obok energii elektrycznej również i pary dla celów ogrzewniczych. Innymi słowy, obok centralnego zaopatrywania miast w energię elektryczną próbuje się rozwiązać problem centralnego ogrzewania miast. Jak informują nas artykuły zamieszczone w zeszycie 7/8 z r. 1951 Przeglądu Elektrotechnicz-

nego. poświęconego specjalnie zagadnieniom ciepłownictwa (zespolona gospodarka cieplnoelektryczna), wielkie osiągnięcia na tym polu mają Związek Radziecki, Czechosłowacja i Szwajcaria.

- 3) w kierunku przemysłowego wykorzystania energii atomowej jako podstawy produkcji energii cieplnej i elektrycznej. Pierre George powołując się na L. Vignerona i Chastela stwierdza, że „1 gram uranu wydziela tyle ciepła przekształconego na energię, ile dwie i pół do trzech ton węgla. Uran zawarty w większym pudełku zapalek odpowiada energetycznie wartości pociągu węgla, składającego się z 60 wagonów“. Te dane cyfrowe pozwalają przypuszczać, że wykorzystanie energii atomowej przez przemysł energetyczny zmieni zupełnie jego rozmieszczenie.

Na zakończenie należy podkreślić, że rozwój przemysłu energetycznego znajduje się obecnie w fazie przełomowej; coraz wyższy poziom techniczny przesyłania energii elektrycznej na dalekie odległości, pokrywanie kraju coraz bardziej gęstą siecią zakładów produkujących łącznie energię elektryczną i ciepłą, możliwości włączenia energii atomowej do procesów produkcji energii elektrycznej i cieplnej — oto kierunki postępu technicznego, które trzeba współcześnie uwzględniać mówiąc o przyszłych zmianach w rozmieszczeniu przemysłu energetycznego.

Antoni Kukliński

Paweł Ordyński (1884–1951)

Dnia 12. X. 1951 r. zmarł w Warszawie Paweł Ordyński, zasłużony członek Zarządu Głównego i wieloletni prezes Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Urodzony w r. 1884 w Moskwie, Paweł Ordyński już we wczesnej młodości brał udział w terenowych badaniach geograficznych, a mianowicie w latach 1905–1906 we wschodnich Sajanach pod kierownictwem P. A. Barańskiego, kustosza muzeum w Minusińsku, następnie w r. 1907 na Kaukazie oraz w latach 1912–1914 na dziale wodnym Kamy i Peczory i na półwyspie Kanin w ramach wyprawy Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego¹, w związku z czym powołany został na rzeczywistego członka tego Towarzystwa. Od chwili ukończenia studiów na Uniwersytecie Moskiewskim aż do r. 1914 pracował P. Ordyński w szkołach moskiewskich jako nauczyciel. Po zakończeniu pierwszej wojny światowej, w której brał udział jako oficer rezerwy, przeniósł się do Polski; pracował z początku na Wołyniu, a od r. 1924 w Warszawie, gdzie aż do drugiej wojny światowej był dyrektorem gimnazjum Zgromadzenia Kupców. W pracach Polskiego Towarzystwa Geograficznego brał udział już od r. 1922, początkowo jako organizator i przewodniczący Komisji Dydaktycznej, następnie jako sekretarz Towarzystwa do spraw krajowych, wreszcie po drugiej wojnie światowej — jako członek prezydium Zarządu Głównego i prezes Oddziału Warszawskiego. W okresie okupacji prowadził rozległą sieć kompletów tajnego nauczania opiekując się również — wspólnie ze zmarłym prof. L e n c e w i c z e m — zagrożonym majątkiem Towarzystwa. Po wojnie był dyrektorem liceum w Piastowie, oraz adiunktem przy katedrze geografii gospodarczej w Akademii Nauk Politycznych. Napisał szereg artykułów z dziedziny geograficznej² oraz brał udział w opracowaniu kilku rosyjskich i polskich podręczników geografii oraz map szkolnych.

Stanisław Pietkiewicz

Konferencja W. S. N. w Łodzi

1 i 2 lutego 1952 r. odbyła się w Zakładzie Geografii Uniwersytetu Łódzkiego konferencja naukowa, Wydziału Spraw Naukowych P. T. G. W konferencji wzięło udział 42 pracowników naukowych oraz starsi studenci geografii Ośrodka Łódzkiego. Konferencji przewodniczył prof. dr M. Klimaszewski z Krakowa.

Pierwszy dzień poświęcony był zagadnieniom teorii i metodologii geografii. W obszernym referacie pt.: „Wstęp do dyskusji na temat definicji i zakresu geo-

¹ Sprawozdania z tej wyprawy ogłoszone zostały w „Izw. Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa“, „Ziemlewiedienje“ oraz „Priroda“.

² W czasopismach popularno-naukowych i dydaktycznych; również notatki w „Przeglądzie Geogr.“ (t. XI, s. 172 oraz t. XIII, s. 200).

grafii“ prof. dr St. L e s z c z y c k i przedstawił najpierw krótko przebieg odbywającej się w Związku Radzieckim dyskusji na temat roli i zakresu geografii marksistowskiej oraz osiągnięte w wyniku tej dyskusji, a także w związku z pracami I Kongresu Nauki Polskiej doświadczenia. Geografia stanowi jedną z licznych nauk o Ziemi, zajmującą się badaniem kompleksowym środowiska geograficznego oraz przyspieszającego lub opóźniającego wpływu środowiska na rozwój społeczny. Wpływ środowiska geograficznego zmienia się w zależności od stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego. Z drugiej strony zmienia się i wzmacnia w miarę rozwoju sposobów produkcji wpływ społeczeństwa na środowisko geograficzne. Referent rozprawił się z błędami wynikającymi z przeceniania (determinizm geograficzny) lub niedocenia (nihilizm geograficzny) roli środowiska geograficznego. Geografia dzieli się na dwa zasadnicze działy różne pod względem metodologicznym: na geografie fizyczną i geografie ekonomiczną. Geografia fizyczna bada cechy fizyczne, chemiczne i biologiczne środowiska geograficznego w ich dialektycznym powiązaniu, ustala prawa rozwoju środowiska geograficznego, których znajomość jest podstawą planowego wyzyskania (przekształcania) środowiska geograficznego. Geografia ekonomiczna bada rozmieszczenie sił wytwórczych i urządzeń usługowych oraz ustala możliwości i sposoby wykorzystania (przekształcania) środowiska geograficznego w związku z potrzebami rozwoju społecznego.

Różnica między geografiami marksistowską a burżuazyjną tkwi w podstawach metodologicznych, celach i zadaniach geografii, nie zaś w „faktografii“ geograficznej. W przeciwieństwie do geografii burżuazyjnej osiągnięte przez twórczą geografie marksistowską wyniki są sprawdzane w praktyce. Stąd ciężąca na autorach odpowiedzialność za poziom naukowy i przydatność przeprowadzonych badań. Nawiązując do dyskusji geografów radzieckich na temat pracy Józefa Stalina: „Marksizm a zagadnienia językoznawstwa“ — referent podkreślił, że geografia jako nauka jest jednym z elementów świadomości społecznej a równocześnie dostarcza danych dla procesów produkcyjnych. Dlatego też niektóre stwierdzenia dotyczące zjawisk geograficznych lub ich związków mają charakter obiektywny i trwały, obsługują różne bazy i nadbudowy, inne zaś mają charakter wybitnie klasowy i służą tylko określeniu ustrojowi społeczno-gospodarczemu.

Zadania geografii są trojaki: badawcze, informacyjne i wychowawcze. Zadania badawcze geografii polegają na poznaniu środowiska geograficznego oraz współudziale w pracach nad dostosowaniem środowiska geograficznego do potrzeb społeczeństwa. Na plan pierwszy wysuwają się prace związane z przekształceniem przyrody oraz te, które stanowią podstawę do planowania gospodarczego. Stąd udział geografów polskich w pracach PKPG oraz jej organów terenowych.

Zadania informacyjne spełnia geografia przez opracowywanie opisów geograficznych dotyczących świata, kontynentów i oceanów, poszczególnych krajów lub narodów, przy czym informacje muszą dawać obiektywną, lecz nie obiektywistyczną charakterystykę zarówno środowiska geograficznego, jak i społeczeństwa żyjącego w określonym ustroju politycznym i społeczno-gospodarczym zgodnie z naukowym poglądem na świat.

Geografia musi wychowywać w ducnu patriotyzmu i internacjonalizmu przez zaznajamianie z krajem i życiem własnego narodu, Związku Radzieckiego budującego komunizm, z narodami budującymi socjalizm, z narodami kolonialnymi walczącymi o swe wyzwolenie narodowo-społeczne oraz narodami żyjącymi w ustroju kapitalistycznym, pamiętając stale o podziale świata na dwa obozy oraz o aktywnej walce o pokój.

Zadania wymienione spełnić mogą tylko geografowie odpowiednio do prac tych przygotowani, dlatego w programach studiów na I i II stopniu powinny zająć pewne zmiany, aby w dostatecznej mierze uwzględnione zostały:

- a) przedmioty ideologiczno-metodologiczne,
- b) nauki przyrodnicze dające szersze podstawy do kompleksowego poznania środowiska geograficznego,
- c) nauki historyczno-ekonomiczne dające znajomość praw historycznego rozwoju społeczeństwa.

Celem geografii, jak każdej dziedziny wiedzy, jest świadome służenie potrzebom społeczeństwa dla przyspieszenia jego rozwoju materialnego i kulturalnego. Dlatego dziś głównym celem geografii polskiej jest budowa socjalizmu w Polsce przez przyczynienie się do przyspieszenia i pełniejszego wykonania planu 6-letniego.

Nad referatem rozwinęła się dyskusja, w której zabierali głos: prof. dr M. Klimaszewski, prof. dr J. Kondracki, prof. dr J. Dylík, prof. dr J. Gołąb, prof. dr J. Mikołajski, prof. dr R. Galon, dr S. Jarosz, prof. dr A. Zierhoffer, dr J. Kostrowicki, prof. dr J. Czekalski, prof. dr F. Barciński, prof. dr S. Pietkiewicz, prof. dr A. Jahn, prof. dr W. Okołowicz, prof. dr S. Z. Różycki, prof. dr J. Staszewski oraz referent.

Drugi dzień obrad poświęcony był zagadnieniom peryglacjalnym.

Zagadnienia peryglacjalne w ostatnich latach wysunięte zostały na jedno z najpierwszych miejsc w badaniach nad czwartorzędem. Prawie na całym świecie geografowie i geologowie poświęcają im wiele uwagi. Obecny wielki rozwój badań peryglacjalnych jest następstwem rozpowszechniającego się przekonania, że przeobrażenia geologiczne i morfologiczne dokonane poza krawędziami lodowca kontynentalnego — maksymalną i odnoszącymi się do poszczególnych faz — mają poważniejsze znaczenie, niż zmiany wywołane bezpośrednio przez samo zlodowacenie. Ma to sens zarówno jakościowy, w zakresie sposobu i stopnia przeobrażeń, jak i ilościowy — ze względu na olbrzymią przestrzeń obszarów niegdyś peryglacjalnych.

Termin „peryglacjalny“ wprowadził do nauki światowej W a l e r y Ł o z i ń s k i w r. 1909. Do rozwoju badań peryglacjalnych przyczyniły się bardzo poważnie liczne wyprawy arktyczne, które dały wgląd w mechanikę i skutki procesów dokonywających się współcześnie w sąsiedztwie dziś istniejących lodowców kontynentalnych.

Jedną z cech plejstocenijskich obszarów peryglacjalnych było trwałe zmarznięcie ziemi sięgające do znacznych głębokości. Powstała w ten sposób zmarzlina była dziedziną wielu specyficznych procesów ważnych geologicznie i geomorfologicznie. Procesy te zachodzą współcześnie w istniejących obecnie zmarzlinach, m. in. na Syberii i Alasce. Dlatego też poznanie zmarzliny i procesów zmarzlinowych zawdzięczamy przede wszystkim uczonym radzieckim i amerykańskim. Wskazać tu można doskonały przykład wzbogacenia teorii wynikającego z rozwiązywania problemów życia gospodarczego. Poczynania gospodarcze na obszarach zmarzlinowych napotykały duże trudności, które nauka musiała opanować. Jako przykład wskazać należy badania S. T a b e r a i znakomite prace S u m g i n a oraz innych uczonych radzieckich związanych z Komisją badania zmarzliny.

Po pięknym starcie Ł o z i ń s k i e g o badania peryglacjalne w Polsce aż do ostatnich lat poszły w zapomnienie. Można wymienić niewiele prac odosobnionych i traktujących przedmiot raczej ubocznie. Za J a h n e m¹ można wymienić

¹ A. Jahn, Zjawiska krioturbacyjne współczesnej i plejstocenijskiej strefy peryglacjalnej, „Acta Geologica Polonica“, v. II, Warszawa 1951.

nazwiska: J. Czarnockiego, S. Krukowskiego, M. Klimaszewskiego, L. Sawickiego, E. Passendorfera.

Dopiero w ostatnich latach ożywiły się u nas badania peryglacjalne, przede wszystkim dzięki pracom J. Dylika i A. Jahna.

Badania J. Dylika wiążą się ze zdjęciem geologicznym wykonywanym przez pracowników Zespołu Katedr Geografii i Geologii U. Ł. na zlecenie Państwowego Instytutu Geologicznego oraz ze zdjęciem geomorfologicznym prowadzonym z inicjatywy Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

Referat przedstawiony na konferencji 2 lutego 1952 r. pt. „Koncepcje peryglacjalnego cyklu w środkowej Polsce“ był poprzedzony dawniejszymi, częściowo opublikowanymi osiągnięciami prof. dr J. Dylika: „Struktury peryglacjalne w plejstocenie środkowej Polski“, „Głazy rzeźbione przez wiatr i utwory podobne do lessu w środkowej Polsce“, „Pierwsza wiadomość o utworach pokrywowych w środkowej Polsce“ i „Wietrzenie peryglacjalne w świetle badań mikroskopowych“.

Referat można streścić w sposób następujący:

Przedmiotem pracy jest koncepcja morfogenezy peryglacjalnej, która w decydującym stopniu określiła obecny charakter rzeźby obszaru. Dotychczasowe wypowiedzi na temat morfologii terenów nie objętych przez ostatnie zlodowacenie ograniczały się do stwierdzenia odrębności rzeźby odziedziczonej po starych zlodowaceniach. Mówiono o starej rzeźbie glacialnej nie interesując się ani mechaniką przeobrażeń, ani czasem, w którym się dokonały.

Autor stwierdził, że obszary położone poza zasięgiem najmłodszego zlodowacenia mają nie tylko odmienne cechy morfologiczne, ale również własną morfogenezę, której treść można odczytać z charakteru geologicznego najwyższych poziomów budujących formy.

Peryglacjalna morfogeneza jest odrębnym zespołem czynników. Na pierwsze miejsce wysuwa się wietrzenie mechaniczne typu mrozowego. Jest to jeden z najpotężniejszych na ziemi procesów wietrzenia. Wietrzenie mrozowe dostarczało wielkich mas wyrwanych z ich początkowych układów strukturalnych. Spośród form z transportu czynnych w morfogenezie peryglacjalnej największe znaczenie miała kongeliflukcja. Znaczenie wody płynącej było mniejsze. Ale i ten czynnik miał osobliwe cechy: spływanie powierzchniowe, związane z procesem splukiwania i okresowości, szczególnie charakterystyczne dla ówczesnych rzek. Intensywne działanie wiatru o wyraźnych skutkach erozyjnych, którym musiała odpowiadać poważna deflacja i akumulacja, dopełnia składu typowego zespołu elementarnych czynników morfogenezy peryglacjalnej.

W rezultacie działania wymienionych czynników podstawowych rozwinęła się potężna denudacja. Największe znaczenie dla niej miała scisła, intensywna i nieustanna współpraca wietrzenia i kongeliflukcji. W następstwie nieprzerwanego odnawiania ekspozycji i nieustającej wędrówki materiału ku dołowi olbrzymie masy o miąższości przeciętnej kilku metrów zostały zdarte. Pomocniczą rolę odegrały okresowo płynące wody, które przetrzucały osady kongeliflukcyjne na dalsze tereny i pogłębiały bazy denudacyjne.

Morfogeneza peryglacjalna zrujnowała dawny układ rzeźby i stworzyła zespół odrębnych, jej właściwych form. Wyróżniono: niecki korozyjne (delle), suche doliny i odrębne, peryglacjalne formy dolin rzecznych oraz w zakresie form wysoczyznowych równiny denudacyjne, ostrogi, pagórki wyspowe i ostańce kałużbowe.

Rzeźba środkowej Polski ma charakter poligenetyczny. Cykl peryglacjalny rozwinął się na glacialnym, a po przerwaniu go w wyniku zmian klimatycznych

związanych z wygaśnięciem wpływów lodowca ustąpił miejsca współcześnie czynnemu cyklowi rzeczemu — umiarkowanemu, czyli tzw. normalnemu.

Cykl peryglacjalny nie zdołał osiągnąć stadium starości. Został przerwany w stadium dojrzałości. Taka ocena końcowego etapu oddziaływania cyklu peryglacjalnego opiera się przede wszystkim na stwierdzeniu dostosowania rzeźby do struktury i na rozpoznaniu powstałych w ten sposób morfologicznych elementów subsekwentnych.

Praca nie ma charakteru szczegółowego studium regionalnego. Jest tylko próbą konstrukcji nowej koncepcji opartej na szeregu przykładów zebranych w drobiazgowych studiach terenowych.

Po referacie wywiązała się wielogodzinna dyskusja, w której zabierali głos: prof. dr J. Czyżewski, prof. dr M. Klimaszewski, prof. dr A. Jahn, prof. dr J. Gołąb, prof. dr W. Okołowicz, doc. dr A. Wrzosek, dr A. Środoń, prof. dr R. Galon, dr J. Halicka, dr B. Halicki, prof. dr S. Z. Różycki i referent, przy czym niektórzy dyskutanci zabierali głos kilkakrotnie.

Dyskusja wniosła wiele ciekawych uwag i cennego materiału, lecz nie zachwiała słuszności żadnej z zasadniczych tez referatu.

W wyniku obrad drugiego dnia postanowiono powołać do życia Komisję Peryglacjalną w ramach Wydziału Spraw Naukowych P. T. G., która by pokierowała badaniami peryglacjalnymi w Polsce.

J. S. K.

SPRAWY POLSKIEGO TOW. GEOGRAFICZNEGO

Sprawozdanie Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Geograficznego za rok 1950

A. Działalność P. T. G. w roku sprawozdawczym rozwijała się:

- 1) w trzech wydziałach:
  - a) Wydział Spraw Naukowych
  - b) Wydział Spraw Geografii Szkolnej
  - c) Wydział Popularyzacji
- 2) w 11 oddziałach: 1) Częstochowa, 2) Gdańsk, 3) Katowice, 4) Kraków, 5) Lublin, 6) Łódź, 7) Poznań, 8) Szczecin, 9) Toruń, 10) Warszawa, 11) Wrocław
- 3) w 9 kołach przy oddziałach i w delegaturach
- 4) w Komisji Wydawniczej.

I. Wydział Spraw Naukowych pod przewodnictwem prof. dra M. Klimaszewskiego współpracował ściśle z Podsekcją Geografii I Kongresu Nauki Polskiej. W związku z tym prace specjalnych Komisji powołanych jeszcze w ubiegłym okresie sprawozdawczym nabrały żywszego tempa. Komisje: 1) hydrograficzna, 2) monografii regionalnych, 3) atlasów regionalnych, 4) mapy użycia ziemi, 5) prac klimatycznych i mikroklimatycznych, 6) erozji gleb, 7) mapy morfologicznej Polski — opracowały zakres oraz wytyczne do planów badawczych, ustaliły metody pracy oraz tereny przypadające poszczególnym ośrodkom do opracowania. Niezależnie od nich działały komisje: bibliograficzna i importowa.

Komisja Bibliograficzna kontynuowała swą pracę nad bibliografią geograficzną z lat 1949—1950. Prace są na ukończeniu, bibliografia będzie wydawana zeszytami w r. 1951.

Komisja importowa pracowała w zakresie zakupu map i książek, przede wszystkim dla organizującej się Centralnej Biblioteki Geograficznej P. T. G. w Warszawie oraz zakupu przyrządów, instrumentów, filmów dla oddziałów Towarzystwa i stacji naukowych. Zakupiono instrumenty limnologiczne i meteorologiczne, które umożliwią pełniejsze wykorzystanie stacji naukowych. W r. 1950 Wydział Spraw Naukowych liczył 105 członków.

II. Wydział Spraw Geografii Szkolnej pracował pod przewodnictwem prof. J. Barbaga w zakresie pomocy dla szkoły. Współdziałano w pracach nad oceną dotychczasowych programów szkolnych, podjęto inicjatywę opracowania podręczników szkolnych, współpracowano z Min. Oświaty w zakresie organizacji kursu dla nauczycieli, podjęto akcję wakacyjnych kursów terenowych dla nauczycieli, zbadano sytuację na odcinku pomocy szkolnych w zakresie geografii, współpracowano w redagowaniu „Geografii w Szkole”. Zorganizowano akcję pomocy koleżeńskiej. Po raz pierwszy w okresie powojennym Wydział Spraw Geografii Szkolnej miał konkretny dorobek na odcinku dydaktyki i pracował w kierunku usunięcia poważnych bolączek w zakresie nauczania w szkole podstawowej.

III. Wydział Popularyzacji pracował pod przewodnictwem dr W. Milaty i dr S. Berezowskiego. Siedziba jego była w Krakowie, toteż jego działalność koncentrowała się głównie na terenie Oddziałów Krakowskiego i Warszawskiego. Zorganizowano dwa cykle odczytów popularnych o Polsce i krajach Demokracji Ludowej, ilustrowane filmami i przezroczami, które cieszyły się dużą frekwencją. Niezależnie od tego zorganizowano odczyty i pokazy filmów radzieckich. Wychodząc z założenia, że film jest poważną pomocą naukową w zakresie popularyzacji geografii, nawiązano kontakt z Wytwórnią Filmów Oświatowych Filmu Polskiego, a przedstawiciele wydziału współpracowali z nią w zakresie programu filmów, scenariuszy i dokonali krytycznej oceny kilku wykonanych już filmów oświatowo-geograficznych. Rozesłano do oddziałów okólnik informacyjny o możliwościach korzystania z gotowych filmów i o konieczności popularyzacji geograficznego filmu. Aby akcję popularyzacji posunąć praktycznie naprzód, zakupiono w Szwajcarii 700 m filmu 16 mm ilustrującego zagadnienia śniegowe oraz 20 filmów małoobrazkowych dotyczących problematyki geograficznej różnych gałęzi tej nauki. Zapoznano się z doświadczeniami radzieckimi w zakresie geograficznych filmów szkolnych i oświatowych.

IV. Stacje Naukowe, zorganizowane w poprzednich okresach sprawozdawczych, są utrzymywane przez Zarząd Główny. Stacja na Hali Gąsienicowej pozostawała nadal pod opieką Oddziału Krakowskiego, Stacje w Giżycku i Międzyzdrojach były pod bezpośrednią opieką zarządu głównego. Szalas w Śnieżnych Kotłach był pod opieką kierownika schroniska PTT w Śnieżnych Kotłach. W roku sprawozdawczym Towarzystwo zyskało nową stację w Wojcieszowie, w Górach Kaczawskich, przez zawarcie umowy z Łódzkim Towarzystwem Naukowym, dotychczasowym gospodarzem pałacu w Wojcieszowie. Umowa określiła warunki wspólnego prowadzenia stacji, powołano komitet naukowy, który opracował plan pracy. Stacją w Wojcieszowie kieruje Zarząd Stacji, w skład którego wchodzi przedstawiciele Łódzkiego Towarzystwa Naukowego oraz Zarządu Głównego P. T. G. i Oddziału Łódzkiego P. T. G. Bezpośrednią opiekę nad stacją sprawuje Oddział Łódzki P. T. G. Już w kwietniu roku sprawozdawczego odbyła się tu trzydniowa konferencja Wydziału Spraw Naukowych połączona z Podsekcją Geografii I Kongresu Nauki Polskiej. W ramach prac Wydziału ustalono projekt programu 3-letnich uniwersyteckich studiów geografii oraz szczegółowe programy wykładów i ćwiczeń. Programy te po rocznym doświadczeniu są obecnie przepracowywane. Stacje Naukowe służą też jako bazy dla prowadzonych kursów. W oparciu o Stację w Giżycku zorganizowano po raz pierwszy kurs limnologiczny przy współpracy Oddziału Toruńskiego P. T. G. Państwowego Instytutu Hydrologiczno-Meteorologicznego oraz przy pomocy Stacji Biologicznej S. G. G. W. Kurs odbył się w dniach od 2 do 11 sierpnia 1950 r. pod kierunkiem prof. dr R. Galona i dr J. Kondrackiego. W kursie uczestniczyło 20 osób z 7 uniwersyteckich ośrodków geograficznych. Praca na kursie objęła 28 godzin wykładów i 46 godzin zajęć praktycznych w terenie i na jeziorach. Ogółem liczba zajęć wynosiła 74 godz. Oprócz teoretycznego i praktycznego przeszkolenia uczestników kursu dał wyniki naukowe: 1) profile termiczne wykonano na jeziorach Tajty, Niegocin i Mamry, które włączono w serię obserwacji Stacji Naukowej w Giżycku, 2) zdjęcie morfologiczne linii brzegowej jeziora Tajty włączono do opracowanej monografii, 3) pomiar batymetryczny jeziora Małego Wilkaskiego. Koszt kursu w sumie około 250 000 zł (wg dawnej waluty) pokryto z subwencji Prezydium Rady Ministrów. Stacje poza doraźnym wykorzystaniem prowadzą, podobnie jak w latach poprzednich, stałe obserwacje meteorologiczne i klimatyczne. Pracownicy stacji pro-

wadzą również specjalne badania z zakresu hydrografii i mikroklimatu. W sezonie letnim stacje były wykorzystane w 100% jako bazy dla badań prowadzonych zespołowo lub indywidualnie, w innych sezonach — zwłaszcza nad morzem — wykorzystanie ich było tylko częściowe.

Jako uzupełnienie Stacji na Hali Gąsienicowej w roku sprawozdawczym zorganizowano bazę w Zakopanem przez urządzenie dwóch pokoi w schronisku ks. Stolarczyka PTTK.

V. Centralna Biblioteka Geograficzna. W związku z likwidacją lokalu przy ul. Wilczej 22 biblioteka Towarzystwa została przeniesiona do Instytutu Geograficznego U. W., Krakowskie Przedmieście 30. Opiekę nad biblioteką objęli: dr J. Kobendzina i mgr B. Winid. Przeprowadzono prace przygotowawcze do pełnego uruchomienia biblioteki. W okresie sprawozdawczym główny nacisk położono na uporządkowanie braków w dziale czasopism geograficznych i prowadzenie stałego aktualnego przybytku. W r. 1950 do biblioteki przybyły w drodze kupna, wymiany i darów następujące pozycje: a) książki — 455 woluminów, b) czasopism — 503 woluminów, c) wydawnictwa seryjne — 422 woluminów, razem przybyło 1380 pozycji, ponadto w dziale kartograficznym przybyło 285 arkuszy map i 18 atlasów. Stan biblioteki wynosi 99 150 pozycji, w tym książek 2795, czasopism 2752, wydawnictw seryjnych 1805, atlasów 55, albumów 23, map 1720. Ponadto biblioteka posiada dublety w łącznej sumie 609 woluminów, które zostały przeznaczone na wymianę. Biblioteka prowadzi stałą wymianę czasopism krajowych i zagranicznych, przy czym w porównaniu z rokiem ubiegłym wymiana z 48 czasopism wzrosła do 93, w tym 58 zagranicznych i 35 krajowych.

VI. Komisja Wydawnicza. W roku sprawozdawczym powołano Komisję Wydawniczą, która łącznie z Podsekcją Geografii I Kongresu Nauki Polskiej opracowała plan wydawnictw geograficznych. W r. 1950 ukazały się: 1) XX tom „Czasopisma Geograficznego“ za rok 1949, w druku XXI tom za rok 1950, 2) Przegląd Geograficzny t. XXII, jest po ostatecznej redakcji w cenzurze, 3) wydano za pół roku popularne czasopismo „Poznaj Świat“, 4) Pclskie Towarzystwo Geograficzne współpracowało z wydawnictwem „Geografia w Szkole“, za rok 1950 wyszedł pełny rocznik. Ponadto w zakresie wydawnictw Zarząd Główny rozpoczął następujące publikacje: 1) Przegląd Radzieckiej Literatury Geograficznej w formie biuletynu, którego ukazało się 5 numerów. Są to tłumaczenia aktualnych artykułów radzieckich geografów. Redakcję biuletynu prowadzi prof. dr J. Loth, 2) Oddano do druku „Informator Geograficzny o Polsce“ opracowany przez dr R. Fleszarową, 3) oddano do druku „Słownik Nazw Geograficznych Zachodnich i Północnych Ziem Polskich“ opracowany przez prof. dr S. Rosponda na podstawie materiałów Komisji Nazewnictwej przy b. Min. Administracji.

VII. Oddziały Towarzystwa: W roku sprawozdawczym zaznaczyło się dalsze zmniejszenie się liczby członków w oddziałach, zahamowane dopiero w III i IV kwartale, tak, że niektóre oddziały, np. Lubelski, Łódzki i Toruński w ostatnim kwartale wykazały już przyrost liczby członków. Niemniej jednak w stosunku do r. 1949 ogólna liczba członków Towarzystwa spadła z 1877 na 1618, przy czym Oddziały Szczeciński i Gdański wykazały spadek prawie o 50%.

Stan członków na 1 stycznia 1951 r. w poszczególnych oddziałach wynosił:

Oddział Częstochowa	104	Oddział Poznań	198
„ Gdańsk	61	„ Toruń	62
„ Katowice	179	„ Szczecin	44
„ Kraków	379	„ Warszawa	313
„ Lublin	82	„ Wrocław	117
„ Łódź	130		

Zorganizowane koła istnieją przy następujących oddziałach: Oddział Częstochowski: koła w Sandomierzu, Radomiu i Ostrowcu, Oddział Katowicki: koła w Rybniku, Oddział Krakowski: koła w Bielsku i Opolu (z 92 czł.), Oddział Toruński: — w Bydgoszczy, Oddział Warszawski: w Białymstoku i Giżycku, Oddział Gdański organizuje koło w Olsztynie. Równocześnie Oddział Krakowski zamienił koło w Zakopanem na delegaturę, ponadto zorganizował delegatury w Wadowicach i Krośnie.

Działalność odczytową, naukową, dydaktyczną i popularyzacyjną oddziałów ilustruje tablica podająca ilość odbytych odczytów, kursów, wycieczek i pokazów filmowych (bez organizowanych przez zarząd główny i wydziały).

O d d z i a ł y	O d c z y t y			Kursy	Wycieczki	Pokazy filmów
	naukowe	dydaktyczne	popularne			
Częstochowa	3	—	—	—	3	—
Gdańsk	—	—	—	—	—	—
Katowice	8	1	5	—	—	—
Kraków	4	—	5	2	3	2
Lublin	8	—	2	—	1	—
Łódź	6	6	—	—	—	—
Poznań	7	—	—	—	—	1
Toruń	19	—	—	—	1	—
Szczecin	5	—	3	—	1	—
Warszawa	14	—	1	—	1	3
Wrocław	10	—	2	—	—	—
R a z e m	84	7	18	2	10	6

Tematyka odczytów była bardzo różnorodna: od tematów z zakresu geomorfologii, klimatologii, geografii ekonomicznej, poprzez tematy o charakterze monografii regionalnych, aż do tematów egzotycznych, przy czym dużo uwagi na wielu zebraniach poświęcono dorobkowi geografii radzieckiej.

W porównaniu z r. 1949 suma zebrań naukowych wzrosła z 68 na 84, spadła natomiast ilość odczytów popularnych i dydaktycznych. Po raz pierwszy zorganizowano kursy specjalizacyjne. Oddział Krakowski zorganizował 2, Zarząd Główny 1, dla uczestników ze wszystkich ośrodków.

Wzrosła ilość zorganizowanych wycieczek, z których 1 była ogólnopolska, zorganizowana w czasie wakacji przez Oddział Krakowski. W porównaniu do poprzedniego okresu sprawozdawczego wzrosła też ogólna frekwencja na odczytach z 2600

na przeszło 4000 uczestników. Poszczególne oddziały podjęły opracowanie tematów ustalonych planem naukowym całego Towarzystwa i przeważnie je wykonały.

Z wyjątkiem Oddziałów Częstochowskiego, Gdańskiego i Szczecińskiego wszystkie oddziały w ośrodkach uniwersyteckich zorganizowały nowy system prac zespołowych, dzięki czemu można było podjąć prace o znacznie szerszym zakresie terenowym i tematycznym niż podejmowane dotychczas. Prawie wszystkie tematy podjęte przez oddziały w ośrodkach uniwersyteckich wiążą się z problematyką postawioną przez Podsekcję Geografii I Kongresu Nauki Polskiej. Oddziały Towarzystwa nawiązały kontakty z Metodycznymi Ośrodkami Geografii i Geologii, przy czym Oddział Katowicki w ramach współpracy przeprowadził cykl konsultacji z nauczycielami geografii. Niektóre Oddziały współpracowały między sobą wymieniając prelegentów, w tej akcji największą żywotność wykazały Oddziały Krakowski i Łódzki. Staraniem Oddziału Krakowskiego wygłoszono 6 odczytów poza własnym środowiskiem staraniem zaś Oddziału Łódzkiego — 2.

Akcja kolportażu czasopism rozwijała się stosunkowo słabo ze względu na nieregularność wydawania czasopism, niemniej jednak wzrósł popyt na stare roczniki czasopism. Wprawdzie niektóre roczniki „Przeglądu Geograficznego“ i „Czasopisma“ są wyczerpane, inne są jednak jeszcze do nabycia.

W zakresie pomocy nauczycielom Oddział Krakowski zorganizował pracownię pomocy naukowych, a Oddział Lubelski współpracował z PZWS w przygotowaniu tablic pomocniczych przy nauczaniu geografii w szkole podstawowej.

VIII. **D z i a ł a l n o ś ć T o w a r z y s t w a** ilustruje zestawienie jego dochodów i rozchodów (załącznik nr 1).

IX. **S e k r e t a r i a t Z a r z ą d u G ł ó w n e g o P. T. G.** do września 1950 r. pracował w lokalu przy ul. Nowy Świat 49, od września mieści się w odbudowanym budynku przy ul. Krakowskie Przedmieście 30, w lokalu Instytutu Geograficznego U. W. W tym samym budynku otrzymały pomieszczenie Oddział Warszawski, Centralna Biblioteka Geograficzna i Centralny Ośrodek Dydaktyczny Geografii i Geologii. W wykonaniu planu zarządu głównego uchwalonego na walnym zgromadzeniu Polskiego Towarzystwa Geograficznego w dniu 12 lutego 1950 r. zorganizowano Biura Zarządu Głównego, ale w związku z przeprowadzonymi oszczędnościami nie obsadzono wszystkich przewidzianych etatów. Kompletnie urządzenie siedziby Zarządu Głównego zostało tylko częściowo zrealizowane ze względu na niewykończony jeszcze budynek Instytutu Geograficznego. Mimo ograniczonych pomieszczeń biuro Sekretariatu było czynne codziennie od 9 do 15, a ponadto sekretarz i skarbnik Towarzystwa mieli codziennie dyżury w godzinach popołudniowych.

Sekretariat w roku sprawozdawczym prowadził korespondencję z oddziałami, wydziałami i redakcjami czasopism, władzami państwowymi i samorządowymi w zakresie realizacji programu prac, w sprawach finansowych, sprawozdawczości, planowania i inwestycji. Osobny dział stanowiła korespondencja biblioteki. W roku sprawozdawczym przez dziennik korespondencyjny sekretariatu przeszło 2 787 pism, w tym kilkanaście okólników. W r. 1950 odbyło się 6 posiedzeń Prezydium Zarządu Głównego, 4 konferencje Komisji Importowej, 2 konferencje Wydziału Spraw Naukowych.

Maria Irena Mileska

Sprawozdanie Finansowe Polskiego
za okres Styczeń —

D o c h o d y:

1.	Stan początkowy kasy		25 771 71.—
2.	Dłużnicy		20 799 87.—
3.	Pozycje przechodnie		13 417 80.—
4.	Subwencje Min. Szk. Wyż. i Nauki		178 500 00.—
5.	Rada Główna S. W. i N.		3 048 30.—
6.	Subwencje Prezydium Rady Ministrów		387 660 00.—
7.	Fundusz Inwest. Kraj.		63 000 00.—
8.	Fundusz Inwest. Imp.		139 138 40.—
9.	Wydawnictwa		4 727 37.—
10.	Składki		2 743 35.—
11.	Stacje naukowe		2 523 00.—
12.	Różne		31 89.—
13.	Prace zleczone		20 250 00.—
14.	Rada Główna S. W. i N. (programy)		36 960 00.—
15.	Fundusz tablicowy		300 00.—
16.	Sumy przechodnie		479 61.—
	a) Urząd Skarbowy	163 95	
	b) Oddz. Wrocław	314 16	
	c) S. F. O.	1 50	
		R a z e m	899 351 30.—
	S a l d a:		
	Banki	11 830 66	
	Kasy	40 84	11 871 50.—
		S a l d o	887 479 80.—

Warszawa, dnia 6 lutego 1951 roku

Sekretarz
(—) *Doc. dr St. Pietkiewicz*

Towarzystwa Geograficznego

Grudzień 1950 roku

R o z c h o d y :

1.	Przegląd Geograficzny XXII	25 377 00.—
2.	Czasopismo Geograficzne	60 000 00.—
3.	„Poznaj Świat“	45 000 00.—
4.	Skorowidz Ziemi Zachodnich	84 057 09.—
5.	Biuletyn Geograficzny	8 321 51.—
6.	Bibliografia geograficzna	14 100 00.—
7.	Słownictwo geograficzne	1 216 50.—
8.	Badania naukowe	129 945 51.—
9.	Zakup pomocy naukowych	172 777 94.—
10.	„ książek	30 495 55.—
11.	„ ruchomości	8 281 38.—
12.	Wydziały i Oddziały P. T. G.	3 150 00.—
13.	Stacje naukowe	45 533 29.—
	a) Międzyzdroje	13 063 82
	b) Hala Gąsienicowa	20 283 52
	c) Giżycko	4 120 50
	d) Śnieżne Kotły	129 06
	e) Wojcieszów	7 936 39
14.	Konferencje, zjazdy	9 367 50.—
15.	Pomieszczenie	4 398 39.—
16.	Płace: Zarząd Główny	49 588 90.—
17.	„ Oddziały	17 520 00.—
18.	Rada Główna dla S. W. i N.	37 458 28.—
19.	Wydatki biurowe	16 083 76.—
20.	Prez. Rady Ministrów (zwrot sub.)	12 480 00.—
21.	Prace zlecone	22 750 00.—
22.	Pozycje przechodnie	80 789 68.—
	a) St. naukowe	25 628 61
	b) Oddziały i Wydziały	54 000 00
	c) Skorowidz Z. Z.	161 07
	d) U. War.	1 000 00
23.	Reforma walutowa	8 787 52.—
	a) bank	8 215 88
	b) kasa	571 64
	R a z e m	887 479 80.—

Z a Z a r z ą d G ł ó w n y

Skarbnik
(—) mgr B. Winid

Przewodniczący
(—) Prof. dr S. Z. Różycki

SPIS TREŚCI

W sześćdziesiątą rocznicę urodzin Prezydenta RP Bolesława Bieruta	3
---	---

ARTYKUŁY

<i>Kostrowicki Jerzy</i> — O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast	7
— О градообразующих функциях и функциональных типах городов	51
— Basic Functions of Towns	55

NOTATKI

<i>Litterer Mirosława</i> — Rozwój sieci osiedli miejskich na terenie województwa wrocławskiego w XIX i XX wieku	65
— Развитие сети городских селений на территории вrocławского воеводства в XIX и XX веках	79
— Development of urban settlements mesh in Wrocław voyevodship in 19th and 20th centuries	80
<i>Domosławska Maria Danuta</i> — Zadania fizjografii urbanistycznej	84
— Задачи физико-географических исследований по строительству городов	87
— The scope of urban Physiography	88

SPRAWOZDANIA

<i>Berezowski Stanisław</i> — Przebudowa podziału administracyjnego państw Demokracji Ludowej	90
---	----

RECENZJE

K. Dziewoński — Zagadnienia lokalizacji produkcji (<i>St. Leszczycki</i>)	107
J. G. Sauszkin — Moskwa (<i>St. Berezowski</i>)	109
W. T. Zajczikow — Koreja (<i>E. W.</i>)	110
Crawford Knox — Coal, Oil and Water Power as Fuels (<i>A. Kukliński</i>)	111

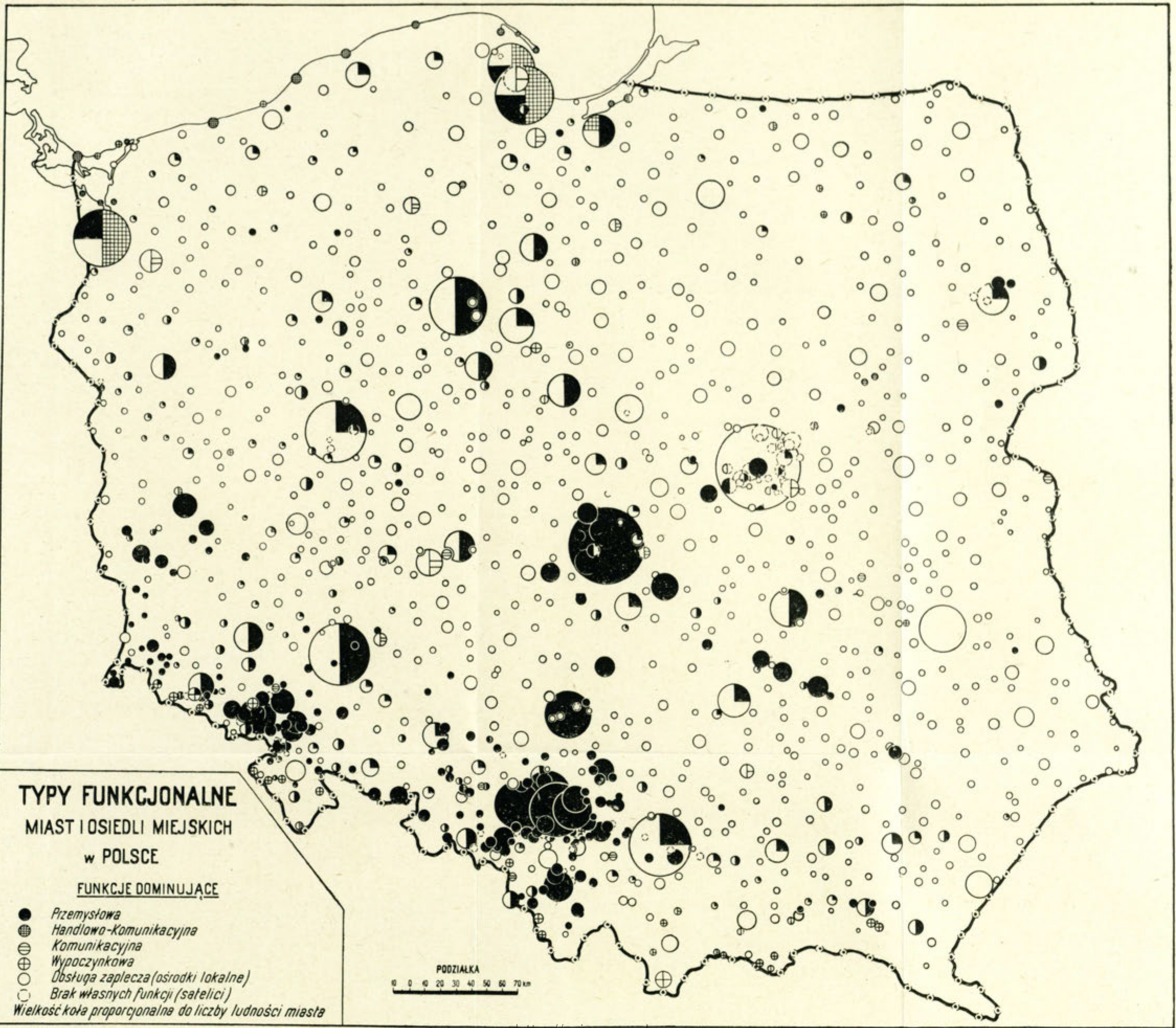
KRONIKA

† Paweł Ordyński (<i>Stanisław Pietkiewicz</i>)	116
Konferencja W.S.N. w Łodzi (<i>J.S.K.</i>)	116

SPRAWY POLSKIEGO TOWARZYSTWA GEOGRAFICZNEGO

Sprawozdanie Zarządu Głównego P.T.G. za r. 1950 (<i>M. I. Mileska</i>)	121
--	-----

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

posiada jeszcze na składzie pewną ilość roczników

PRZEGLĄDU GEOGRAFICZNEGO

(tomy II — XXIII)

Członkowie P.T.G. mogą nabywać roczniki w cenie od zł 6.— do zł 30.— (niepełny komplet rocznika zł 200.—). Zwracać się należy osobiście lub listownie do Zarządu Głównego PTG — Warszawa, Krakowskie Przedmieście 50

Zamiejscowym wysyła się za zaliczeniem pocztowym.

Wydawnictwo
Książki
CENA zł 10.-